

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЛЮЛЬКА ВІТАЛІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК _____

ДИСЕРТАЦІЯ

МІГРАЦІЙНІ РУХИ З КРАЇН МУСУЛЬМАНСЬКОГО СВІТУ ДО УКРАЇНИ
(1991-2019 РР.)

032 – Історія та археологія

03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Науковий керівник: Машевський Олег Петрович, доктор історичних наук,
професор.

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Люлька В. А. Міграційні рухи з країн мусульманського світу до України (1991 – 2019 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032. Історія та археологія. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2020

Дослідження за темою дисертації виконувалось протягом 2016–2020 рр., відповідно планів науково-дослідницької роботи кафедри нової та новітньої історії історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Під час роботи на дисертацією було проаналізовано історіографію та джерельну базу дослідження. Встановлено, що історіографія, яка стосується безпосередньо міграції з країн мусульманського світу до України, відсутня, тому в дисертації висвітлювалися наукові напрацювання за дотичною тематикою. Відповідно, було проаналізовано наукову літературу, щодо перебування мусульман на території України з часу їх появи у VIII ст. н. е. і до здобуття Україною незалежності 1991 р. У період Незалежності науковцями переважно розглянуто специфіку утворення мусульманських організацій, та їх відносини між собою. Аналізуючи релігійну та релігієзнавчу літературу, звернено увагу на особливості дотримання духовних практик мусульман в Україні, та як це впливає на їх адаптацію в українському соціумі. Водночас, досліджуючи юридичну літературу, були розглянуті зміни міграційного законодавства за період незалежності України. Окрему увагу приділено спеціалізованій пресі, а саме, газеті «Прикордонник України», її аналіз показав, що з 1991 р. по 2019 р. відбулися суттєві зміни у ставленні до мігрантів з боку офіційних служб України, від однозначно негативного до появи розуміння об'єктивності міграційних процесів та потенційної можливості отримати для України користь, за умов проведення відповідної міграційної політики.

У дисертації використані архівні джерела, а саме опитування мігрантів з мусульманських країн, які знаходяться у Науковому архіві кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. За допомогою Галузевого державного архіву Служби безпеки України було висвітлено становище мусульман в Україні за радянської доби. Для кращого розуміння ставлення української держави до проблеми міграції проаналізовано відповідні Закони України: «Про імміграцію», «Про громадянство України», «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», «Про національні меншини в Україні». Аналізуючи кількість мігрантів з країн мусульманського світу, використано результати Всеукраїнського перепису населення 2001 р. та данні Державної прикордонної служби України. Можна стверджувати, що за роки незалежності України, була тенденція до збільшення чисельності мусульман, проте немає алгоритму, щоб вирахувати їх точну кількість.

У дисертації висвітлено історію появи мусульман на території України. З'ясовано, що у VIII ст. н. е. частина хазар сповідувала іслам. Протягом епохи Середньовіччя носіями цієї релігії були представники різних тюркомовних етносів, що проживали переважно в Криму, Північному Причорномор'ї та Приазов'ї. Посилення впливу ісламу відбулося після включення території Південної України до Золотої Орди. У XV ст. з'явилося Кримське Ханство, держава, яка проіснувала до кінця XVIII ст., і є частиною мусульманської спадщини в історії України. Після завоювання Кримського Ханства Російською Імперією, почалися гоніння на кримськотатарський народ, наслідком яких стало стрімке скорочення мусульманського населення на Кримському півострові. У XIX ст. значна частина кримських татар мігрувала до Османської Імперії. Після встановлення радянської влади, ситуація лише погіршилася, апофеозом цього стала депортація кримськотатарського народу, влаштована сталінським режимом 18 травня 1944 р. Перебуваючи у засланні у Середній

Азії та Сибіру, кримські татари прагнули повернутися назад у Крим, на це вказують джерела в архіві СБУ.

Визначено, що попри значне скорочення кількості кримських татар, у період Російській Імперії на територію України почали мігрувати поволзькі татари. Оселялися вони переважно у великих індустріальних містах: Києві, Одесі, Катеринославі (Дніпрі), містах Донбасу. Їхні громади домагалися того, щоб в містах проживання відкривалися мечеті або молитовні кімнати. Поволзькі татари не були депортовані, як кримські, радянським режимом, але проведення політики атеїзму стала причиною закриття всіх мечетей на території України.

У кінці 1980-х рр. – на початку 1990-х рр. відбулися дві хвилі масових міграцій мусульман до України. У першу чергу, це репатріація кримських татар, які повернулися на свою історичну батьківщину, у Крим. У другу, міграція турків-месхетинців, які залишали Узбекистан (місце свого попереднього проживання), рятуючись від гонінь. Висвітлення міграції цих двох народів важливе у контексті розуміння одночасного переселення значної кількості мусульман, адже надалі таких чисельних міграційних хвиль не було.

Встановлено, що після проголошення Україною незалежності, спостерігалася тенденція до збільшення кількості мусульман, що мігрували на її територію. Щоб дослідити чисельність вихідців з країн мусульманського світу, передусім використовувалися дані Всеукраїнського перепису населення 2001 р., які порівнювалися з переписами, що проводилися у радянську добу (особливо з тим, що пройшов у 1989 р.). Водночас, був зроблений офіційний запит до Державної прикордонної служби України, стосовно кількості громадян країн мусульманського світу, що перетнули український кордон на в'їзд у 2000 р. та 2001 р. Отримані дані дають змогу стверджувати, що у 2001 р., в Україні перебувало значно більше вихідців з мусульманських країн, ніж це зазначено у переписі населення. Виходячи з аналізу спеціалізованої преси, а саме газети «Прикордонник України», у період з 1992 по 2018 рр., з'ясовано, що згадки про нелегальний перетин кордону України мігрантами, у тому числі, і

мусульманами, свідчать про тенденцію до зростання кількості мігрантів (можливо, не всі були офіційно зафіксованими відповідними органами). Отже, неможливо вказати точні дані, про кількість мусульман, що мешкали у цей період в Україні, але існувала постійна тенденція до збільшення їхньої кількості.

Визначено специфіку українського міграційного законодавства, яка полягає в тому, що воно створене з нуля, оскільки у радянський період не було проблеми масової міграції іноземців на територію УРСР. При розробці та ухваленні законів, законодавці орієнтувалися на міжнародні договори, такі як, «Загальна декларація прав людини» та «Конвенція про статус біженця». У період незалежності України, закони, що мали кілька редакцій (наприклад, Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту») кожного разу ставали ліберальнішими стосовно мігрантів. Водночас, проблемою України залишаються, не недоліки у законодавстві, а не дотримання цих законів. Міграційної проблематики, це також стосується.

На прикладі підходів щодо «міграційної амністії» було проаналізовано, як інші країни розв'язували проблему нелегальної міграції. Висвітлені переваги та недоліки підходу, за яким всі нелегальні мігранти, що перебувають у період «міграційної амністії» у країні, легалізуються. Щодо України, то на сторінках газети «Міграція» відбувалася дискусія, про доцільність використання цього досвіду в нашій країні. Аргументи «проти» мали емоційне наповнення, стверджувалося, що Україна не може отримати жодної користі від «міграційної амністії», наслідком її проведення буде збільшення кількості іноземців. Натомість, є успішні приклади проведення «міграційної амністії» інших країн (наприклад США), у підсумку якої скорочується тіньова економіка, збільшується надходження податків, звужується база для криміналу та корупції, тощо. Отже, можна прогнозувати проведення «міграційної амністії» в майбутньому, з врахуванням аналізу досвіду інших країн.

Розглядаючи теоретичні питання мусульманської міграції, проаналізовано погляди мусульманського віровчення на зміни прихильниками даної релігії місця свого постійного проживання шляхом міграції до іншої країни. Імміграція в ісламі називається арабським терміном «гіджра». Її ознакою є переселення особи за кордон, а не зміна місця проживання в межах однієї країни (для такої зміни використовується термін «інтикаль»); переселення мусить бути на постійне місце проживання, а не трудовою чи академічною міграцією.

Приклади імміграції є в історії раннього ісламу. Так, першою «гіджрою» вважається переселення групи мусульман до Ефіопії у 615 р., другою є переселення пророка Мухаммада з Мекки до Медини у 622 р. В обох випадках міграція відбувалася під час гонінь на мусульман з боку язичницького населення Мекки. Таким чином, в ісламі заохочується еміграція з країн в яких мусульмани відчувають гоніння. На думку ісламських теологів іммігрувати можна лише в країну, де повною мірою існує можливість сповідувати іслам. Протягом значного періоду часу такими країнами вважалися виключно мусульманські держави. З середини ХХ ст. ситуація змінилася, і значна кількість мусульман почали мігрувати до країн Європи, аргументуючи це тим, що там безпечно і дозволяється дотримуватися приписів ісламу. Ці принципи стосуються України, де проголошено рівність всіх релігій, та існує власний автохтонний народ, що традиційно сповідує іслам – кримські татари. Тому і з цієї причини в період незалежності України вихідці з країн мусульманського світу шукали захист у нашій країні.

У наслідок зростання чисельності мусульман, в Україні реєструються мусульманські організації, різні як за конфесійною, так і етнічною ознакою. Часто організації об'єднувалися в структури, що називалися «духовні управління». За часи незалежності України було створено п'ять таких структур: Духовне управління мусульман України, Духовне управління мусульман Криму (пізніше Духовне управління мусульман Автономної Республіки Крим), Духовний центр мусульман України, Духовне управління мусульман України

«Умма» та Київський «Муфтіят». Якщо ДУМ АРК об'єднує переважно кримських татар, а ДЦМУ та Київський «Муфтіят» поволзьких татар, то ДУМУ та ДУМУ «Умма» є поліетнічними структурами. ДУМУ об'єднує мусульман, що тримаються поглядів наближених до суфійського руху «хабашитів», тоді як ДУМУ «Умма» консолідує прихильників руху «Брати Мусульмани». Окрім названих структур, в Україні діє низка мусульманських організацій, які не об'єднуються в духовні управління з причини відмінності у поглядах. У даному контексті варто згадати про салафітські, шиїтські організації, та рух «Хізб ут-Тахрір».

У дисертації розглянуто особливості адаптації мусульман до життя в Україні. Висловлено припущення, що найкраще це можна висвітлити на прикладі «стовпів ісламу», тобто релігійних правил обов'язкових для виконання вірянами. Виходячи із вище сказаного, висвітлено процедуру сплати мусульманами обов'язкового релігійного податку на користь бідних, що має назву «закят». Для цього проаналізовано основні риси ісламської фінансової системи та способи її реалізації в українських реаліях. Наступним було висвітлено обряд «хаджу», обов'язкового для мусульман паломництва в м. Мекка, яке знаходиться у сучасному Королівстві Саудівська Аравія. Розглянуто процедуру проведення «хаджу», через яку мусять пройти українські мусульмани, для виконання даного обряду. Ще одним зі стовпів ісламу є дотримання посту в місяць Рамадан, як і у попередніх випадках, розглянуто загальні правила дотримання Рамадану, і на основі проведеного опитування респондентів з низки мусульманських країн, проаналізовано українську специфіку життя у священний для мусульман місяць.

Важливим аспектом адаптації мусульман до життя в Україні є аналіз виявів ісламофобії, тобто нетерпимого ставлення до ісламу, як релігії. Протягом періоду з 1991 р. по 2019 р. було достатньо виявів ісламофобії з боку офіційних державних органів. Як приклади: закриття однієї з мусульманських організацій м. Одеси; відмова надання для орендування землі, для побудови мечеті у м. Хмельницький та м. Біла Церква. Найрезонанснішим прикладом

ісламофобії можна виділити екстрадицію до Росії мусульман, що намагалися врятуватися в Україні, від гонінь російських спецслужб. Попри це, як зазначали респонденти-мусульмани під час проведення опитування, вони вважають ставлення українців до ісламу терпимим, у порівнянні з тією ж Росією, життя в Україні комфортнішим.

Підсумовуючи, зазначимо, що іслам є однією з традиційних релігій України, і мусульмани мешкають на її території протягом віків. Після здобуття Україною незалежності у 1991 р., разом зі знищенням тоталітарного режиму, лібералізувалося міграційне законодавство і кількість вихідців з країн мусульманського світу, що мігрували до України, почала зростати. Попри окремі випадки ісламофобії та недосконалості в українському законодавстві, Україна продовжує дотримуватися євроінтеграційної політики, яка передбачає рівноправність всіх релігій, створення для мусульман умов повноцінного сповідування власної релігії.

Ключові слова: міграція, іслам, мусульмани, біженці, міграційне законодавство, етнічні зміни в Україні, спеціалізована преса, віротерпимість в Україні.

SUMMARY

Liulka V. A. Migration from Muslim Countries to Ukraine, 1991-2019 – Qualifying research, published in manuscript form.

Thesis for a Doctor of Philosophy Degree in Specialty 032. History and archeology. – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, 2020

Research on the topic of the dissertation was carried out during 2016 – 2020 in accordance with the plans of research work of the Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries, Historical Faculty, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

During the work on the dissertation the historiography and the source base of the research were analyzed. It is established that there is no historiography directly related to migration from the Muslim world to Ukraine, therefore, the dissertation covered scientific developments on related topics. Therefore, the various academic papers on the permanent residence of Muslims in Ukraine since their appearance and till Ukraine gained independence in 1991 were analyzed. During the period of independence of scholars, the special organization of the creation of Muslim organizations and their relations with each other is mainly considered. Analyzing religious and religious studies literature, attention is paid to the peculiarities of the spiritual practices of Muslims in Ukraine, and how it affects their adaptation in Ukrainian society. At the same time, researching the legal literature, changes in migration legislation during the period of Ukraine's independence were considered. Particular attention is paid to the specialized press, namely, the newspaper "Border Guard of Ukraine", its analysis showed that from 1991 to 2019 there were significant changes in attitudes towards migrants by the official services of Ukraine, from clearly negative to the understanding of objectivity migration processes and the potential opportunity for Ukraine to benefit, provided the relevant migration policy.

The dissertation uses archival sources, namely surveys of migrants from Muslim countries, which are in the Scientific Archive of the Department of Ethnology and Local Lore, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv. With

the help of the Sectoral State Archives of the Security Service of Ukraine, the situation of Muslims in Ukraine during the Soviet era was covered. To better understand the attitude of the Ukrainian state to the problem of migration, the relevant Laws of Ukraine are analyzed: "On Immigration", "On Citizenship of Ukraine", "On Refugees and Persons in Need of Additional or Temporary Protection", "On the Legal Status of Foreigners and Stateless Persons", "On National Minorities in Ukraine". Analyzing the number of migrants from the Muslim world, the results of the All-Ukrainian Census of 2001 and the data of the State Border Guard Service of Ukraine were used. It can be argued that during the years of Ukraine's independence, there was a tendency to increase the number of Muslims, but there is no algorithm to calculate their exact number.

The dissertation covers the history of the appearance of Muslims on the territory of Ukraine. It is notorious that in the VIII century part of the Khazars professed Islam. In the Middle Ages, the bearers of this religion were representatives of various Turkic-speaking ethnic groups living mainly in the Crimea, the Northern Black Sea. The influence of Islam increased after the inclusion of the territory of Southern Ukraine in the Golden Horde. In the XV century, the Crimean Khanate appeared, a state that lasted until the end of the 18th century and is part of the Muslim heritage in the history of Ukraine. After the conquest of the Crimean Khanate by the Russian Empire, persecution of the Crimean Tatar people began, which resulted in a rapid decline in the Muslim population on the Crimean Peninsula. In the XIX century a large part of the Crimean Tatars experienced migration to the Ottoman Empire. After the establishment of Soviet power, the situation only worsened, the apotheosis of this was the deportation of the Crimean Tatar people, arranged by the Stalinist regime on May 18, 1944. While in exile in Central Asia and Siberia, Crimean Tatars sought to return to Crimea, according to sources in the archives of the Security Service of Ukraine.

It was noted that despite of significant reduction in the number of Crimean Tatars while the Russian Empire epoch Volga Tatars began to migrate to the territory of Ukraine. They settled mainly in large industrial cities: Kyiv, Odesa, Ekaterinoslav

(Dnipro), the cities of Donbas. Their communities opened mosques or prayer rooms in their cities. The Volga Tatars were not deported, like the Crimean Tatars, by the Soviet regime, but the policy of atheism led to the closure of all mosques in Ukraine.

In the late 1980s and early 1990s, there were two waves of mass migration of Muslims to Ukraine. First, it is the repatriation of Crimean Tatars who have returned to their historical homeland, to the Crimea. Second, the migration of Meskhetian Turks which quit Uzbekistan (their previous place of residence) to avoid persecution. Coverage of the migration of these two peoples is important in the context of understanding the simultaneous resettlement of a large number of Muslims, as there have been no such numerous waves of migration in the future.

It is established that after the proclamation of Ukraine's independence, there was a tendency to increase the number of Muslims who migrated to its territory. To study the number of immigrants from the Muslim world, we used the data of the All-Ukrainian census of 2001, which was compared with the censuses conducted in the Soviet era (especially with the one conducted in 1989). At the same time, an official request was made to the State Border Guard Service of Ukraine regarding the number of citizens of the Muslim world who crossed the Ukrainian border to enter in 2000 and 2001. The obtained data allow us to state that in 2001, there were significantly more immigrants from Muslim countries in Ukraine than indicated in the census. Based on the analysis of the specialized press, namely the newspaper "Border Guard of Ukraine", in the period from 1992 to 2018, it was found that mentions of illegal border crossing of Ukraine by migrants, including Muslims, indicate a growing trend in the number of migrants (perhaps not all were officially recorded by the relevant authorities). Thus, it is impossible to provide accurate data on the number of Muslims living in Ukraine during this period, but there was a constant tendency to increase their number.

The specifics of the Ukrainian migration legislation are determined, which is that it was created from scratch because in the Soviet period there was no problem of mass migration of foreigners to the territory of the USSR. In drafting and adopting laws, legislators focused on international treaties, such as the Universal Declaration

of Human Rights and the Convention Relating to the Status of Refugees. During Ukraine's independence, laws that had several versions (for example, the Law of Ukraine "On Refugees and Persons in Need of Additional or Temporary Protection") became more liberal with regard to migrants. At the same time, the problem of Ukraine remains, not the shortcomings in the legislation, but in ignoring these laws. Migration issues, this also applies.

After analyzing the issue of "migration amnesty", it was highlighted how other countries have solved the problem of illegal migration. The advantages and disadvantages of the approach according to which all illegal migrants who are in the period of "migration amnesty" in the country are legalized are highlighted. As to Ukraine, there was a discussion on the pages of the newspaper "Migration" about the feasibility of using this experience in our country. Arguments "against" were emotional, it was argued that Ukraine could not benefit from the "migration amnesty", the result of which would be an increase in the number of foreigners. Instead, there are successful examples of "migration amnesty" in other countries (such as the United States), which reduces the shadow economy, increases tax revenues, narrows the base for crime and corruption, and so on. Thus, it is possible to predict a "migration amnesty" in the future, taking into account the analysis of the experience of other countries.

Considering the theoretical issues of Muslim migration, the views of the Muslim faith on the changes of adherents of this religion to the place of their permanent residence through migration to another country are analyzed. Immigration in Islam is called the Arabic term "Hijra". Its sign is the relocation of a person abroad, not a change of residence within one country. Resettlement should be a permanent place of residence and not for work or academic migration

The History of early Islam contains examples of immigration. The first "Hijra" is the migration of a group of Muslims to Ethiopia in 615, the second is the migration of the Prophet Muhammad from Mecca to Medina in 622. In both cases, the migration took place during the persecution of Muslims by the pagan population of Mecca. Thus, Islam encourages emigration from countries where Muslims are

persecuted. According to Islamic theologians, it is possible to immigrate only to a country where there is a full opportunity to practice Islam. Such countries were considered exclusively as Muslim states for a significant period of time. From the middle of the XX century, the situation changed, and a significant number of Muslims began to migrate to European countries, arguing that it is safe and allowed to follow the precepts of Islam. These principles apply to Ukraine, where the equality of all religions has been proclaimed, and there are its own indigenous people, who traditionally profess Islam - the Crimean Tatars. Therefore, for this reason, during the independence of Ukraine, people from the Muslim world sought protection in our country.

As a result of the growth of Muslims in Ukraine registered Muslim organizations, different both confessional and ethnic lines. Organizations were often grouped together in structures called "religious administrations". During the independence of Ukraine, five such structures were established: the Religious Administration of Muslims of Ukraine, the Religious Administration of Muslims of Crimea (later the Religious Administration of Muslims of the Autonomous Republic of Crimea), the Religious Center of Muslims of Ukraine, the Religious Administration of Muslims of Ukraine "Umma" and Kyiv Muftiyat. If the RAM ARC unites mainly Crimean Tatars, and the RCMU and the Kyiv Muftiyat of the Volga Tatars, the RAMU and RAMU "Umma" are polyethnic structures. The RAMU unites Muslims who hold views close to the Sufi movement "Al-Ahbash", while the RAMU "Umma" consolidates supporters of the "Muslim Brotherhood" movement. In addition to these structures, there are a number of Muslim organizations in Ukraine that do not unite in religious administrations due to differences of opinion. In this context, it is worth mentioning the Salafi, Shiite organizations, and the Hizb ut-Tahrir movement.

The dissertation considers the peculiarities of adaptation of Muslims to life in Ukraine. It has been suggested that this can best be illustrated by the "pillars of Islam," that is, the religious rules that believers must follow. Based on the above, the procedure of payment by Muslims of the obligatory religious tax in favor of the poor,

which is called "zakat", is covered. To do this, the main features of the Islamic financial system and ways to implement it in the Ukrainian realities are analyzed. Next was the rite of Hajj, a mandatory Muslim pilgrimage to Mecca, which is located in the present-day Kingdom of Saudi Arabia. The procedure of performing the "hajj", through which Ukrainian Muslims must pass is considered. Another pillar of Islam is fasting in the month of Ramadan, as in previous cases, the general rules of Ramadan are considered, and based on a survey of respondents from a number of Muslim countries, the Ukrainian specifics of life in the holy month for Muslims are analyzed.

An important aspect of the adaptation of Muslims to life in Ukraine is the analysis of manifestations of Islamophobia, ie intolerance of Islam as a religion. During the period from 1991 to 2019 was sufficient manifestations of Islamophobia by official government agencies. As examples: the closure of one of the Muslim organizations in Odessa; refusal to lease land for the construction of mosques in Khmelnytsky and Bila Tserkva. The most resonant example of Islamophobia is the extradition to Russia of Muslims who tried to escape persecution by Russian intelligence in Ukraine. Nevertheless, as Muslim respondents said in the survey, they consider Ukrainians' attitudes toward Islam to be more tolerant than in Russia.

Summing up, we note that Islam is one of the traditional religions of Ukraine, and Muslims have lived in its territory for centuries. After Ukraine gained independence in 1991, along with the destruction of the totalitarian regime, migration legislation was liberalized and the number of immigrants from the Muslim world who migrated to Ukraine began to grow. Despite isolated cases of Islamophobia and imperfections in Ukrainian legislation, Ukraine continues to pursue a European integration policy, which provides for the equality of all religions, creating conditions for Muslims to fully practice their own religion.

Key words: migration, Islam, Muslims, refugees, migration legislation, ethnic changes in Ukraine, specialized press, religious tolerance in Ukraine.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України:

1. Люлька В., Ісламофобія в Україні (1991-2017 рр.): історична ретроспектива. / В. А. Люлька // Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць. Випуск 53. – Київ, 2017. – С. 77-81.

2. Люлька В., Актуальність та перспективи об'єднання мусульманських організацій в Україні. / В. А. Люлька // Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць. Випуск 56. – Київ, 2018. – С. 138-142

3. Люлька В., Мусульманська міграція: теоретичні основи. / В. А. Люлька // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія, №. 4 (139). – Київ, 2018. – С. 45-48

4. Konta R., Liulka V., Ethnocultural features of the month of Ramadan represented by Sunni Muslims in Kyiv: intercultural dialogue in the conditions of globalizational migration. / R. Konta, V. Liulka // East European Historical Bulletin. Issue 14. – Drohobych, 2020. – P. 206-213

Статті у періодичних наукових виданнях інших держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або Європейського Союзу, з наукового напрямку, за яким підготовлено дисертацію здобувача:

5. Liulka V., The newspaper “Border Guard of Ukraine” as a source of research on migration movements to Ukraine (1992-2018). / V. Liulka // Evropský filozofický a historický diskurz. V. 6, Iss. 1. – Praha, 2020. – P. 48-54

Матеріали наукових конференцій:

6. Люлька В. Міграційна амністія — дискусійні питання / В. А. Люлька // Дні науки історичного факультету: матеріали XI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. / Колектив авторів — Київ, 2018. — С. 86-89

7. Люлька В. Діяльність прихильників руху «Брати мусульмани» в Україні / В. А. Люлька // Шевченківська весна – 2020 (секція «історія»): Матеріали XVIII міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених м. Київ, 13 березня 2020 року. – Київ: Історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка, 2020. – С. 73-76

ЗМІСТ

ЗМІСТ	17
ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	26
РОЗДІЛ 2. МІГРАЦІЯ МУСУЛЬМАН ДО УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ	55
РОЗДІЛ 3. ЕВОЛЮЦІЯ ПРОБЛЕМИ МІГРАЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ ТА МУСУЛЬМАНСЬКОМУ ВІРОВЧЕННІ	111
РОЗДІЛ 4. ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ МІГРАНТІВ МУСУЛЬМАН В УКРАЇНІ	147
ВИСНОВКИ	189
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	196
ДОДАТКИ	227

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БМ – Брати мусульмани

ВКЛ – Велике Князівство Литовське

ВРУ – Верховна Рада України

ДЕСП – Департамент з економічних та соціальних питань ООН

ДУМ АРК – Духовне управління мусулман Автономної Республіки Крим

ДУМК – Духовне управління мусульман Криму

ДУМКС – Духовне управління мусульман Криму і Севастополя

ДУМУ – Духовне управління мусульман України

ДУМУ «Умма» – Духовне управління мусульман України «Умма»

ДЦМК – Духовний центр мусульман Криму

ДЦМУ – Духовний центр мусульман України

ІКЦ – Ісламський культурний центр

КМУ – Кабінет Міністрів України

КСА – Королівство Саудівська Аравія

ОІС – Організація ісламського співробітництва

ОКНР – Організація кримськотатарського національного руху

ПМУ – Партія мусульман України

УІУ – Український ісламський університет

ХПГ – Харківська правозахисна група

ХТІ – Хізб ут-Тахрір аль-Ісламі

ЦІГ – Центральна ініціативна група

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Як явище міграція впливає на історичні події впродовж усього існування людства. Утворення низки країн світу у новітній історії відбулось у наслідок масової міграції. Сьогодні інтерес до міграційних процесів актуалізовано економічними чинниками трудової міграції, демографічними факторами. Цей інтерес до міграційних рухів посилено через спробу їх використання урядами держав, як знаряддя зовнішньої політики.

У свою чергу, міграційні рухи стали невід'ємною складовою життя України періоду її незалежності. Ще у першій половині 1990-х років на історичну батьківщину повернулись сотні тисяч кримських татар, від війни в Афганістані й Чечні порятунок знайшли біженці. Але з причини трудової міграції Україну залишило кілька мільйонів українців. З початком російської військової агресії у 2014 році, анексії Криму та воєнними діями в Донецькій та Луганській областях міграція українців посилилась. До 2019 року чисельність населення країни постійно істотно зменшувалась. Хоча головною причиною цього називають дисбаланс між народжуваністю та смертністю, обумовлений соціальними негараздами.

Тому Україна, як напрям міграції, викликала інтерес в мігрантів з країн Азії та Африки. Вони стали власне єдиним джерелом уповільнення депопуляції та підтримки прийнятного співвідношення між чисельністю найбільш економічно продуктивних груп та осіб похилого віку. Цьому сприяв міграційний потенціал зокрема мусульманських країн з їх істотною чисельністю молодого населення, водночас частими соціально-політичними катаклізмами і високим рівнем бідності. Іслам же як релігія, що регламентує моделі й поведінкові практики мусульман, мав сприяти їхній соціальній адаптації в Україні.

Зв'язок дисертаційного дослідження з науковими темами. Дисертаційна робота є складовою частиною наукових планів кафедри нової та

новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка та виконана в межах науково-дослідної теми «Актуальні проблеми нової та новітньої історії зарубіжних країн» (реєстраційний номер 16 КФ 046-03), що пов'язана з науково-дослідною темою «Модернізація суспільного розвитку України в умовах світових процесів глобалізації» Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мета дисертації полягає в тому, щоб розкрити обставини міграції мусульман до України та їх соціокультурну адаптацію під час проживання в Україні.

Для досягнення поставленої мети передбачено розв'язати такі **завдання**:

- проаналізувати історіографію та джерельну базу дослідження;
- з'ясувати історичні витoki міграції мусульман на українські терени і традиції їхньої адаптації до місцевих умов;
- простежити зміни в чисельності представників мусульманських народів на території України;
- дослідити нормативно-правову базу України, яка регулює питання міграції;
- висвітлити теорію ісламу щодо правил міграції для мусульман;
- визначити проблеми в соціокультурній адаптації мусульман до життя в Україні та способи їх подолання;
- з'ясувати чи характерні вияви ісламофобії на території України.

Об'єктом дослідження є історія міграційних рухів до України в 1991–2019 роках.

Предметом дослідження є причини, перебіг, наслідки міграції мусульман до України та проблеми їхньої адаптації в 1991–2019 роках.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1991–2019 роки. Нижня хронологічна межа пов'язана з проголошенням 24 серпня 1991 року України, як суверенної держави та її становленням, як окремої учасниці міграційних процесів. Верхня хронологічна межа – 2019 р., коли в Україні відбулися суттєві

політичні трансформації, внаслідок зміни президента, парламенту та уряду, що вочевидь вплинуло на всі напрямки державної, зокрема міграційної політики. Так, 13 грудня 2019 р. Кабінетом Міністрів України були оприлюднені завдання у державній міграційній політиці з метою покращити інтелектуальні й трудові ресурси країни, зокрема за допомогою іноземних мігрантів.

Географічні межі дослідження охоплюють територію країн «мусульманського світу» (до них належать країни, у яких більша частина населення сповідує іслам), а саме: Азербайджанської Республіки, Республіки Албанія, Алжирської Народної Демократичної Республіки, Ісламської Республіки Афганістан, Народної Республіки Бангладеш, Королівства Бахрейн, Боснії і Герцеговини, Держави Бруней Даруссалам, Буркіна-Фасо, Ісламської Республіки Гамбія, Республіки Гвінея, Республіки Гвінея-Бісау, Республіки Джибуті, Арабської Республіки Єгипет, Західної Сахари, Республіки Індонезія, Йорданського Хашимітського Королівство, Республіки Ірак, Ісламської Республіки Іран, Республіки Ємен, Республіки Казахстан, Держави Катар, Киргизької Республіки, Турецької Республіки Північного Кіпру, Федеральної Ісламської Республіки Коморських Островів, Республіки Косово, Республіки Кот-д'Івуар, Держави Кувейт, Ліванської Республіки, Держави Лівія, Ісламської Республіки Мавританія, Малайзії, Республіки Малі, Мальдівської Республіки, Королівства Марокко, Республіки Нігер, Федеративної Республіки Нігерія, Об'єднаних Арабських Еміратів, Султанату Оман, Ісламської Республіки Пакистан, Палестинської національної адміністрації, Королівства Саудівської Аравії, Республіки Сенегал, Республіки Сьєрра-Леоне, Сирійської Арабської Республіки, Федеративної Республіки Сомалі, Республіки Судан, Республіки Таджикистан, Туніської Республіки, Республіки Туркменістан, Турецької Республіки, Республіки Узбекистан, Республіки Чад, а також окремих суб'єктів Російської Федерації (республіки Північного Кавказу, Татарстан, Башкортостан), Республіки Індія (штат Джамму та Кашмір). Географічні межі охоплюють також територію України, передусім увагу акцентовано на м. Київ та Південній Україні, де мешкає переважна чисельність мусульман.

Методологія дослідження. Під час написання дисертації використано принципи і методи, що властиві для наукової роботи історичного спрямування. Серед загальнонаукових принципів були застосовані: принцип історизму, причино-наслідкового зв'язку, всебічності, неупередженості, цілісності та плюралізму.

Принцип історизму дозволив висвітлити міграцію мусульман до України крізь призму історичного минулого. Для нього властивими були не лише військово-політичне протистояння, але й союзи і торговельне співробітництво Кримського ханату, Османської імперії з Україною-Руссю. Тому міграцію мусульман до України наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть доцільно розглядати як закономірне явище, обумовлене давніми історичними зв'язками.

У свою чергу, принцип причино-наслідкового зв'язку пов'язаний із правилами логічного зв'язку та послідовності явищ та подій, у якій одне (причина) за певних умов породжує інше (наслідок). Цей принцип пізнання дозволив пояснити причини міграції мусульман до України їх становищем у мусульманських країнах, а також властивою для сучасної України політикою толерантного ставлення до мусульман.

Дотримання під час написання дисертації принципу всебічності дозволило пов'язати причини міграції мусульман до України з внутрішньою політико-економічною ситуацією як мусульманських країн, так і України. Принцип же неупередженості допоміг незаангажовано оцінити демографічні наслідки міграції мусульман до України. Принцип цілісності сприяв, аби міграцію мусульман до України було висвітлено в контексті світових міграційних процесів. Відповідно до принципу плюралізму розглянуто окремі положення і висновки дослідників міграційних рухів.

Водночас, у процесі виконання дисертаційного дослідження застосовано низку спеціальних історичних й інших наукових методів. Серед них варто виокремити ретроспективний метод, за допомогою якого простежено історичні витоки міграції мусульман до сучасної України. Використання методу компонентного (системного) аналізу, допомогло зрозуміти причини з яких

мігранти з країн мусульманського світу почали переселятись до України. Застосування проблемного методу полягало у розкритті міграції мусульман до України як загалом, так й в окремих її компонентах (виїзд мусульман з батьківщини, державна міграційної політика мусульманських країн та України, статус й адаптація мусульман на території України). Цей метод вдало доповнив проблемно-хронологічний метод, який дозволив розкрити події міграції у хронологічній послідовності.

Важливим було застосування порівняльного (корпоративного) методу. Він дав змогу порівняти становище мусульманських мігрантів в Україні та інших країнах. Також використано метод імагології, за допомогою якого досліджено образ та стереотипи щодо ісламу та мусульман, зокрема в українських реаліях. Для всебічного дослідження мігрантів-мусульман їх класифікували, тобто звернулись до типологічного методу. Семіотичний метод використано для аналізу знакової системи, якою послуговуються мусульмани під час релігійних практик.

Наукова новизна отриманих результатів полягає як у самій постановці проблеми, так і у комплексному підході до її вирішення. Автор здійснив комплексний аналіз міграції мусульман до України з 1991 р. до 2019 р., а також висвітлив особливості їх соціокультурної адаптації до життя в Україні.

У дисертаційному дослідженні

вперше:

- введено до наукового обігу власні опитування мігрантів-мусульман, що належним чином оформлені й передані до Наукового архіву кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

- проведено порівняння фактичних даних Всеукраїнського перепису населення за 2001 р. зі статистичними даними Прикордонної служби України (отримані автором за особистим зверненням) про перетин кордону на в'їзд за 2000 р. і 2001 р. громадянами мусульманських країн на предмет достовірної чисельності мусульман, які у цей час проживали в Україні;

- простежено зміни в оцінках міграції мусульман з боку керівництва Міграційної служби України;

- визначено проблеми адаптації мусульман України крізь призму «стовпів ісламу»;

удосконалено:

- теоретичні та методологічні підходи у дослідженні міграційних рухів;
- методику дослідження проблем адаптації мігрантів до життя в Україні;
- підхід до інтерпретації статистичних даних переписів населення, які проводилися на території України;

набули подальшого розвитку:

- систематизація джерел з проблеми дослідження;
- аналіз рівня ісламофобії в українському суспільстві;
- системне дослідження мусульманських організацій в Україні, конфліктів між ними і способів взаємодії.

Практичне значення дисертації. У зв'язку з оприлюдненням у 2019 році Кабінетом Міністрів України завдань у державній міграційній політиці, покликаною покращити інтелектуальні й трудові ресурси країни за допомогою іноземних мігрантів, висновки та результати дисертаційного дослідження можуть бути використані для удосконалення державної міграційної політики, Окрім цього, положення дисертації можуть залучатись до підготовки спеціальних та узагальнюючих праць з всесвітньої історії, історії України та культурної антропології, підручників та навчальних посібників для закладів вищої освіти. Матеріали дисертації будуть також корисними для розробки аналітичних матеріалів, орієнтованих на оцінку та прогнозування пов'язаних з Україною міграційних процесів і місця мусульман в демографічній структурі українського суспільства.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дослідження оприлюднені у доповідях на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях: «Проблеми дослідження та викладання міждисциплінарних напрямів: Американістика та Європейські студії» (Київ, 2017); «Міжнародні

відносини: історія, теорія та практика» (Суми, 2017); «Дні науки історичного факультету: матеріали XI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених» (Київ, 2018); «XII міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2020» (Секція «Історія»)» (Київ); «Азербайджан крізь призму минулого й сьогодення: Міжнародна наукова конференція» (Київ, 2020).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження відображено в п'яти наукових публікаціях, у тому числі в одній статті у закордонному науковому виданні та одній статті у виданні, що проіндексоване у наукометричній базі Web of Science. Окремі положення та результати дослідження додатково оприлюднювались під час виступів на наукових конференціях та круглих столах, два виступи відображені у збірниках тез.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Соціокультурний аналіз етнічних меншин, що мешкали на території сучасної України розпочався ще з XIX ст. Переважно, це були не мусульманські громади, які вже не одне століття мешкали в Україні. Тобто, сам процес міграції етнографічно зафіксувати було не можливо. Серед мусульманських народів в XIX ст. і поч. XX ст. в Україні з'являлися лише громади поволзьких татар, але на той час, це була внутрішня міграція в межах Російської імперії (потім Радянського Союзу).

Мусульманські народи проживали на території сучасної України, ще з епохи середньовіччя. Головним чином це тюркомовні кочові народи та народи Північного Кавказу. Низкою українських істориків, таких, як О. Б. Бубенок, О. С. Мавріна, тощо, було досліджено обставини за яких, ці народи потрапляли на територію сучасної України, їхній політичний устрій та окремі аспекти матеріальної та духовної культури. Попри, важливе значення цієї інформації для нашого дослідження, зазначимо, що історія цих народів має опосередковане відношення до міграційних рухів мусульман з початку 1990-х рр. XX ст. Оскільки в той час почали мігрувати вже інші етноси мусульманського світу. Виключенням є лише кримські татари, але й у цьому випадку, досліджуючи народ, що пережив депортацію, варто використовувати інші підходи, ніж, висвітлюючи його минуле періоду Кримського Ханства.

Серед найновіших досліджень варто відзначити монографію М. Якубовича¹, у якій автор узагальнив історію появи та перебування мусульман на території України від VIII ст. до середини 2010-х років. Окрім

¹ Якубович М. Іслам в Україні: історія та сучасність / Михайло Якубович. – Вінниця, 2016. – 264 с.

наукової літератури М. Якубович звертався до зазначеної теми і в своїх публіцистичних працях². Схожою за характером є монографія Н. Латигіної³.

Осмыслити історичні витоки мусульманської міграції до України допомогли праці А. Джанова (про турків-сельджуків в Криму)⁴, І. Зайцева (про політичну ситуацію в Кримському Ханстві)⁵, Ю. Зінченка (про становище кримських татар після завоювання Криму Російською імперією)⁶.

Історичні передумови міграції мусульман на територію Південної України дослідниця І. Діанова⁷ висвітлила на прикладі поволзьких татар, найчисельнішого мусульманського народу, який проживав на території України в ХІХ ст. Ця ж тема проаналізована в статті Д. Брильова⁸.

Вище згаданим Д. Брильовим написана низка статей про становище мусульман у період УРСР⁹. Щоб детальніше проаналізувати пропонувану тему,

² Якубович Михайло. Іслам у Західній Україні: традиційна релігія? [Електронний ресурс] / М. Якубович // Тиждень.ua. – 21.02.2016. – Режим доступу: <https://tyzhden.ua/History/158188>

³ Латигіна Наталія Анатоліївна. Іслам: шлях крізь століття / Н. А. Латигіна ; Київ. нац. торг.-екон. ун-т. – Київ: КНТЕУ, 2016. – 360 с.

⁴ Джанов А. В. Походы сельджукских войск на Сугдак и Киликию в правление Ала ад-Дина Кайкубада I // Сугдейский сборник. – Киев; Судак, 2008. – Вып. 3. – С. 46-78.

⁵ Зайцев И. В. Крымское ханство: вассалитет или независимость? // Османский мир и османистика. Сборник статей к 100-летию со дня рождения А. С. Тверитиновой (1910–1973). – М., 2010. – С. 288-298.

⁶ Зінченко Ю. І. Кримські татари: іст. нарис / Ю. І. Зінченко ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К., 1998. – 205 с.

⁷ Діанова Н. М. Формування етно-конфесійної структури населення міст Південної України (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.) / Н. М. Діанова. – Одеса: Астропринт, 2010. – 176 с.

⁸ Брильов Д. В. Мусульманська громада Одеси в дореволюційні часи // Гілея: науковий вісник. – 2018. – Вип. 131. – С. 257-260.

⁹ Брилев Д. В. «Запретный» ислам в советской Украине // Islamology. – 2017. – № 2. – С. 158-162; Брилев Д. В. «Исламская» история Украины: легенды прошлого и мифы современности // Практична філософія: науковий журнал / Благодійна орг-ція “Центр практичної філософії”; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – Київ, 2015. – № 2 (56). – С. 140-146.

ми звернулися до праць С. Здіорука¹⁰ та О. Бубенка¹¹. Ці дослідження дозволяють краще оцінити становище мусульман в сучасній Україні, порівнюючи з ситуацією в радянському минулому.

По здобуттю Україною незалежності міграційна активність з країн мусульманського світу активізувалася. З'явилися, також, науковці, що займаються згаданою проблематикою. Проте, в контексті міграційних рухів, в наукових працях, досліджувалися, переважно, окремі народи, а не мусульмани загалом.

Про соціальні труднощі в Україні біженців-афганців наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років йдеться у статті О. Малиновської¹². Чисельність та становище іншої тюркомовної діаспори проаналізовано у монографії О. Малиновської¹³. Важливо, що у дослідженні використані етнографічні опитування турків-месхетинців з різних областей. У ньому також піднято питання адаптації турків-месхетинців до життя в Україні. Окрім монографії О. Малиновською було написано низку статей на дану тему¹⁴.

10 Здіорук С. Конфесійно-історичні аспекти поширення ісламу на теренах України і сучасне мусульманське середовище / Здіорук С. / Ісламські процеси у світі та в Україні: реалії і прогнози. Колективна монографія // Українське релігієзнавство. – К.: УАР, 2011. – № 57 – С. 122-131.

11 Бубенок О. Б. Мусульманське населення на теренах сучасної України: особливості формування етнічного складу // Східний світ / НАН України, Інститут сходознавства ім. А. Кримського. – Київ, 2006. – № 1. – С. 25-48.

12 Малиновська Олена. Біженці в Україні // Проблеми міграції: український інформаційно-аналітичний журнал / Центр досліджень проблем міграції. – Київ, 1998. – № 2. – С. 2-12.

13 Малиновская Е. А. Турки-месхетинцы в Украине: этносоциологический очерк. / Е. А. Малиновская. – К.: Генеза, 2006. – 320 с.

14 Малиновська О. Нові етнічні меншини в Україні як результат міграції (на прикладі турків-месхетинців) / Малиновська О. // Агора: науково-публіцистичне видання. – Київ, 2006. – Вип. 4: Подолання розбіжностей – розвиток особливостей. – С. 138-147; Малиновська О. Турки-месхетинці в Україні: між інтеграцією та репатріацією / Малиновська О. // Міграція. – Одеса. – 2019. – березень. – № 3 (205). – С. 12.

Проблему дослідження кількості турків-месхетинців, що проживають в Україні висвітлено в статті Н. Беліцер¹⁵. О. Сирінська і М. Майоров проаналізували поведінку турків-месхетинців під час російської воєнної агресії на Сході України. Вони зазначили, що жоден представник цього етносу не перейшов на бік ворога¹⁶. О. Г. Осипов докладно висвітлив обставини, за яких, турки-месхетинці змушені були залишити Узбекистан, та шукати притулок в інших країнах, у тому числі в Україні¹⁷.

Заслуговують на увагу статті Н. Зуб (Руденко), у якій авторка описала появу в Україні близькосхідної та кавказької діаспор¹⁸. Вона пов'язала появу цих діаспор зі студентською молоддю, яка на початку ХХ століття приїжджала навчатись до тогочасних вишів Києва, Одеси та Харкова, які й нині залишаються основними осередками освітньої міграції студентів-мусульман.

Динаміку зростання чисельності кримських татар в перші роки незалежності України простежив Р. Фірсов¹⁹. Геоісторичні обставини

15 Беліцер Наталія. Турки-месхетинці у пост-радянському просторі: кого це хвилює? // Проблеми міграції: український інформаційно-аналітичний журнал / Центр досліджень проблем міграції. – Київ, 1997. – № 1. – С. 17-20.

16 Сирінська О.А. Майоров М.В. Громада турків-месхетинців в умовах збройного конфлікту на Сході України // Східний світ / НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського. – Київ, 2015. – № 1. – С. 138-148.

17 Осипов А. Г. Ферганские события: конструирование этнического конфликта [Электронный ресурс] / А. Г. Осипов // IGPI.RU. – 2004. – Режим доступа: <http://www.igpi.ru/info/people/osipov/1172304934.html>

18 Зуб (Руденко) Н. М. Близькосхідні діаспори в Україні: студенти як чинник формування (XIX – початок ХХІ ст.) // Сходознавство / Нац. акад. наук України; Ін-т сходознавства ім. А.Ю. Кримського. – Київ, 2014. – № 67. – С. 47-56; Зуб (Руденко) Н. М. Діаспори Кавказу та Близького Сходу в Києві (1914–2014) / Зуб (Руденко) Н. М. // Східний світ. – 2015. – № 2. – С. 23-36.

19 Фірсов Р. М. Формування цілей та завдань кримськотатарського національного руху. Україна, 1990–1991 рр. / Р. Фірсов // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство / НАНУ; Ін-тут політ. і етнонац. дослід. НАН України; Ред. кол.: І. Ф. Курас, Ю. А. Левенець, М. І. Панчук та ін. – Київ, 2004. – С. 161-180.

репатріації кримських татар до України в 1990-х роках висвітлені в колективній монографії, підготовленій під керівництвом І.Кураса²⁰.

Питання міграції кримських татар до України в першій половині 1990-х років узагальнено в монографії М. Кирюшка та О. Бойцової²¹. В цьому контексті дослідник Р. Аблятіфов, відзначив, що саме кримські татари залишилися в Криму найбільш послідовною проукраїнською силою²². В монографії ж В Котигоренка²³ досліджено окремі питання, пов'язані із соціальними складнощами кримськотатарських репатріантів, які повернулись до України. Важливо, що в 2001 році, справжня чисельність кримських татар, які мешкали в Криму, переважала офіційну чисельність відповідно до результатів Всеукраїнського перепису населення. Водночас І. М. Прибиткова у своїй монографії зауважила, що за дослідженням Міжнародної організації міграції (1998 р.), 3/4 чисельності кримських татар, які проживали в Узбекистані, мали намір повернутись до Криму²⁴.

Т. Бикова, використовуючи електронні ресурси, проаналізувала намагання кримських татар інституціалізувати свою діяльність в ХХ ст., зокрема створити для цього політичні партії та громадські організації²⁵.

20 Крим в етнополітичному вимірі / авт. кол.: М. Панчук (кер.) та ін.; ред. кол.: І. Ф. Курас (гол.) та ін.; рец.: д. і. н. О. Майборода, д. і. н., чл.-кор. НАН України В. Євтух ; Національна академія наук України (Київ), Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Київ: Світогляд, 2005. – 533 с.

21 Кирюшко М. І. Іслам в Криму: релігійно-національна самоідентифікація кримськотатарського народу. Монографія / М. І. Кирюшко, О. Є. Бойцова; НАНУ; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень. – Київ, 2005. – 300 с.

22 Аблятіфов Р. Хто є кримські татари для держави Україна? / Аблятіфов Р. // Агора: науково-публіцистичне видання. – Київ, 2006. – Вип.4: Подолання розбіжностей – розвиток особливостей. – С. 126-137.

23 Котигоренко В. О. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації / В. О. Котигоренко. – К.: Світогляд, 2005. – 222 с.

24 Прибиткова И. М. Эмиграционный потенциал ранее депортированных крымских татар в Республике Узбекистан / И. М. Прибиткова; Представительство МОМ в Украине. – К., 1998. – 100 с.

25 Бикова Тетяна. Партія «Міллі-Фірка». Як кримські татари просили приєднати Крим до України. [Електронний ресурс] / Т. Бикова // Деловая столица. – 07.09.2017. – Режим доступу:

Про утворення в Україні етнічних громад вихідцями з мусульманського світу йдеться в книзі дніпропетровських азербайджанців²⁶. У ній продемонстровано яким чином в 1970–1980-х роках заохочували азербайджанців вступати до українських вищих навчальних закладів. Багато з цих студентів залишилися проживати й працювати в Україні. Характерно, що в 1990-х – 2000-х роках вступ азербайджанської молоді до українських вишів продовжився. Окрім цього багато азербайджанців приїжджають до України проживати й працювати. У наслідку, азербайджанська діаспора стала є однією з найчисельніших в Україні.

Становище мігрантів курдського походження, які створюють в Україні власні етнічні організації висвітлено у статті М. Фет²⁷. Життя та діяльність «українських курдів-єзидів» стали предметом дослідження В. Люльки та Р. Конти²⁸.

У дисертації використано книгу російського соціолога В. Малахова «Інтеграція мігрантів: концепції та практика²⁹», в книзі автор, поміж іншого доводить, що залякування міграційною кризою не завжди є обґрунтованим. В. Малахов наводить дані, що напрямки сучасної міграції, це не лише зі Південного-Сходу на Північний-Захід, це відбувається всюди, де поруч з більш економічно розвинутої країни знаходиться менш заможна. У випадку країн

http://www.dsnews.ua/nasha_revolyutsiya_1917/partiya-milli-firka-yak-krimski-tatari-prosili-priednati-07082017200000; Чубаров Ельведін. Курултай кримськотатарського народу: витоки і скликання національного з'їзду. [Електронний ресурс] / Е. Чубаров // Меджліс кримськотатарського народу. Офіційний сайт. – 2011. – Режим доступу: <http://qtnm.org/ua/загальна-інформація-про-курултай>.

²⁶ Азербайджанці Дніпропетровщини історія та сучасність. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2011. – 108 с.

²⁷ Фет Марина. «Вырванные с корнем» и «унесенные ветром» / Фет М. // Міграція. – Одеса. – 2009. – серпень. – № 7 (90). – С. 7

²⁸ Конта Р., Люлька В. Формування та сучасний стан єзидів в Україні як окремої етноконфесійної групи: теоретико-методологічні аспекти / Конта Р. // Етнічна історія народів Європи. – 2015. – Вип. 47. – С. 85-89.

²⁹ Малахов, В. С. Интеграция мигрантов : Концепции и практики / Владимир Малахов. – М., 2015. – 272 с.

Західної Європи, попри окремі інциденти, спостерігаємо зважену міграційну політику, з розрахунком на майбутнє.

Варто, також, проаналізувати монографію Самуеля Гантінгтона «Зіткнення цивілізацій³⁰». У ній автор стверджує, що міграційні рухи з країн мусульманського світу на Захід, є виявом боротьби мусульманської цивілізації з християнською. Наслідком монографії стало упереджене ставлення до мусульман у певної частини науковців. Особливо це стосується вчених, які не спілкувалися з мусульманськими мігрантами, і їхнє враження сформовано ЗМІ та науковими статтями прихильників С. Гантінгтона. На думку автора пропонованої дисертації, теорія про зіткнення цивілізацій є хибною, мігрують тому, що намагаються захистити власне життя або поліпшити економічне становище. У випадку економічного характеру міграції, напрямок формують два показники: країна до якої переселяються повинна бути заможнішою від країни переселення; та країна в яку переселення не ускладнено. Як наслідок, населення колишніх європейських колоній обирає для міграції свої метрополії, переважно з причини полегшених вимог для міграції.

У дисертації використано статті зі сайтів мусульманського та краєзнавчого спрямування. Переважно такі публікації науково-популярного характеру висвітлюють історію появи певних етносів, загалом в Україні або конкретно в якомусь з регіонів. Тема запропонованої дисертації, недостатньо досліджена у науковій літературі, тому звернення до електронних ресурсів є досить раціональним. Переважно, це історичний розділ сайту Islam.in.ua, який виходить за сприяння релігійної організації «Альраїд». За допомогою вище згаданих статей аналізується виникнення і поширення мусульманських народів в епоху Середньовіччя. Здебільшого, це тюркомовні народи, які надалі стали частиною кримськотатарського етносу. В даному контексті розглядається

30 Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций / Самуель Хантінгтон. – М., 2003 . – 576 с.

історія Кримського Ханства, як мусульманської держави, що розташовувалася на території сучасної України³¹.

Використано статті, з електронних ресурсів з історичної тематики про зміну етнічної ситуації, яка змінювалася із завоюванням Російською імперією Криму. Проаналізовано пов'язані з цим події: міграцію кримських татар до Османської імперії, та появу у деяких українських містах громад поволзьких татар³². Розглядаючи події, що відбулися у ХХ ст. акцентується увага на тому, як паралельно з визвольними змаганнями українського народу, подібні процеси відбувалися і поміж кримських татар, та як згадані народи намагалися об'єднати для цього свої зусилля.

31 Степанченко Олександр. Коли Іслам прийшов на землю України [Електронний ресурс] / О. Степанченко // Іслам в Україні. – 04.03.2016. – Режим доступу: <https://islam.in.ua/ua/istoriya/koly-islam-pryushov-na-zemlyu-ukrayiny>; Абдулла Гульнара. Про походження кримських татар [Електронний ресурс] / Г. Абдулла // Іслам в Україні. – 30.03.2016. – Режим доступу: <https://islam.in.ua/ua/istoriya/pro-pohodzhennya-krymskyh-tatar>; Степанченко Олександр. Ісламська держава Ногай на землях південно-західної України [Електронний ресурс] / О. Степанченко // Іслам в Україні. – 29.12.2015. – Режим доступу: <https://islam.in.ua/ua/istoriya/islamska-derzhava-nogaya-na-zemlyah-pivdenno-zahidnoyi-ukrayiny>; Гайворонський Олекса. Зв'язок Криму з Україною є нерозривним вже багато століть [Електронний ресурс] / О. Гайворонський // Іслам в Україні. – 04.01.2016. – Режим доступу: <https://islam.in.ua/ua/istoriya/zvyazok-krymu-z-ukrayinoyu-ye-nerozryvnyum-vzhe-bagato-stolit-oleksa-gayvoronskyu>; Мороз Володимир. Мусульманські оселі Галичини: що ми призабули з історії [Електронний ресурс] / В. Мороз // RISU. – 20.08.2015. – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/exclusive/events_people/60889/

32 Бекірова Гульнара. «Історія любить повторюватися». Кримські татари і еміграція [Електронний ресурс] / Г. Бекірова // Іслам в Україні. – 06.04.2015. – Режим доступу: <https://islam.in.ua/ua/istoriya/istoriya-lyubit-povtoryvatisya-krimski-tatari-i-emigraciya#slideshow>; Цалик С. Как Татарка дала дуба [Электронный ресурс] / С. Цалик // Big Kyiv. – 2017. – Режим доступа: <https://bigkyiv.com.ua/kak-tatarka-dala-duba/>; Тагірова Анна. Перша мусульманська громада Дніпропетровська [Електронний ресурс] / А. Тагірова // Іслам в Україні. – 08.07.2014. – Режим доступу: <https://islam.in.ua/ua/istoriya/persha-musulmanska-gromada-dnipropetrovska>; Замдыханов Рамиль. Татары в Донбассе [Электронный ресурс] / Р. Замдыханов // Говорит Донецк. – 11.01.2017. – Режим доступа: <http://fromdonetsk.net/tatary-v-donbasse.html>

Однією з найактивніших груп мігрантів з країн мусульманського світу є біженці. У дисертації їм приділяється значна увага. По-перше, особи, що просять політичного притулку, часто розраховують проживати в країні протягом всього наступного життя. По-друге, з причини, що вони змушені часто контактувати з відповідними органами державної влади їх життя легше піддається науковому аналізу. По-третє, за роки незалежності в Україні було прийнято три редакції закону, що безпосередньо регулює їхнє становище, і таким чином можна зрозуміти як змінювалося ставлення української держави. Як і у випадку дослідження загальної міграційної теми, немає праць, що висвітлювали б аспекти перебування в Україні біженців-мусульман. Аналізувалися або загальні обставини перебування біженців на українських теренах, або вже конкретні народи.

Інтерес, для дослідження, викликали статті працівників Державної міграційної служби України, які в 1990-х роках критично сприймали мігрантів-мусульман³³. Це варто пояснити тим, що персонал у міграційній службі не змінився з радянських часів. Зрештою, надалі працівники міграційної служби неупередженіше ставились до мігрантів-мусульман³⁴, зокрема через вимоги міжнародних організацій³⁵.

33 Бабушкин Н. Прерванный «транзит» / Бабушкин Н. // Пограничник Украины. – Киев. – 05.06.1992. – № 25 (4329). – С. 1; Банних В. І. Як зупинити навалу мігрантів? / Банних В. // Прикордонник України. – Київ. – 17.01.1995. – № 3 (4519). – С. 2; Филь О. Лояльність – це добре. Тільки не у відношенні до нелегалів / Филь О. // Прикордонник України. – Київ. – 17.08.1996. – № 32 (4596). – С. 3; Дмитрієв І. Іноземець, біженець чи нелегал? // Прикордонник України. – Київ. – 28.04.1998. – № 17 (4677). – С. 2.

34 Слободян О. Нелегали не завжди мандрують у пошуках кращого життя. Інколи таким чином вони змушені рятуватися від загибелі / Слободян О. // Прикордонник України. – Київ. – 20.02.1999. – № 7 (4716). – С. 4; Смірнова О. Іракські вченні намагалися незаконним шляхом дістатися Німеччини // Прикордонник України. – Київ. – 23.05.2002. – № 17 (4858). – С. 6.

35 Астахов С. Чи може лякати реадмісія з ЄС? / Астахов С. // Прикордонник України. – Київ. – 25.09.2009. – № 36 (5192). – С. 3; Ткаченко Л. Управління міграційними процесами за стандартами ЄС? / Ткаченко Л. // Прикордонник України. – Київ. – 02.02.2018. – № 5 (5595). – С. 2.

Використано матеріали з електронних ресурсів, таких, як: gefter.ru, strana-oz.ru, korrespondent.net, swissinfo.ch, в яких аналізується міграційна ситуація у світі. Висвітлено, як загальне збільшення кількості осіб, що перебувають поза країною народження, так і тенденції зростання їхньої кількості. Як один зі способів врегулювання міграційної ситуації, розглядається приклад легалізації мігрантів, що вже знаходяться у країні³⁶.

Для розуміння змін вітчизняного законодавства, пов'язаного з міграційною темою, проаналізовано низку юридичних монографій та довідників. Варто зазначити, що у період набуття Україною незалежності у 1991 р., не було міграційного законодавства. Необхідне законодавство з'являлося протягом наступних років³⁷. Разом з тим, поступово видавалася спеціалізована література з міграційної тематики.

Окрім, вище згаданих біженців, писалося про інші категорії мігрантів. На відміну від країн Західної Європи та Північної Америки, в яких йде наукова дискусія, щодо потреби робити законодавство жорсткішим стосовно мігрантів, України такої проблеми немає, тому монографії та статті орієнтовані на те, як

36 Гулина Ольга. Миграция как проявление божественного закона [Электронный ресурс] / О. Гулина // Гефтер. – 16.12.2016. – Режим доступа: <http://gefter.ru/archive/20426>; Маганья Лиза. Иммиграционная политика США: тенденции и результаты [Электронный ресурс] / Л. Маганья // Журнал «Отечественные записки». – 2004. – Режим доступа: <http://www.strana-oz.ru/2004/4/immigracionnaya-politika-ssha-tendencii-i-rezultaty>; Число беженцев из Сирии превысило 5 млн. человек [Электронный ресурс] // Корреспондент.net. – 30.03.2017. – Режим доступа: <http://korrespondent.net/world/3833848-chyslo-bezhentsev-yz-syruyu-prevysilo-5-mln-chelovek>; Нгуэн Д.-К., Зуммерматтер Ш. Миграция и беженцы в Европе: цифры и факты [Электронный ресурс] / Д.-К. Нгуэн, Ш. Зуммерматтер // [Swissinfo.ch](http://swissinfo.ch). – 11.07.2017. – Режим доступа: https://www.swissinfo.ch/rus/politics/интерактив_миграция-и-беженцы-в-европе--цифры-и-факты/41557352

37 Вивчення впливу зовнішньої міграції 1991-1996 рр. на зміни етнічного складу населення України та її регіонів : Жовтень 1998 / М. О. Шульга, Р. П. Шульга, Н. Л. Бойко, Т. Ю. Загороднюк; Представництво МОМ в Україні. – Київ : МОМ, 1998. – 95 с.

лібералізувати міграційне законодавство та стимулювати органи державної влади дотримуватися чинних законів.

У монографії В. І. Іванчо «Конституційно-правовий статус іноземців в Україні та країнах ЄС: порівняльний аналіз³⁸» розглянуто режими перебування іноземців в Україні. Звертається, також, увага на міжнародні-зобов'язання, що взяла на себе Україна, приєднавшись до Конвенції про статус біженців 1951 р. акцентує увагу у своїй книзі О. В. Кузьменко. У даній праці наголошується, що Конвенція лояльніше ставиться до біженців, у порівнянні з українським законодавством. У конвенції відсутня вимога, що біженець це особа, яка вимушено шукає притулок, відповідно, наявність цієї вимоги зменшує коло осіб, що претендують на статус біженця³⁹. Окрім того, в Україні лише чотири відсотки заяв про надання статусу біженця отримують позитивну оцінку, що вказує на не лояльне вітчизняне правозастосування⁴⁰.

У дисертації використано два довідники складених доцентом кафедри публічного управління та публічної служби Національної академії державного управління при Президенті України В. О. Новіком. У першому аналізуються три категорії мігрантів, які визначені українським законодавством⁴¹. В іншому, звертається увага, що Закон України «Про імміграцію» дозволяє надавати іноземцю право на імміграцію поза квотою, яку щороку встановлює КМУ⁴². Отже, наукова література на юридичну тематику дозволяє докладніше проаналізувати розвиток міграційного законодавства в Україні.

38 Іванчо В. І. Конституційно-правовий статус іноземців в Україні та країнах ЄС: порівняльний аналіз: монографія / В. І. Іванчо, Ю. М. Бисага, О. О. Піфко ; Держ. ВНЗ "Ужгород. нац. ун-т". – Ужгород : Гельветика, 2016. – 199 с.

39 Кузьменко О. В. Адміністративно-правовий статус біженців в Україні / О. В. Кузьменко. – Д. : Наука і освіта, 2001. – 108 с.

40 Ківалов С. В. Адміністративно-правовий статус біженців в Україні: проблеми теорії і правового регулювання : монографія / С. В. Ківалов, Л. Р. Біла-Тіунова, К. О. Нестеренко; Нац. ун-т "Одес. юрид. акад.". – Одеса : Фенікс, 2013. – 206 с.

41 Новік В. О. Довідник для біженців та іммігрантів / В. О. Новік. – К. : ГРОТ, 2001. – 304 с.

42 Посібник для біженців та шукачів притулку / упоряд. В. О. Новік ; Управління у справах міграції та біженців Київської міської держ. адміністрації. - Ужгород : Патент, 2004. – 96 с.

Для кращого розуміння методології проведення переписів населення, і відповідно, об'єктивнішої оцінки даних, використано колективну монографію, що видана за сприяння Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України та Державного комітету статистики України, «Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти⁴³». У книзі висвітлено, за яких умов проходили переписи населення на території сучасної України. Вказується на характерні особливості перепису, такі як: кожен респондент відповідає за себе; обов'язковість охопити всю означену територію; одночасність та визначена періодичність прогнозу. Як вказано авторами книги, Україна перетнула межу зниження народжуваності, за якою відбувається незворотна руйнація демографічного потенціалу, а тому актуалізується значущість залучення мігрантів. Цей прогноз підкреслює важливість питань, які підіймаються у дисертації.

Аналізуючи літературу присвячену мусульманським організаціям, можна докладніше дослідити, як саме мігранти-мусульмани виражають свою релігійну ідентичність. Іслам є фактором консолідації мігрантів з мусульманських країн, проте, в ісламі існують низка конфесій, погляди котрих можуть, певним чином відрізнятися. В українських реаліях немає жорсткого поділу, серед мусульманських народів, на конфесійні групи, тобто представники одного етносу можуть належати до конкуруючих конфесій. Таким чином, досліджуючи мусульманські організації, ми краще можемо зрозуміти навколо чого мігранти можуть об'єднуватись, і навпаки, що може бути причиною потенційних конфліктів.

Конфлікти між мусульманськими організаціями, є одним з наслідків мусульманської міграції. Українська наука повинна досліджувати ці конфлікти, щоб прогнозувати їх розвиток у майбутньому. В ідеалі науковець під час

43 Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти / Н. С. Власенко [та ін.] ; наук. ред. І. Ф. Курас, С. І. Пирожков ; Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Державний комітет статистики України. – Офіц. вид. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 558 с

подібних досліджень, повинен бути рівно віддаленим від всіх релігійних організацій. В сучасних статтях чи монографіях, присвячених мусульманським організаціям, відразу можна зрозуміти якій з них симпатизував автор, чи до яких він ставився критично. Особливо, це помітно у публіцистичних статтях розміщених в мережі інтернет. Пояснити це можна тим, що у значній кількості випадків авторами досліджень є мусульмани, тому їм важко абстрагуватися від власних переконань.

Звернемо увагу на праці, у яких з'ясовано місце ісламських релігійних організацій у міграційних рухах. Зокрема публікації С. Ісмагілова, А. Булатова та С. Здіорука допомогли осмислити вплив ісламських організацій на адаптацію мусульман-мігрантів в українському суспільстві, щодо змісту суперечностей, які виникали з цього приводу, та способів їх урегулювання⁴⁴.

Дослідниця С. Нетеса⁴⁵ проаналізувала обставини, за яких було створено Духовне управління мусульман України на чолі з А. Тамімом. Критика салафітського руху в Україні та світі, з позиції ДУМУ була висвітлена у статті Л. Маєвської⁴⁶.

Для нашої дисертації був важливий аналіз преси та публіцистики, яку видавали мусульманські організації України, проведений Д. Шестопаєм⁴⁷.

44 Ісмагілов С. Духовне управління мусульман України «Умма» / Ісмагілов С. // Релігійна панорама. – Київ, 2009. – № 3 (101). – С. 80; Духовне управління мусульман Криму: історія, еволюція, проблеми // Релігійна панорама. – Київ, 2010. – № 6 (116). – С. 87; Булатов А. Новые мусульманские течения Крыма / Булатов А. // Релігійна панорама. – Київ, 2010. – № 12 (122). – С. 85; Здіорук С. І. Україна, іслам, Європа: сучасний світовий контекст (порівняльний аналіз суспільних та державних орієнтацій мусульман) / Здіорук С. // Українське релігієзнавство. – Київ, 2006. – № 37. – С. 95-113.

45 Нетеса С.В. До питання про діяльність мусульманських національно-культурних товариств на території незалежної України // Східний світ. – Київ, 2005. – № 2. – С. 50-58.

46 Маєвська Л. Ідеологічні особливості неовагабізму // Українське релігієзнавство. – Київ, 2011. – № 57. – С. 162-171.

47 Шестопаєць Д. Репрезентація ісламу в публікаціях газети «Аррайд» // Українське релігієзнавство. – Київ, 2013. – № 67. – С. 71-79; Шестопаєць Д. Теологічні позиції ДУМУ в контексті інституціоналізаційних процесів в ісламі в Україні // Українське релігієзнавство. – Київ, 2014. – № 69. – С. 92-105.

Особливо важливо розглянути ці матеріали в аспекті конкуренції між певними мусульманськими організаціями. Таким чином, можна дослідити не лише самопредставлення організацій, але й критику релігійних опонентів.

Український історик та релігієзнавець М. Якубович⁴⁸, продовжуючи аналіз теми взаємовідносин мусульманських громад базувався зокрема на спеціалізованій пресі. Значна увага приділена конфлікту між кримськими представниками руху Хізб ут-Тахрір з одного боку, та Духовного управління мусульман Криму з Меджлісом з іншого. Дослідження згаданого конфлікту дозволяє краще зрозуміти світогляд кримських мусульман до анексії Криму Росією, оскільки після анексії Меджліс всіляко засуджував репресії до представників руху Хізб ут-Тахрір.

Окремо слід відзначити статтю В. Рогатіна⁴⁹ у ній висвітлюється роль Духовного управління мусульман України «Умма» в релігійному житті держави. Особливо приділяється увага підримці муфтієм ДУМУ «Умма» Саїдом Ісмагіловим Революції Гідності та українських воїнів учасників АТО. Окремо, зазначається іделогічна близькість ДУМУ «Умма» та руху «Брати мусульмани».

Під час аналізу релігійного аспекту міграції використано інформацію з мусульманських сайтів. Частина матеріалів висвітлювала ідеологію та діяльність окремих течій ісламу, що існують на території України. Мова йде передусім про хабашитів (напрямок близький до мусульманського містичного вчення – суфізму) та рухи «Брати-мусульмани» і «Хізб ут-Тахрір»⁵⁰.

48 Якубович М. Ad fontes: ідеологічний ресурс українського ісламу / Якубович М. / Ісламські процеси у світі та в Україні: реалії і прогнози. Колективна монографія // Українське релігієзнавство. – К.:УАР, 2011. – №57. – С. 149-161.

49 Рогатин Владимир Николаевич. Саид Исмагилов – муфтий Майдана на Украине: религиозно-политические взгляды и его деятельность / Рогатин В. // Мусульманский мир. – Казань, 2016.– № 4. – С. 114-119.

50 Золотая коллекция уроков – шейха ‘Абдуллаха аль-харарий [Электронный ресурс] // ISLAM.UA. – 17.04.2018. – Режим доступа: <https://islam.ua/video/zolotaya-kolleksiya-urokov-shejha-abdullaha-al-hararij/>; Якубович Михайло. Східний містицизм і сучасність [електронний ресурс]. –

Використано публікації авторства представників цих течій та аналітичні замітки, щодо їх діяльності.

Окрім того, у дисертації звертається увага на літературу полемічного змісту, для якої є характерне намагання переконати читачів у тому, що опоненти авторів книг не вірно розуміють іслам. Серед українських мусульманських організацій найбільш полемічно активними є представники Духовного управління мусульман України, література яких часто спрямована проти течій ісламу, що діють в Україні⁵¹.

Щоб зрозуміти сутність низки ісламських понять, наприклад, «гіджра», тобто переселення мусульман до іншої країни, залучено праці мусульманських істориків. Оскільки вперше таке переселення відбулось ще за життя пророка Мухаммада, то використано працю середньовічного арабського історика ібн Гішаму⁵² й двох сучасних авторів Тахії аль-Ісмаїла⁵³ і Х. У. Рахмана⁵⁴.

режим доступу: <https://tyzhden.ua/World/222035>; Краткий курс истории "Хамаса" [Электронный ресурс] // Газета Коммерсантъ. – 27.01.2016. – Режим доступа: <https://www.kommersant.ru/doc/644413>; Коротко про Хізб ут-Тахрір [Електронний ресурс] // Хізб ут-Тахрір Україна. – (б. д.). – Режим доступу: <https://hizb.org.ua/uk/about-hizb-ut-tahrir.html>; ВР Крима намерена запретить деятельность партии Хизб-ут-Тахрир [Электронный ресурс] // Корреспондент.net. – 02.04.2008. – Режим доступа: <https://korrespondent.net/ukraine/politics/422727-vr-kryma-namerena-zapretit-deyatelnost-partii-hizb-ut-tahrir>; Делегация Хізб ут-Тахрір в Україні відвідала посольства мусульманських країн у зв'язку з подіями в Аракані [Електронний ресурс] // Хізб ут-Тахрір Україна. – 23.09.2017. – Режим доступу: <https://hizb.org.ua/uk/in-ukraine/4592-office/press-releases/110522-pres-reliz-delehatsiia-khizb-ut-takhrir-v-ukraini-vidvidala-posolstva-musulmanskykh-krain-u-zviazku-z-podiiamy-v-arakani.html>

51 Заблуждения течения “Хизб ат-тахрир” / Духовное управление мусульман Украины. – 6-е изд. – Киев: Аль-Иршад, 2009. – 28 с.; Путь к совершенству: сб. ст. о суфизме / [редкол.: А. М. Тамим и др.]. – 1-е изд. – Киев : АЯ ГРУП, 2016. – 256 с.; Опровержение заблуждений Ибн Таймийи на основе книги шейха ‘Абдуллаха Аль-харарий “Аль-макалятус-суннийя” / Духов. упр. мусульман Украины ; [пер. с араб яз. и сост.: А. М. Тамим и др.]. – Киев: АЯ ГРУП, 2018. – 80 с.

52 Ибн Хишам. Жизнеописание Пророка Мухаммада, рассказанное со слов аль-Баккай, со слов Ибн Исхака аль-Мутталиба (первая половина VIII века) / Перевод с арабского Н.А. Гайнуллина. – Москва: Умма, 2007. – 656 с.

Завдяки їх працям з'ясовано причини й наслідки першого переселення мусульман до Ефіопії та переселення пророка Мухаммада до м. Медіни. Це дозволило зрозуміти особливості сучасної міграції мусульман до інших країн.

Практики застосування «стовпів ісламу» до міграцій мусульман активно відбувались в ранньому середньовіччі. Тому використано низку історичних робіт на мусульманську тематику. Так у праці О. Г. Большакова⁵⁵ висвітлено обставини першого хаджу пророка Мухаммада з Медіни до Мекки. Ця інформація важлива, бо сучасні мусульмани, при здійсненні хаджу, повністю копіюють всі дії зроблені Пророком.

На проблемах дотримання мусульманами-мігрантами посту, читання обов'язкових і додаткових молитов під час священного місяця Рамадану зупинялися у історичних та релігієзнавчих працях М. Родіонов, Є. Богучарський, К. Матвеев, Р. Максуд⁵⁶. У такому ж напрямку висвітлено практику проведення мусульманського свята жертвоприношення (Ід аль-Адха або Курбан-байрам), а саме, розподіл м'яса тварин, яких було принесено у жертву⁵⁷. Проаналізовано, також, низку ознак, які характеризують ісламську економіку, та способи як можна реалізувати корисні її риси в не мусульманському суспільстві⁵⁸.

53 Аль-Исмаил Т. Жизнь Мухаммада: жизнеописание Пророка на основе самых ранних источников / Т. Аль-Исмаил. – Киев: Ансар Фундейшн, 2009. – 332 с.

54 Рахман Х. У. Краткая история ислама: Хронология событий, 570-1000 гг. от Рождества Христова / Х. У. Рахман. – Москва: УММАН, 2002. – 409 с.

55 Большаков О. Г. История Халифата Т. 1: Ислам в Аравии, 570-633 / О. Г. Большаков. – М.: Изд. фирма «Вост. лит.» РАН, 2000. – 312 с.

56 Родионов М. А. Ислам классический / М. А. Родионов; Спб.: «Петербургское Востоковедение», 2001. – 256 с.; Богучарський Е. М. Мусульманський етикет / Е. М. Богучарський. М.: Рипол классик, 2009. – 272 с.; Матвеев К. П. История Ислама / К. П. Матвеев. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2005. – 254 с.; Максуд Р. Ислам / Р. Максуд. Пер. с англ. В. Новикова. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 1998. – 304 с.

57 Ханиф Сюзанн. Ислам: путь Бога / Сюзанн Ханиф; Пер. Т. В. Гончарова. – К.: "Ансар Фаундейшн", 2003. – 180 с.

58 Ислам и общественное развитие в начале XXI века / отв. редакторы В. Я. Белокреницкий, А. З. Егорин, Н. Ю. Ульченко. – М., 2005. – 496 с.

Ще одним типом літератури, що використана у дисертації, є книги та брошури релігійного характеру. У таких виданнях докладніше, на відміну від історичних публікацій, аналізуються стовпи ісламу. Наприклад, детально описується, які саме тварини можуть бути принесеними в жертву під час Курбан-байраму. Також, перераховуються всі категорії осіб, на користь яких повинен сплачуватись мусульманський релігійний податок, що має назву «закят»⁵⁹. Правила обов'язкового для мусульман паломництва у м. Мекка розглядаються за допомогою книги одного з найвідоміших сунітських богословів ХХ ст. Мухаммада Насируддіна аль-Албані⁶⁰. Ці ж теми, що є важливими, для розуміння світогляду мусульман, як елементу проблеми адаптації висвітлюються у низці статей взятих з електронних ресурсів⁶¹.

59 Мухаммад Ашик Иляхий Аль-Бараний. Фикх. Необходимое упрощение вопросов Аль-Кудурия / Пер. с арабск. А. И. Рустамова. – К.: Ансар Фаундейшн, 2004. – 282 с.

60 аль-Албани, Мухаммад Насируддин Хадж Пророка (да благословит его Аллах и приветствует), о котором рассказали великие и заслуживающие доверия передатчики со слов Джабира (да будет доволен им Аллах) / Мухаммад Насируддин аль-Албани; под общ. ред. С. Захарны. – 2 е изд., доп. – М.: Издатель Эжаев, 2007. – 224 с.

61 Разъяснение фетвы шейха аль-Альбани о хиджре из Палестины [Электронный ресурс] // Анти-террор. – 18.06.2009. – Режим доступа: http://anti-irhab.com/albany_hijra_palestine/; Мухаммад аль-Мунаджид. Может ли мусульманин поселиться в стране кяфиров для лучшей жизни? [Электронный ресурс] / М. аль-Мунаджид // Fatwa online. – Режим доступа: <https://fatwaonline.net/?view=question&id=13363>; Абу Ислам аш-Шаркаси. Куда совершать хиджру? [Электронный ресурс] / аш-Шаркаси Абу Ислам // Alif Ammara Livejournal. – 02.03.2011. – Режим доступа: <http://alifammara.livejournal.com/16519.html>; Табарани аль-Муджамуль-Кабир. Важность джамаата [Электронный ресурс] / аль-Муджамуль-Кабир. Табарани // ГолосИслама.ru . – 24.12.2012. – Режим доступа: <https://golosislama.com/news.php?id=13838>; Констатация наступления Рамадана и установления, касающиеся появления молодого месяца [Электронный ресурс] // О Рамадане. – (б. д.). – Режим доступа: http://www.oramadane.ru/publ/knigi/khanafitskij_fikkh_kniga_posta/konstatacija_nastuplenija_ramadana_i_ustanovlenija_kasajushhiesja_pojavlenija_molodogo_mesjaca/27-1-0-109; Хаусави Абдурахман ибн Абдульджаббар. Запретная пища и последствия её употребления [Электронный ресурс] / Абдурахман ибн Абдульджаббар Хаусави // Почему Ислам? – 08.07.2012. — Режим доступа:

Для аналізу сучасного стану мусульманських громад в Україні використано низку інформаційних сайтів, а саме: Islam today, oramadane.ru, whyislam.ru, static.toislam.ws. Головним чином, це стосується публікацій про утиски мусульман та різні прояви ісламофобії⁶². Окремо проаналізовані випадки боротьби мусульман за право побудови мечетей в містах де існували мусульманські громади. На прикладі міст Хмельницького та Білої Церкви, висвітлено спроби мусульманських громад переконати місцеву владу у наданні

<https://www.whyislam.ru/main/zapretnaya-pishcha.htm>; Саматов Габдулхак. Можно ли мусульманину употреблять в пищу конину? [Электронный ресурс] / Г. Саматов // Islam today. — 23.06.2015. — Режим доступа: <http://islam-today.ru/veroucenie/vopros-otvet/mozno-li-musulmaninu-upotreblat-v-pisu-koninu/>; Благотворительность — один из базовых принципов Ислама [Электронный ресурс] // Ислам в Україні. — 05.06.2018. — Режим доступа: <http://islam.in.ua/ru/obshchestvo/blagotvoritelnost-odin-iz-bazovyh-principov-islama>; Шейх Мухаммад Насыруддин аль-Альбани. Обряды хаджа и умры согласно Корану, Сунне и преданиям праведных предшественников [Электронный ресурс] / Мухаммад Насыруддин аль-Альбани // К Исламу . — 11.05.2013. — Режим доступа: http://static.toislam.ws/files/biblioteka/biblioteka_pdf/05_fiqh/05_hadj/02_hadj_i_umra.pdf; Шейх Салих аль-Фаузан. Можно ли поехать в хадж взяв деньги в долг? [Электронный ресурс] / Салих аль-Фаузан // К Исламу. — 07.11.2009. — Режим доступа: https://toislam.ws/articles/articles-fiqh/articles-hajj/hajj_v_dolg

⁶² З будівлі Меджлісу в Сімферополі зняли прапор України [Електронний ресурс] // Крим.Реалії. — 30.09.2014. — Режим доступу: <https://ua.krymr.com/a/26613053.html>; Наумлюк Антон. У вас никаких прав здесь нет. ФСБ пытается крымчан [Электронный ресурс] / А. Наумлюк // Радио Свобода. — 01.09.2018. — Режим доступа: <https://www.svoboda.org/a/29465382.html>; Тучинская Светлана. В Україні на знак протесту голодують десятки сомалійців [Електронний ресурс] / С. Тучинская // Права Людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. — 19.01.2012. — Режим доступу: <http://khp.org/index.php?id=1336252678>; Крымин Алексей, Энгельгардт Георгий. Исламофобия. [Электронный ресурс] / А. Крымин, Г. Энгельгардт // Журнальный зал. — 2003. — Режим доступа: http://magazines.russ.ru/oz/2003/5/2003_5_56.html; Неизвестные испортили исламофобской надписью здание Ассоциации мусульман Украины [Электронный ресурс] // Крым.Реалии. — 23.03.2016. — Режим доступа: <https://ru.krymr.com/a/news/27630508.html>; Речинский Станислав. «Мусульманский вопрос», ксенофобия, и другие «уловки 22» [Электронный ресурс] / С. Речинский // ОРД. — 30.01.2012. — Режим доступа: <https://ord-ua.com/2012/01/30/musulmanskij-vopros-ksenofobiya-i-drugie-ulovki-22/>

землі під забудову мечеті. Водночас, в цих новинах, побачимо аргументи опонентів побудови мечеті. Важливо, що ці дописи з'являлися у період проходження гострої фази даної полеміки, що дозволило краще висвітити емоційний бік даного процесу⁶³.

За час незалежності України відбувався тиск на мусульманські громади з боку державних силових структур⁶⁴. Закриття мусульманської організації

63 Гурман Анатолий. Быть ли в Хмельницком первой на Подолье мечети? [Электронный ресурс] / А. Гурман // ZN,UA. – 01.11.2002. – Режим доступа: https://zn.ua/SOCIETY/byt_li_v_hmelnitskom_pervoy_na_podolie_mecheti.html;

Ісаєнко Оксана. У Хмельницькому вирішували чи будувати мечеть під крики і шум [Електронний ресурс] / О. Ісаєнко // vsim.ua. – 10.08.2011. – Режим доступу: <https://vsim.ua/Podii/u-hmelnitskomu-virishuvati-chi-buduvati-mechet-pid-kriki-i-shum-10203669.html>; У Хмельницькому понад 200 чоловік пікетують – вимагають заборонити в місті будівництво мечеті [Електронний ресурс] // KRIMINAL.TV. – 11.09.2001. – Режим доступу: <https://kriminal.tv/news/u-hmelnitskomu-ponad-200-cholovik-piketut--vimagaut-zaboroniti-v-misti-budivnitstvo-mecheti.html>;

Западенко Ігор. Вчетверте у Хмельницькому не наддали ділянку під мечеть [Електронний ресурс] / І. Западенко // RISU. – 07.05.2014. –

Режим доступу:

<https://risu.org.ua/ua/index/exclusive/reportage/56315/>; Деркач Андрій. Біла Церква: без права на віру [Електронний ресурс] / А. Деркач // RISU. – 24.06.2011. –

Режим доступу:

https://risu.org.ua/article_print.php?id=43057&name=society_digest&_lang=ua&;

Брилев Денис. Конфликт вокруг строительства мечети в Белой Церкви может стать тенденцией в «континентальной» Украине [Электронный ресурс] / Д. Брилев // Релігія в Україні. – 26.06.2011. – Режим доступа: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/10510-konflikt-vokrug-stroitelstva-mecheti-v-beloy-cerkvi-mozhet-stat-tendenciej-v-kontinentalnoj-ukraine.html

64 В Одесі накрили організацію ваххабітів, а в них вилучино вибухівку «уловки 22». [Електронний ресурс] // ТСН. – 30.03.2012. – Режим доступа: <https://tsn.ua/ukrayina/v-odesi-nakrili-organizaciyu-vahhabitiv-v-nih-vilucheno-vibuhivku.html>;

Одесские «террористы»: «Взрывчатку нам подкинули из-за нежелания платить дань СБУ» [Электронный ресурс] // Думская. – 29.03.2012. – Режим доступа: <http://dumskaya.net/news/odesskie-vahhabitiv-ne-byli-vahhabitami-i-vinyat--018448/>;

Це брудна конкуренція чи невинуватна недбала діяльність державних органів? – Тарик Сархан про обшук СБУ в його квартирі [Електронний ресурс] // АЛЬРАІД. – 13.03.2018. – Режим доступа: <http://www.arraid.org.ua/node/6020>;

Мамаєва Марія. Обшуки і провокації: Мусульмани заявили про системне переслідування їх з боку СБУ [Електронний ресурс] / М. Мамаєва // ASN. – 07.03.2018. – Режим доступа:

«Сират аль-Мустахим» в Одесі у 2012 р. стало одним з проявів ісламофобії. Дану організацію звинувачено в екстремізмі та підготовці терористичного акту. Електронні ЗМІ, переважно, показали лише позицію правоохоронних органів.

У дисертації використано різноманітні групи історичних джерел. До наративних джерел належать літописи з яких ми краще дізналися про тюркські народи, що проживали на території України в епоху середньовіччя⁶⁵. Використанні архівні документи, зокрема: архів кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка й Галузевий державний архів Служби безпеки України. Проаналізовано актові джерела, а саме нормативно-правові акти, та офіційні відповіді прикордонної служби України. Залучено статистичні джерела, а також джерела особового походження, такі як, офіційні інтерв'ю уповноважених послів мусульманських країн.

Проаналізовано переписи населення, що проводилися на території України в різні роки. Важливу інформацію про кількість мусульман та про мову їх спілкування отримано з Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р.⁶⁶. Оскільки це був перший перепис, тому є важливою кількість

<http://asn.in.ua/ua/news/publishing/154443-obyski-i-provokacii-musulmane-zajavili-o-sistemnom.html>

⁶⁵ Полное собрание русских летописей. Том 32. Хроники: Литовская и Жмойтская, Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного / сост. и ред. тома: д.и.н. Н. Н. Улащик, подготовка текста хроники Быховца: В. А. Чемерицкий; Институт истории СССР АН СССР. – М.: Наука, 1975. – 235 с.; Рашид-ад-Дин Ф. Джамі ат-таварих. Сборник летописей. Том 2 / Перевод с персидского Ю.П. Верховского. Примечания Ю.П. Верховского и Б.И. Панкратова. Редакция проф. И.П. Петрушевского. – М.; Л.: Издательство АН СССР. 1960. – 213 с.; Якубовский А. Ю. Рассказ Ибн-ал-Биби о походе малоазийских турок на Судак, половцев и русских в начале XIII в.: (Черты из торговой жизни половецких степей) /А. Ю. Якубовский // Византийский временник. – М., 1927. – Т. 25. – С. 53-76.

⁶⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г./ под ред. Н. А. Тройницкого ; Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел. – [Санкт-Петербург : б.и.], 1897 – 1905. Т. 47 : Г. Одесса .– 1904. – 167 с.; Чорний Сергій. Національний склад населення України в ХХ сторіччі : Довідник / Чорний Сергій. – Київ : ДНВП "Картографія", 2001. – 88 с.

осіб, що вказали своїм віросповіданням іслам (в той час зазначений як «магометанство»). У переписі 1897 р. не було пункту про етнічну приналежність, тому важливими були дані про мову, яку опитані вважали рідною. Зі згаданого перепису дізналися, що найбільше мусульман в 1897 р. мешкало в Таврійській губернії, далі Волинська і Київська. Орієнтуючись на рідну мову респондентів, ми дізналися, що в абсолютній більшості мусульмани України були татарами, проте, в Одесі, одна особа зазначила рідною мовою українську. Дані першого перепису важливі для порівняння з наступними переписами.

Переписи, що проводилися за часів СРСР, мають значення для розуміння тенденцій у змінах кількості мусульман⁶⁷. У цей період, етнічна різноманітність мусульман, що проживала в Україні, збільшилася, переважно завдяки етнічним групам, які належали до республік СРСР. Проте, саме у переписах радянської доби, можна побачити елементи маніпулювання даними. Так, після депортації турків-месхетинів у 1944 р. з Грузії вказаний етнос зник з демографічних довідників і даних переписів. Це стосується, також, інших народів, що потрапили під репресивну політику радянського режиму. Дані перепису 1989 р. можна вважати об'єктивнішими, і відповідно, у них кількість народів, про які замовчували відразу значно зростає. Після отримання Україною незалежності, Всеукраїнський перепис населення проводився лише один раз у 2001 р. Для використання результатів перепису в дисертації, взято дані з офіційного сайту Державної служби статистики України⁶⁸. Перепис населення 2001 р. вказав на

⁶⁷ Население СССР. Справочник / Под. ред. А. Я. Боярского. – М.: Политиздат, 1974. – 192 с.; Численность и состав населения СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. Статистический сборник / ЦСУ СССР. – М.: Финансы и статистика, 1984. – 366 с.; Национальный состав населения СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. / Госкомстат СССР. – М., 1991. – 160 с.; Національний склад населення України. Частина I. За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. / Київ, 1991. – 217 с.

⁶⁸ Розподіл населення за національністю та рідною мовою. [Електронний ресурс] // Всеукраїнський перепис населення '2001. – (б.д.). – Режим доступу: http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/nationality_population/nationality_popul1/select_5/?botton=cens_db&box=5.1W&k_t=00&p=100&rz=1_1&rz_b=2_1%20%20&n_p

кількісний ріст представників переважної більшості мусульманських народів у порівнянні з переписом 1989 р., проте теж не давав повністю об'єктивної картини, оскільки не було зафіксовано кількість громадян країн мусульманського світу, які не тривалий час мешкали в Україні.

Наступне джерело, використане у дисертації, це офіційні відповіді на запити надавані державними установами, в даному випадку відповіді Державної прикордонної служби України. Прикордонна служба фіксувала фактичний перетин кордону на в'їзд за період незалежності України, тому разом з Всеукраїнським переписом 2001 р. дізнаємося точнішу інформацію про кількість вихідців з країн мусульманського світу, що перебували в Україні. Проблема даного джерела полягає в тому, що прикордонна служба фіксувала лише громадянство осіб, що в'їжджали до України, і не робила цього у випадку виїзду осіб. Тому не можна, виключно арифметичним методом, визначити збільшення або зменшення кількості громадян країн мусульманського світу, що перебували в Україні кожного року. Таким чином, у дисертації було використано відповіді прикордонної служби №42/Л-2045 від 31.10.2019 р. та №42/Л-2337 від 27.12.2019 р., з яких отримано інформацію, скільки громадян країн мусульманського світу в'їхало до України за 2000 і 2001 рр. Із відповіді №42/Л-10 від 08.01.2020 р. дізнаємося, що загалом кількість іноземних громадян, які в'їхали в Україну у 2000 та 2001 рр., переважає тих, що виїхали за той же проміжок часу, це підтверджує думку про зростання кількості мусульман, які проживали в Україні у 2001 р. у порівнянні з 1989 р. Ці відповіді Держприкордонслужби розміщені у додатках до дисертації⁶⁹.

У дисертації використані дані Державного департаменту у справах національностей та релігій, а саме, звіти про мережу церков і релігійних

age=5; Державна служба статистики України. Всеукраїнський перепис населення. Банк даних. Розподіл населення за національністю та рідною мовою [Електронний ресурс] / Всеукраїнський перепис населення. – (б.д.). – Режим доступу:

http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/Census/databasetree_uk.asp

⁶⁹ Додаток 1; додаток 2; додаток 3

організацій в Україні за 2014 р. і 2018 рр⁷⁰. Зафіксовано кількість мусульманських релігійних організацій станом на 1 січня 2012 р., тобто до часу анексії Росією Криму та початку війни на Донбасі, а також за кілька років після вказаних подій. Аналіз даних щодо релігійних організацій, дозволяють краще зрозуміти проблеми, що виникали в мусульманських громадах під час російської агресії.

У дисертації проаналізовано інтерв'ю, що безпосередньо стосуються теми дослідження. Це інтерв'ю з одним з найбільш активних діячів шийтської громади в Україні Олегом Балеховим, який окреслив загальну характеристику становища шийзму в нашій країні⁷¹. Інформацію про неможливість вказати точну кількість громадян окремих країн ми дізналися з інтерв'ю колишніх послів Іраку та Киргизстану⁷².

Частиною основної джерельної бази дисертації стало законодавство України, що дозволяє краще зрозуміти ставлення української держави до мігрантів. Варто зазначити зміни в ставленні до мігрантів протягом кількох редакцій відповідних законів. Передусім у якості джерела використано

70 Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2018 р. [Електронний ресурс] // RISU. – 31.03.2018 . – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2018/70440/; Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2014 р. [Електронний ресурс] // RISU. – 04.04.2014. – Режим доступу: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2014/55893/>

71 Інтерв'ю с Олегом Балеховым на тему: Путь от православного священника к мусульманину-шииту, а также шиизм з Украине [Электронный ресурс] // Філософія і Релігієзнавство. – 14.03.2016. – Режим доступа: <https://tureligious.com.ua/yntervyu-s-olehom-balehovym-na-temu-put-ot-pravoslavnoho-svyaschennyka-k-musulmanynu-shyuytu-a-takzhe-shyuzm-v-ukrayne/>

72 Шорш Халид Саид: «Иракцам легче получить годовой Шенген, чем разовую визу в Украину» [Электронный ресурс] / Халид Саид Шорш // Экономические новости. – 27.11.2015. – Режим доступа: <https://enovosty.com/ekonomika/full/285-shorsh-halid-said-irakcam-legche-poluchit-godovoj-shengen-chem-razovuyu-vizu-v-ukrainu>; Інтерв'ю с Чрезвычайным и Полномочным Послом Республики Кыргызстан в Украине Улукбеком Чиналиевым [Электронный ресурс] // ZN,UA. – 10.10.1997. – Режим доступа: https://zn.ua/ARCHIVE/kyrgyzstan_ukraina_svedenie_paralleley_intervyu_s_chrezvychaynym_i_polnomochnym_poslom_respubliki_.html

Конституцію України, яка декларує рівність іноземців з громадянами України, за виключенням окремо зазначених випадків⁷³. Ширше міграційні питання підіймалися у низці законів та інших підзаконних актів, таких як: Закон України «Про громадянство України»⁷⁴, Закон України «Про національні меншини в Україні»⁷⁵, Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства»⁷⁶, Закон України «Про імміграцію»⁷⁷, Закон України «Про приєднання України до Конвенції про статус біженців та Протоколу щодо статусу біженців»⁷⁸ та Декларація прав національних меншин⁷⁹.

73 Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. К.: Преса України, 1997. — 80 с.

74 Закон України «Про громадянство України» від 08.10.1991 р. № 1636-ХІІ [Електронний ресурс] // Законодавство України. — 01.03.2001. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1636-12>

75 Закон України «Про національні меншини в Україні» від 25.06.1992 р. № 2494-ХІІ [Електронний ресурс] // Законодавство України. — 12.12.2012. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>; Закон України «Про біженців» від 08.07.2001 р. № 2557-ІІІ [Електронний ресурс] // Законодавство України. — 04.08.2011. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2557-14>; Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 08.07.2011 р. № 3671-ВІ [Електронний ресурс] // Законодавство України. — 03.03.2016. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17>

76 Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» Закон України від 04.02.1994 № 3929-ХІІ [Електронний ресурс] // Законодавство України. — 25.12.2011. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3929-12>; Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 22.09.2011 № 3773-ВІ [Електронний ресурс] // Законодавство України. — 13.02.2020. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>

77 Закон України «Про імміграцію» від 07.06.2001 № 2491-ІІІ [Електронний ресурс] // Законодавство України. — 25.06.2016. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2491-14>

78 Закон України «Про приєднання України до Конвенції про статус біженців та Протоколу щодо статусу біженців» від 10.01.2002 № 2942-ІІІ [Електронний ресурс] // Законодавство України. — 08.02.2002. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2942-14>

79 Декларація прав національних меншин від 01.11.1991 р. № 1771-ХІІ [Електронний ресурс] // Законодавство України. — 01.11.1991. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1771-12>

У випадку кількох редакцій закону, останній змінювався у бік лібералізації, тобто, пом'якшення умов перебування іноземців в Україні, та збільшення їхніх прав і свобод. Недолік даного джерела полягає у тому, що часто закони не виконуються у повній мірі. Таким чином, аналіз законів допомагає з'ясувати ситуацію з теоретичними правами мігрантів, та практичним їх виконанням. Для її розуміння, варто, окрім законів орієнтуватися на висновки науковців, що досліджують дану проблему, та думку самих мігрантів. Окрім законів та підзаконних актів, що безпосередньо стосуються міграційних рухів до України, є низка таких, які опосередковано торкаються нашої тематики, однак у роботі над дисертацією вони відіграли значну роль у висвітленні міграційних проблем України, у період їхнього прийняття⁸⁰.

80 Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства надзвичайних ситуацій України, Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, інших центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується через відповідних міністрів» від 10.06.2018 р. № 5459-VI [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 10.06.2018. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5459-17>; Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» від 17.04.1991 р. № 962-XII [електронний ресурс] – режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12>; Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення положень судового захисту іноземців та осіб без громадянства і врегулювання окремих питань, пов'язаних з протидією нелегальній міграції» від 19.05.2016 № 1379-VIII [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 18.06.2016. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1379-19>; Закон України «Про банки і банківську діяльність» [Електронний ресурс]. // Законодавство України. – 29.05.2020. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2121-14>; Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 р. № 55-XII [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 16.07.1990. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/55-12>; Про внесення змін до статті 9 Закону України "Про громадянство України" щодо встановлення спрощеного порядку прийняття до громадянства України іноземців та осіб без громадянства, які проходять військову службу у Збройних Силах України [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 19.02.2016. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/957-19>; Протокол щодо статусу біженців від

Поряд з українським законодавством, у дисертації звернено увагу на міжнародні документи та звіти, які зокрема знаходяться офіційному сайті Організації Об'єднаних Націй. Оскільки міграція є загальнолюдською проблемою, тому її розв'язання стало викликом для всього людства. Відповідні документи, які використовувалися у дослідженні, це «Загальна декларація прав людини⁸¹» та «Конвенція про статус біженця⁸²». Окрім того, були опрацьовані статистичні дані за 2017 р.⁸³, які засвідчували перебування 258 млн осіб (це 3,4% всього населення Землі) поза країною свого народження, що вказує на планетарні масштаби міграційних процесів.

Джерелами, які проаналізовані у дослідженні, стали сакральні тексти мусульман. В ісламі є два головних джерела формування віровчення та комплексу соціальних норм, це Коран і Сунна. Як вірять мусульмани, текст Корану є безпосереднім словом Бога. У дисертації використано україномовний переклад Корану зроблений М. Якубовичем⁸⁴. У терміну Сунна є різні значення, у даному контексті, це зібрання хадисів (історій про слова і вчинків

04.10.1967 р. (укр/рос) [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 10.01.2002. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_363; Розпорядження Кабінету міністрів України від 9 квітня 2008 р. N 581-р Про проведення у 2011 році Всеукраїнського перепису населення [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 09.04.2008. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/581-2008-%D1%80/ed20080409>

81 Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. 217 А (III) [Електронний ресурс] // United Nation. Ukraine. – 24.02.2016. – Режим доступу: http://www.un.org.ua/images/documents/3722/Загальна_декларация_прав_людини.pdf

82 Конвенція о статусе беженцев. Принята 28 июля 1951 года Конференцией полномочных представителей по вопросу о статусе беженцев и апатридов [Електронний ресурс] // Организация Объединенных Наций. – (б.д.). – Режим доступу: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/refugees.shtml

83 The International Migration Report 2017 [Online] // United Nations. Department of Economic and Social Affairs. - 2017, December 18. - Retrieved from: <https://www.un.org/development/desa/publications/international-migration-report-2017.html>

84 Преславний Коран. Переклад смислів українською мовою / Переклав М.М. Якубович. – Медина: Центр імені Короля Фагда з друку Преславного Сувою, 2012. – 992 с.

Пророка Мухаммада) які, на думку мусульман, мають повну достовірність. Відсутня єдина книга, до якої б входили всі достовірні хадиси. Вони викладені у різних збірниках. У дисертації використано хадиси з двох найбільших збірників, названих іменами середньовічних мусульманських вчених дослідників хадисів, які відібрали достовірні хадиси для цих збірників, це Сахіх Бухарі⁸⁵ та Сахіх Мусліма⁸⁶. Коран і Сунна є джерелами, що доповнюють одне одного, якщо Коран переважно зобов'язує мусульманина виконувати певні-дії, то в Сунні прописано, як саме це робити. Всі теоретичні аспекти ісламу, що зазначено у дисертації, мають обґрунтування у Корані та Сунні.

Недолік цього джерела, як і у випадку з українським законодавством, у не повній відповідності теорії та практики, якщо мусульмани не намагаються повністю дотримуватися приписів релігії. Саме для цього варто використовувати результати польових досліджень, тобто спілкуватися з мігрантами-мусульманами особисто, щоб дізнатися, наскільки прискіпливо вони дотримуються написаного у сакральних текстах. Окрім того, для релігійних текстів існує проблема в інтерпретації, тому бажано використовувати разом з ними коментарі компетентних богословів, які у випадку метафоричності тексту, конкретно пояснюють, що мається на увазі.

Під час роботи над дисертацією, було використано дані Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Висвітлено інформацію, щодо контролю радянськими спецслужбами діяльності окремих осіб та цілих груп вихідців з країн мусульманського світу. Переважало зацікавлення кримськими татарами, та їх прагненням повернутися на історичну Батьківщину⁸⁷.

⁸⁵ Сахіх аль-Бухарі. Мухтасар полный вариант / Паревод В. М. Нирша. – М.: «УММА», 2003. – 959 с.

⁸⁶ Сахіх Муслім. Сборник достоверных хадисов имама Муслима [Электронный ресурс] // Энциклопедия хадисов. – (б.д.). – Режим доступа: <https://hadis.uk/sborniki-xadisov/saxix-muslim/>

⁸⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 938. – 1 арк.; ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 947. – 3 арк.; ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 964. – 8 арк.; ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр.

У дисертації використано матеріали Архіву кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка з власних етнографічних досліджень, що проводились у 2015 і 2018 рр. Тема першого етнографічного дослідження мала назву «Традиції проведення місяця Рамадану мусульманами-сунітами м. Києва», яке проводилося з 10 по 17 липня 2015 р. Опитано мігрантів з Афганістану, Пакистану, Азербайджану, а також з мусульманських регіонів Індії (штат Ассам) та РФ (Чечня та Карачаєво-Черкесія). Під час дослідження використано методи спостереження та інтерв'ю. На основі зібраних емпіричних матеріалів проаналізовано вплив глобалізації та міжнародної міграції на формування місцевих особливостей проведення місяця Рамадану мусульманами-сунітами в Києві. Акцентувалася увага на міжкультурній взаємодії представників різних етнонаціональних спільнот у межах сунітського ісламу⁸⁸.

Тема другого власного етнографічного дослідження мала назву «Проблеми адаптації мігрантів мусульман до життя в Україні». Етнографічне опитування проводилося з 5 по 13 червня 2018 р. Опитано респондентів з Казахстану, Узбекистану, Афганістану, Єгипту, Марокко та Судану. Як і в першому дослідженні, використано методи спостереження та інтерв'ю. За мету даного дослідження ставилося вивчення особливостей адаптації мусульмани з різних країн до життя в Україні. Досліджувалася важливість в процесі адаптації етнічних та релігійних громад, а також, якими критеріями мігранти керуються, при обранні релігійної громади. Найголовніше питання ставилося – яким чином українська держава може сприяти розв'язанню проблем, що виникають протягом їхнього повсякденного життя⁸⁹. Етнографічні джерела важливі для дисертації, оскільки дають розуміння того, що безпосередньо мігранти думають щодо проблем зазначених у дослідженні. Звичайно, думка кожного окремого

964. – 2 арк.; ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 1109. – 2 арк.; ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 947. – 7 арк.

⁸⁸ Архів кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка – Ф. 44. – П. 1

⁸⁹ Архів КЕК – Ф. 44. – П. 4

респондента є суб'єктивною, та опитування осіб з різних країн дозволило ширше розуміти обставини, що з'являються внаслідок перебування мігрантів з країн мусульманського світу.

Аналізуючи історіографію по темі міграції мусульман до України, відзначимо що зараз не існує цілісних та всебічних праць за вказаним напрямком. Переважно наукова література розглядає міграцію, як загальне явище, або міграційні рухи конкретних етносів (репатріацію кримських татар, чи появу в Україні громад турків-месхетинців). Також, існують напрацювання щодо загального становища мусульман в Україні, що допомагає краще проаналізувати проблеми адаптації саме мігрантів-мусульман.

У пропонованій дисертації було використано різнобічні та достатньо інформативні джерела, що дозволили в історичній перспективі розглянути міграцію мусульман в Україну з епохи середньовіччя до 2019 р. Не досконала система обліку громадян інших країн, що перебувають в Україні не дозволяє назвати точну кількість мігрантів з мусульманських країн, що зараз тут мешкають. Водночас джерельна база дозволяє всебічно дослідити причини, перебіг та наслідки міграції з країн мусульманського світу до України.

РОЗДІЛ 2. МІГРАЦІЯ МУСУЛЬМАН ДО УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У пропонованому розділі спробуємо дослідити з яких країн, найчастіше, мігрують до України мусульмани, визначимо основні причини міграції, обставини проходження міграції. Для виконання даного дослідження спочатку розглянемо загальну характеристику появи мусульман в Україні, від перших підтверджених згадок і до кінця ХХ ст., та особливо зробимо акцент, на репатріації кримських татар і переселенні турків-месхетинців. Здебільшого їхнє переселення відбувалося в 1988-90 рр., проте після 1991 р. цей продовжувався. На сьогодні це одна з наймонолітніших етнічних громад мусульман в Україні.

Використовуючи дані Першого всеукраїнського перепису населення 2001 р., проаналізуємо кількість та етнічний склад мусульман, що в той час проживали в нашій країні. Оскільки, після 2001 р. всеукраїнський перепис більше не проводився, сучасний стан міграції спробуємо з'ясувати на даних прикордонної служби, а також спеціалізованої періодичної преси, а саме щотижневої газети «Прикордонник України». Це дозволить нам, використовувати не лише суху статистику, але й побачити історичний контекст в міграційному процесі.

Контакти мусульман зі східними слов'янами (в першу чергу торговельні) відбувалися ще з епохи Середньовіччя, про що ми знаємо від таких арабських авторів, як ал-Масуді, Ібрагім Ібн-Якуб, Ібн Фадлан. Авторка монографії «Іслам: шлях крізь століття» Н. А. Латигіна стверджує, що поширення ісламу на теренах України немає чіткого датування⁹⁰. З цією думкою можна погодитися, і тому, не вказуючи конкретної дати, розглянемо народи, серед яких був розповсюджений іслам. Першими мусульманами, які жили на території сучасної України, можна вважати хазар, що підтверджується археологічними джерелами. Так, під час розкопок Сидорівського городища під

⁹⁰ Латигіна Наталія Анатоліївна. Іслам: шлях крізь століття / Н. А. Латигіна ; Київ. нац. торг.-екон. ун-т. – Київ : КНТЕУ, 2016. – С. 80.

Слов'янськом (Донецька обл.), яке пов'язує з Хазарським Каганатом, було знайдено чимало поховань, в яких трупопокладення відбувалося в напрямку Мекки, як того вимагає мусульманська традиція⁹¹. За твердженням одеського історика О. Степанченка хазарський каган прийняв іслам в 737 р. в наслідок походу арабського полководця Марвана ібн Мохаммада. Пізніше каган від ісламу відмовився, проте значна кількість хазар продовжувало сповідувати дану релігію⁹².

Поширення ісламу в Криму та Північному Причорномор'ї відбувалося поступово, і розтягнулось на віки. Наступним народом, який проживаючи на території сучасної України, прийняв іслам були кипчаки (в літописах Київської Русі вони згадуються, як половці, в Західній Європі вони називалися куманами). Як і у хазар, мова половців належала до тюркської групи, алтайської мовної сім'ї. Саме для тюрків Півдня України іслам став традиційною релігією. Половці, прикочували в Північне Причорномор'я та Крим приблизно в другій половині XI ст. У Криму вони своєю столицею зробили місто Сугдея (суч. Судак). До XIII ст., кипчаки повністю ісламізувалися, а тюркська мова почала домінувати в Криму⁹³.

Під час домінування в Криму кипчаків відбулося ще одне вторгнення мусульманського народу, а саме турків-сельджуків. Попри те, що даний епізод можна вважати короткостроковим, він мав значні історичні наслідки. Від походу сельджуків на Кілікію та Судак (як у той час називалося м. Судак), в період правління султана Ала ал-Діна Кайкубада I (1219-1237), розпочався відрахунок посилення впливу тюркської Малої Азії на Степову Східну Європу

91 Якубович М. Іслам в Україні: історія та сучасність / Михайло Якубович. – Вінниця, 2016. – С.

92 Степанченко Олександр. Коли Іслам прийшов на землю України [Електронний ресурс] / О. Степанченко // Іслам в Україні. – 04.03.2016. – Режим доступу: <https://islam.in.ua/ua/istoriya/koly-islam-pryuшов-na-zemlyu-ukrayiny>

93 Абдулла Гульнара. Про походження кримських татар [Електронний ресурс] / Г. Абдулла // Іслам в Україні. – 30.03.2016. – Режим доступу: <https://islam.in.ua/ua/istoriya/pro-pohodzhennya-krymskyh-tatar>.

загалом, та Крим зокрема⁹⁴. Через кілька десятиліть після завоювання Судаку, відбувалася хвиля близькосхідної та анатолійської міграції до Криму, що значно вплинуло на етнокультурне становище на півострові. Щодо датування походу, то на думку кримського археолога А. В. Джанова, із високою ймовірністю він відбувся в 1226 році⁹⁵.

У середині XIII ст. територія України була завойована монголами, включно з тими регіонами, які переважно були заселені мусульманами. На час завоювання вище згаданих територій монголи не сповідували іслам, але поступово ця релігія починала поширюватись серед їхньої еліти. Цей процес пришвидшився після того, як імперія Чингісхана розпалася, і з'явилася Золота Орда (Улус Джучі). У контексті України, варто згадати спроби зробити незалежну мусульманську державу, здійснені впливовим золотоординським беклярбеком (полководцем) Ногаєм. У його підпорядкуванні були землі в межиріччі Дніпра та Дунаю, які мали стратегічну цінність, саме тут збиралися монгольські армії перед походами на європейські країни (Польщу, Угорщину, тощо). Приймавши в 1271 р. іслам, Ногай взяв ім'я Іса, і намагався налагодити дипломатичні відносини з тогочасними мусульманськими державами. На початку 90-х рр. XIII ст. до земель Ногая був долучений Крим. Водночас почала карбуватися монета з ім'ям Ногая та його сина Чаки⁹⁶.

У 1291 р. ханом Золотої Орди став Тохта, якому не подобалася ситуація, що складалася на контрольованих Ногаєм територіях. У війні, що розпочалась

⁹⁴ Якубовский А. Ю. Рассказ Ибн-ал-Биби о походе малоазийских турок на Судак, половцев и русских в начале XIII в.: (Черты из торговой жизни половецких степей) / А. Ю. Якубовский // Византийский временник. – М., 1927. – Т. 25. – С. 57

⁹⁵ Джанов А. В. Походы сельджукских войск на Сугдак и Киликию в правление Ала ад-Дина Кайкубада I // Сугдейский сборник. – Киев; Судак, 2008. – Вып. 3. – С. 46–78.

⁹⁶ Степанченко Олександр. Ісламська держава Ногая на землях південно-західної України [Електронний ресурс] / О. Степанченко // Іслам в Україні. – 29.12.2015. – Режим доступу: <https://islam.in.ua/ua/istoriya/islamska-derzhava-nogaya-na-zemlyah-pivdenno-zahidnoyi-ukrayiny>

між ханом та беклярбеком, перша битва відбулася у 1298 р. біля річки Прут, на якій Ногай переміг, і Тохта змушений був рятуватися втечею. Через два роки, біля місцевості, що в джерелах називається Куқанлик, відбувся наступний бій, в якому перемогу здобув золотоординський хан, а Ногай загинув⁹⁷. Враховуючи, що Тохта не був мусульманином, ісламізація Криму та Північного Причорномор'я уповільнилася, але вже його наступник хан Узбек в 1320 р. зробив іслам державною релігією Золотої Орди. Таким чином, на початок XIV ст. значна частина Південної України була заселена мусульманами, і підпадала під культурний вплив тюрків Анатолії та кочівників Великого Степу.

Із XV ст. Золота Орда почала занепадати, і в 1441 р. в Криму утворилася незалежна держава, Кримське Ханство. Першим ханом став Хаджі I Гірей. Надалі, весь період існування Кримського Ханства, його правителі належали до династії Гіреїв. У 1475 р., Кримське Ханство стає васалом Османської Імперії. Васальна залежність була достатньо умовною, оскільки траплялися випадки безпосереднього не виконання кримським ханом султанської вимоги. Умовність васалітету підтверджується, також, проведенням власної зовнішньої політики⁹⁸.

У даному дослідженні, не доцільно докладно розглядати історію Кримського Ханства, вона нас цікавить лише в контексті поширення ісламу на українських теренах. Влада кримського хана поширювалась не лише на півострів, до держави Гіреїв також належали Північне Причорномор'я, Приазов'я, та частина Бессарабії й Північного Кавказу. Всі ці землі були заселені мусульманами, але християнське населення мешкало там також. На території сучасної Херсонської та Одеської областей існувала так звана

97 Рашид-ад-Дин Ф. Джами ат-таварих. Сборник летописей. Том 2 / Перевод с персидского Ю.П. Верховского. Примечания Ю.П. Верховского и Б.И. Панкратова. Редакция проф. И.П. Петрушевского. – М.; Л.: Издательство АН СССР. 1960. – С. 86.

98 Зайцев И. В. Крымское ханство: вассалитет или независимость? // Османский мир и османистика. Сборник статей к 100-летию со дня рождения А.С. Тверитиновой (1910-1973). – М., – 2010. – С. 288-298.

«Ханська Україна». Це виключно кабінетний термін для означення земель на яких здійснювався найтісніший контакт між православними українцями та мусульманами тюрками. Саме там кримськими ханами була розбудована низка фортець, які надалі стали українськими містами Очаковом, Каховкою, Бериславом, тощо⁹⁹.

Якщо розглядати середньовічну і ранньомодерну історії України, мусульмани в той час мешкали не лише на Півдні України та Криму, були випадки поселення мусульман на землях Західної та Центральної України. Тісні відносини між Великим Князівством Литовським (далі – ВКЛ) та Золотою Ордою (пізніше Кримським Ханством) сприяли втечі високопоставлених татар, в екстремальних випадках, на території підконтрольні литовцям. Так, до ВКЛ у 1398-1399 рр., втік хан Золотої Орди Тохтамиш, після низки поразок від Самаркандського еміра Тамерлана та хана Заволзької орди Тимур-Кутлуя. Він зі своїми прибічниками на певний час поселився на Київщині, відтоді на Правобережній Україні почали з'являтися татарські залоги. Відтоді трапляються згадки про татарські громади в різних українських містах. Для прикладу, у Львові татари мешкали на вулиці Краківській, і одна з двох Львівських брам, ще на початку XVI століття, мала назву *porta tartarica*¹⁰⁰. Татари, що селилися в Польщі чи ВКЛ, і несли військову службу на користь цих держав, отримали назву «липки».

Значна подія для формування мусульманських громад Західної України трапилась у 1512 р., коли князь Костянтин Острозький під Вишневцем (сучасна назва – Вишнівець) переміг татарське військо, і взяв значну групу перекопських

99 Гайворонський Олекса. Зв'язок Криму з Україною є нерозривним вже багато століть [Електронний ресурс] / О. Гайворонський // Іслам в Україні . – 04.01.2016. – Режим доступу: <https://islam.in.ua/ua/istoriya/zvyazok-krimu-z-ukrayinoyu-ye-nerozryvnyum-vzhe-bagato-stolit-oleksa-gayvoronskyu>

100 Мороз Володимир. Мусульманські оселі Галичини: що ми призабули з історії [Електронний ресурс] / В. Мороз // RISU. – 20.08.2015. – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/exclusive/events_people/60889/

татар у полон¹⁰¹. Бранці оселилися в м. Острог та у деяких сусідніх селах. Саме з татар формувалася особиста гвардія князів Острозьких. В Острозі були побудовано мечеті, існували місця продажі халяльного м'яса (тобто зарізаного за нормами ісламу) і мусульманські кладовища. Відзначимо, що майже через сторіччя татари перестали спілкуватися рідною мовою, і почали спілкуватися мовою місцевого населення, але арабський алфавіт зберігся. Так, частина татарських текстів (релігійного змісту) були написані «поліським діалектом», тобто суржиком української та білоруської мов¹⁰². Існували татарсько-мусульманські громади на Волині до першої половини ХХ ст., лише з приходом радянської влади вони повністю зникли.

Становище мусульман на Півдні України погіршилося у ХVІІІ ст., що безпосередньо пов'язано з посиленням впливу Російської Імперії. Після Російсько-Турецької війни (1768-1774), в якій перемогли росіяни, був підписаний Кючук-Кайнарджийський мирний договір (1774). Де-юре, цей договір, проголошував повну незалежність Кримського Ханства від Османської імперії, але, де-факто, означав втрату впливу турецького султана на Північне Причорномор'я. У 1783 р. Росія анексувала Крим, ліквідувала ханство, а півострів став частиною Таврійської губернії. З того часу кількість мусульман у Криму постійно зменшувалась.

Була низка причин масової міграції кримських татар в Османську Імперію. Відразу, після анексії Криму з'явилися чутки, серед місцевого населення, що росіяни збираються масово хрестити мусульман у православ'я. Розгортали свою діяльність новопризначені російські чиновники, що не особливо симпатизували місцевому населенню. Висилалися з Криму в інші губернії, зі

101 Полное собрание русских летописей. Том 32. Хроники: Литовская и Жмойтская, Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного / сост. и ред. тома: д.и.н. Н. Н. Улащик, подготовка текста хроники Быховца: В. А. Чемерицкий; Институт истории СССР АН СССР. – М.: Наука, 1975. – С. 104.

102 Якубович Михайло. Іслам у Західній Україні: традиційна релігія? [Електронний ресурс] / М. Якубович // Тиждень.ua. – 21.02.2016. – Режим доступу: <https://tyzhden.ua/History/158188>

забороною повернення, імами та окремі мурзи. Масово вилучалися і потім знищувалися старовинні рукописи та книги на релігійну тематику¹⁰³. Наслідком став заклик мусульманського духовенства переселятись до Туреччини, оскільки, як вони стверджували, лише там можна зберегти свою віру. В перші десятиліття, після анексії, Крим залишило від двадцяти до тридцяти відсотків татарського населення¹⁰⁴. Ще більша хвиля еміграції відбулась після Кримської війни (1853-1856), коли випадки несправедливого поводження, як з боку солдатів так і чиновників, стали масовими. Відомий український сходознавець Агатангел Кримський дослідив, що в Таврійській губернії до війни мешкало близько 276 тис. осіб мусульманського віросповідання (226 тис. татар і 50 тис. ногаїв). Після війни в Криму залишилось 103 тис. татар, що на той час складало понад 50% загального населення півострова¹⁰⁵.

Зміну етноконфесійного становища в Криму добре ілюструє наступна статистика: за п'ять років, з 1897 до 1902 р., в мусульманських сім'ях народилося 6639 дітей, тоді як померло 5227 осіб мусульманського віросповідання, тобто приріст був лише 1412 осіб. Для прикладу, в цей же період православних в Криму народилося 75519, померло 37693, загальний приріст склав 37916 осіб¹⁰⁶. Ці цифри пояснюються тим, що попередні десятиліття з Криму мігрували татари молодого найбільш репродуктивного віку, таким чином, громада значно постарішала. Водночас заселявся Крим молоддю православного віросповідання (росіянами та українцями).

103 Зінченко Ю. І. Кримські татари: іст. нарис / Ю. І. Зінченко ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К., 1998. – С. 53.

104 Бекірова Гульнара. «Історія любить повторюватися». Кримські татари і еміграція [Електронний ресурс] / Г. Бекірова // Іслам в Україні. – 06.04.2015. – Режим доступу: <https://islam.in.ua/ua/istoriya/istoriya-lyubit-povtoryuvatisya-krimski-tatari-i-emigraciya#slideshow>

105 Студії з Криму, I-IX : відбитки з "Записок Історично-Філологічного Відділу" / ред. А. Е. Кримський. – Київ, 1930. – С. 106.

106 Крим в етнополітичному вимірі / авт. кол.: М. Панчук (кер.) та ін.; ред. кол.: І. Ф. Курас (гол.) та ін.; рец.: д. і. н. О. Майборода, д. і. н., чл.-кор. НАН України В. Євтух ; Національна академія наук України (Київ), Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Київ: Світогляд, 2005. – с. 58.

Під час Першого загального всеросійського перепису населення 1897 р. на території України, що тоді входила до Російської імперії, мешкало 209055 осіб, що зазначили своєю релігією іслам. Найбільше їх було у Таврійській губернії (190800 осіб), потім Волинській (4877) та Київській (2931)¹⁰⁷. Отже, робимо висновок, що на рубежі XIX та XX ст. на території сучасної України мешкали мусульмани, переважно кримські та волинські татари. Протягом всього XIX ст. їхня кількість постійно зменшувалась, що стало наслідком політики Російської імперії.

Попри зменшення чисельності мусульман, їхня ідентифікація залишалася незмінною. Під час революційних подій 1917 р., в Криму було організовано Кримсько-мусульманський виконавчий комітет (скорочено – Мусвиконком). З'їзд Мусвиконкому відбувся в Сімферополі 7 квітня 1917 р., в ньому взяли участь біля 1500 делегатів та 500 гостей. На з'їзді було підкреслено значення релігії у державотворчих процесах. Очільником комітету, і одночасно муфтієм, було обрано 32-х річного публіциста, юриста та богослова Номана Челебіджіхана. Мусвиконком декларував бажання співпрацювати з іншими демократичними та соціалістичними партіями. Наприкінці липня 1917 р. Київ відвідала делегація кримських татар, яка зустрілася з Михайлом Грушевським, Володимиром Виниченком, та іншими провідними діячами Центральної Ради. При обговоренні пропонувалися ідеї створення в Криму автономії та приєднання до України. Оскільки, українські політики в той час у своїй більшості, дотримувалися федералістських поглядів, ці ідеї не втілювалися в життя¹⁰⁸.

¹⁰⁷ Чорний Сергій. Національний склад населення України в XX сторіччі : Довідник / Чорний Сергій. – Київ : ДНВП "Картографія", 2001. – с. 38.

¹⁰⁸ Бикова Тетяна. Партія «Мілли-Фірка». Як кримські татари просили приєднати Крим до України. [Електронний ресурс] / Т. Бикова // Деловая столица. – 07.09.2017. – Режим доступу: http://www.dsnews.ua/nasha_revolyutsiya_1917/partiya-milli-firka-yak-krimski-tatari-prosili-priednati-07082017200000

Надалі, на базі Мусвиконкому, було скликано перший Курултай (національне зібрання), який в грудні 1917 р., проголосив Кримську Народну Республіку. Таким чином, кримські татари стали першим з мусульманських народів, що намагався реалізувати республіканську модель управління. Подібно до низки інших національних держав, які намагалися утворитись на уламках колишньої Російської імперії, Кримська Народна Республіка змогла проіснувати лише кілька місяців. Після захоплення Криму більшовиками становище кримських татар постійно погіршувалося, і кульмінацією стала масова їх депортація в 1944 р.

Із 20-х рр. ХХ ст., на Сході України збільшувалася кількість іншого тюркомовного народу, а саме поволзьких татар (інколи використовується термін «волго-уральські татари» та «казанські татари»). Оскільки, майже всю другу половину ХХ ст., поволзькі татари були кількісно найбільшим мусульманським етносом України, розглянемо яким чином вони з'явилися, і чим відрізняються від кримських татар.

Поволзькі (казанські) татари як народ сформувалися на базі низки тюркських етносів, найвагомішим з яких були волзькі булгари. Етногенез приблизно проходив вздовж р. Волги – від р. Самарської Луки до гирла р. Ками, попередньо витіснивши балто-слов'янські племена (іменьківської культури)¹⁰⁹. Про волзьких булгар добре відомо зі записів арабського мандрівника ібн Фадлана. В ХІІІ ст. булгари були завойовані монголами, в результаті чого стали частиною Золотої Орди. Саме в золотоординський період за ними закріпився етнонім «татари». Після розпаду Золотої Орди вони утворили власну державу, Казанське ханство, яке у свою чергу, було знищене московським царем Іваном ІV «Грозним» у ХVІ ст. З того часу поволзькі татари перебувають під владою Росії.

Поволзькі татари масово з'явилися на території України в період індустріалізації (кінця 1920-х – 1930-х рр.), проте окремі випадки їхнього

¹⁰⁹ Татары. Народы и культуры. / отв. ред. В. А. Тишков, С. В. Чешко. – М.: Наука, 2001. – С. 55.

компактного поселення в українських містах відбувалося і раніше. Незначна група поволзьких татар мешкала в Києві з 40-х рр. XIX ст. Прибули вони з Нижнього Новгорода і в Києві займалися переважно торгівлею. Місцевість де вони поселилися у 1860-ті рр., отримала назву «Татарка», таким чином їхнє перебування було закріплено топонімічно. З 1897 р. у татар з'явилося приміщення для колективної молитви, це був будинок по вулиці Чорний Яр (пізніше вул. Мирна), три квартири в ньому були прилаштовані під зал для молитов. Існувала ідея побудови повноцінної мечеті, навіть був розроблений проект, але Перша світова війна, а пізніше революція, не дали можливості її реалізувати¹¹⁰. Місце для молитов було зачинене в грудні 1929 р. Київська міськрада аргументувала це «відсутністю вірян». Частина майна була розпродана, частина передана до київського «Будинку народів Сходу»¹¹¹.

Подібно до м. Києва, чисельна громада поволзьких татар, в другій половині XIX ст., з'явилася у м. Дніпро (тодішньому Катеринославі). Переважно це були переселенці зі Пензенської губернії. Їх поява тісно пов'язана зі швидким розвитком промисловості на Сході України та нестачею робочих рук. Вже у 1897 р. під час перепису в Катеринославській губернії, понад 2000 осіб зазначили, що вони сповідують іслам. Вплив мусульманської громади можна проілюструвати тим, що у довіднику-щорічнику «Весь Екатеринославъ» кожного року друкувався «Магометанський календар», в якому висвітлювалися найголовніші дати пов'язані з релігійним життям мусульман. Катеринославські мусульмани отримали дозвіл на побудову мечеті, яка було споруджена у 1911 р., на землі придбані громадою¹¹². Надалі, як і у випадку цілої низки релігійних споруд, комуністична влада відібрала це

110 Цалик С. Как Татарка дала дуба [Электронный ресурс] / С. Цалик // Big Kyiv. – 2017. – Режим доступа: <https://bigkyiv.com.ua/kak-tatarka-dala-duba/>

111 Брилев Д. В. «Запретный» ислам в советской Украине // Islamology. – 2017. – №2. – С.156.

112 Тагірова Анна. Перша мусульманська громада Дніпропетровська [Електронний ресурс] / А. Тагірова // Іслам в Україні. – 08.07.2014. – Режим доступу: <https://islam.in.ua/ua/istoriya/persha-musulmanska-gromada-dnipropetrovska>

приміщення у вірян, та використовувала не за призначенням. Факт будівництва мечеті демонструє зростання громади поволзьких татар на Дніпровщині поч. ХХ ст., та збільшення її впливу.

Ще одним містом, в якому існувала впливова громада поволзьких татар, була Одеса. Попри те, що Одеса була заснована на місці турецької фортеці Хаджибей, за першу половину ХІХ ст., мусульманське населення там скоротилося майже в сто разів. Так, в 1827 р. зафіксовано 1329 осіб, що залишалися підданими Османської Імперії (їх можна вважати мусульманами, оскільки все християнське населення ставало російськими підданими), а вже 1860 р. в Одесі мешкало 18 мусульман (16 чоловіків і дві жінки)¹¹³. Проте, у другій половині ХІХ ст. кількість мусульман почала зростати. У переписах населення Одеси, 1873 р. 184 особи вказали, що вони сповідують іслам, в 1897 р. це зробили 1210 осіб. Такий швидкий ріст зумовлюється тим, що Одеса була важливим місцем, звідки мусульманські прочани відправлялися на хадж. Для координації цього процесу потрібен був персонал мусульманського віросповідання.

Більшість мусульман в Одесі, як і у попередньо згаданих Києві та Катеринославі, складали поволзькі татари. Татарська мова була найживанішою поміж мусульман. Із 1310 опитаних осіб, 882 назвали рідною мовою татарську, і що цікаво, одна особа назвала такою українську¹¹⁴. Вплив громади поволзьких татар відчувався не лише в кількісній більшості у порівнянні з мусульманами інших етносів, але і в організаційній активності. На відміну від інших мусульманських громад України, одеська мечеть була підзвітною не Таврійському магометанському духовному управлінню, а

113 Діанова Н. М. Формування етно-конфесійної структури населення міст Південної України (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.) / Н. М. Діанова. – Одеса: Астропринт, 2010. – С. 158-159.

114 Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г./ под ред. Н. А. Тройницкого ; Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел. – [Санкт-Петербург : б.и.], 1897 – 1905. Т. 47 : Г. Одесса . – 1904. – С. 41.

Оренбурзькому магометанському духовному зібранню¹¹⁵. Після приходу до влади більшовиків, мусульмани Одеси підпали під репресії, і самих активних з них було розстріляно, а мечеть зачинено. Як і у випадку інших міст, ті, що залишились, сповідували свою релігію нелегально.

Масштабніше зростання кількості поволзьких татар на території України відбулося на початку епохи індустріалізації. Основною причиною такого масового переселення була нестача робочих рук в індустріальних містах Донбасу, та одночасно, радикальна насильницька колективізація в татарських селах Поволжя. Окрім того, проводилася цілеспрямована політика радянської влади переселяти одні етнічні групи, на територію інших республік. Таким чином руйнувалася національна монолітність, що було потрібним більшовикам для зменшення сепаратистських рухів в майбутньому. Місцями компактного проживання татар стали міста Донецьк, Макіївка, Луганськ, Антрацит, Запоріжжя, Харків, Миколаїв та Київ, тобто переважно великі індустріальні центри, де базувалася важка промисловість. До вибору місця проживання спонукав принцип «міграційної мережі» (наявність родичів і знайомих, які запрошують, а потім допомагають облаштуватись новоприбулим)¹¹⁶.

Про динаміку збільшення кількості поволзьких татар в Україні в період розбудови важкої промисловості, свідчить статистика, так в 1926 р. на українських землях нараховувалася 22281 особа, а в 1959 р. їх було вже 61527 осіб. Тенденція до збільшення кількості татар прослідковувалася і в наступних переписах населення 1970 р. – 76212 осіб, 1979 р. – 90542 осіб, 1989 р. – 133596 осіб¹¹⁷. Нині поволзькі татари являють собою дисперсні вкраплення в середовище міського населення Східної України, і за останнім переписом

115 Брильов Д. В. Мусульманська громада Одеси в дореволюційні часи // Гілея: науковий вісник. – 2018. – Вип. 131. – С. 258.

116 Замдыханов Рамиль. Татари в Донбассе [Электронный ресурс] / Р. Замдыханов // Говорит Донецк. – 11.01.2017. – Режим доступа: <http://fromdonetsk.net/tatary-v-donbasse.html>

117 Татари и Татарстан в XX – начале XXI веков (этностатистика). / Д. М. Исхаков, Г. Ф. Давлетшина – Казань., 2007. – С. 12.

населення (2001 р.) їхня кількість складала 86,8 тис. осіб¹¹⁸. Значна їх частина зберігають свою ідентичність.

Не зважаючи на збільшення кількості поволзьких татар протягом радянської періоду в Україні загальна ситуація, щодо умов сповідування ісламу змінювалася на гірше. Як і у випадку з іншими релігіями, комуністичний режим цілеспрямовано діяв для зменшення впливу ісламу в суспільстві. Починаючи з 1927 р., репресивна політика щодо мусульман значно посилилась, розпочався тиск на духовних осіб, зачинялися мечеті та медресе (релігійні школи)¹¹⁹. Апогей цього процесу відбувся в повній мірі після депортації кримського татарського народу в 1944 р. У той час були зачинені абсолютно всі мечеті, іслам зник зі сфери публічного релігійного життя, залишившись виключно на рівні особистих переконань, національних традицій та обрядів¹²⁰.

Не маючи на меті детально розглянути тему кримськотатарської депортації, відзначимо, що використовуючи неправдиві звинувачення в масовій підтримці кримськими татарами німецьких військ (приклади колаборації були серед всіх народів окупованих нацистами), керівництво СРСР вирішило їх депортувати з Криму. В постанові, підписаній Й. Сталіним 11 травня 1944 р., перераховуються «злочини» вчинені кримськими татарами, і наказується вислати їх на постійне місце проживання, в якості спецпоселенців, до окремих районів Узбецької РСР. Депортованим дозволялося брати лише особисті речі, посуд, одяг і харчі, тоді як житло, дворові будівлі, меблі конфісковувалися

118 Крупник Л. О. Історія України: формування етносів, нації, державності: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Л. О. Крупник – К.: Центр учбової літератури, 2009. – С. 71.

119 Брилев Д.В. «Исламская» история Украины: легенды прошлого и мифы современности // Практична філософія : науковий журнал / Благодійна орг-ція "Центр практичної філософії" ; Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. – Київ, 2015. – № 2 (56). – С. 143.

120 Здіорук С. Конфесійно-історичні аспекти поширення ісламу на теренах України і сучасне мусульманське середовище / Ісламські процеси у світі та в Україні: реалії і прогнози. Колективна монографія // Українське релігієзнавство. – К.:УАР, 2011. – №57 – С. 123.

місцевою владою. Вся сільськогосподарська продукція розподілялася між Наркомм'ясомолпромом, Наркомзагом СРСР та Наркомрадгоспом СРСР. Виселення кримських татар планувалося закінчити до 1 червня 1944 р. Відповідальним призначався Нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія¹²¹. Операція, в ході якої кримські татари зганялися до вагонів та вивозилися за межі Криму, розпочалась в ніч з 17-го на 18-те травня 1944 р. Загалом до Узбекистану (а також – Казахстану, Таджикистану та Сибіру) було відправлено приблизно 191 044 особи¹²², значна частина з яких загинула в дорозі. Справжньою метою депортації кримських татар було проведення етноциду, тобто, очищення півострову від ворожих, з позиції сталінського режиму, народів.

Таким чином, після закінчення Другої світової війни, на всій території України була зареєстрована лише одна мусульманська громада в м. Києві, до якої входили переважно поволзькі татари. Реєстрація цієї громади була скасована у 1951 р., але мусульмани продовжували нелегально збиратись для проведення свят та колективної молитви в п'ятницю. Найчастіше, це відбувалося біля татарського кладовища по вул. Лук'янівській, інколи на особистих квартирах. Оскільки не було осіб з відповідною релігійною освітою, ці «підпільні громади» очолювали люди або найстарші за віком, або ті, які хоча б трохи знали Коран. Це могли бути, як чоловіки, так і жінки. Подібний стан речей був також в інших містах розселення поволзьких татар, а це Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Запоріжжя, міста Донбасу. Таким чином, існували громади мусульман, які у власному оточенні дотримувались колективних обов'язків ісламу, але формально вони не були зареєстрованими, тому згідно з

121 Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці: Документи. Факти. Свідчення (1917-1991) / Упор.: Ю.Білуха, О.Власенко. – К., 2004. – С. 122-125.

122 Бажан О. Г. Депортація народів Криму в роки Другої світової війни через призму документів радянських спецслужб // Кримські татари: історія та сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу): Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13-14 травня 1994 р.). – К., 1995. – С. 163.

офіційною статистикою з середини 40-х і до кінця 80-х рр. мусульман в Україні не було¹²³. Як приклад можна згадати прибуття в 1972 р. делегації парламентарів з Лівану, куди входив голова вищої ісламської ради шиїтів Лівану імам Муса Садр. Наслідком декларативної відсутності мусульман у Києві, був супровід ліванського імама православним священником Ростиславом Швецем¹²⁴. Лише в кінці 1980-х рр. ситуація розпочала змінюватись і релігійні громади почали виходити з підпілля.

Кримські татари, у свою чергу, докладали значних зусиль, щоб повернутись до Криму. Особливо активною у цьому русі була молодь, яка задля досягнення цілі проводила нелегальні збори та докладала організаційних зусиль для гуртування свого народу¹²⁵. Кримськотатарські активісти неодноразово зверталися до партійного керівництва Радянського Союзу, намагалися отримати дозвіл на повернення в Крим. З 60-х рр. відбувалися поодинокі спроби повернутися на проживання до Криму. Інколи це вдавалося, деякі сім'ї повернулися на Батьківщину, або у сусідню з Кримом Херсонську область. Загальне повернення кримських татар в 60-х та 70-х рр. жодним чином не підтримувалось керівниками СРСР, окрім того, до нього негативно ставилося місцеве керівництво. Характерно, що в записці від 25 липня 1972 р., підписаній першим секретарем Кримського обласного комітету КП України М. К. Кириченком до ЦК КПРС та ЦК КПУ, міститься перелік негативу, який

123 Брилев Д. В. «Запретный» ислам в советской Украине // Islamology. – 2017. – №2. – С. 158-162.

124 Бубенок О.Б. Мусульманське населення на теренах сучасної України: особливості формування етнічного складу // Східний світ / НАН України, Інститут сходознавства ім. А. Кримського. – Київ, 2006. – № 1. – С. 33.

125 ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 01. – Спр. 938. – Арк. 173; ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1 – Спр. 964. – Арк. 50-57; ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 964. – Арк. 155-156; ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 1108. – Арк. 341-343; ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 1109. – Арк. 78-79.

пов'язаний з поверненням кримських татар, де, окрім іншого, значиться бажання побудувати мечеті¹²⁶.

Протягом всього періоду депортації кримські татари відчували тиск з боку комуністичного режиму. Низка активістів відбували термін покарання за оприлюднення інформації про трагедію депортації, яку відбував кримськотатарський народ. Найвідомішим з активістів був Мустафа Джемільєв, який шість разів притягався до кримінальної відповідальності за свою діяльність (1966, 1969, 1974, 1975, 1979, 1986 рр.). Під час відбування покарання М. Джемільєв неодноразово оголошував голодування. Боротьбу кримських татар підтримували моральні авторитети, такі як академік А. Сахаров та генерал П. Григоренко. Попри це, до другої половини 1980-х рр., становище депортованих залишалося важким.

Ситуація змінилася лише після приходу до влади в СРСР М. С. Горбачова у 1985 р., тобто на початку «перебудови». Внаслідок лібералізації суспільного життя, було визнано репресивну політику попередніх років, та відновлено права, як окремих особистостей (досить часто посмертно), так і цілих національних груп. Наслідком стала активізація кримських татар в боротьбі за свої права, що відбувалася в Середній Азії. У 1987 р. була утворена Центральна ініціативна група (ЦІГ) в складі 36 осіб. На п'ятій Загальносоюзній нараді представників ініціативних груп, що тривала з 29 квітня по 2 травня 1989 р., було ухвалено створити суспільно-політичну Організацію кримськотатарського національного руху (ОКНР), що мала фіксоване членство, статут та програму. Таємним голосуванням головою було обрано Мустафу Джемільєва¹²⁷.

¹²⁶ Бажан О. Кримськотатарський національний рух (друга половина 40-х — початку 90-х років) // Кримські татари 1994–1994 рр. Статті. Документи. Свідчення очевидців. — Київ, 1995. — С. 41.

¹²⁷ Чубаров Ельведін. Курултай кримськотатарського народу: витоки і скликання національного з'їзду. [Електронний ресурс] / Е. Чубаров // Меджліс кримськотатарського народу. Офіційний сайт. — 2011. — Режим доступу: <http://qtm.org/ua/загальна-інформація-про-курултай>

Змінилося також ставлення влади до репресованих народів, у зв'язку з чим Верховна Рада СРСР видала декларацію, що мала назву «Про визнання незаконними й злочинними репресивних актів проти народів, яких було піддано примусовому переселенню, і забезпечення їхніх прав». У декларації засуджувався період сталінського терору загалом, і зокрема виселення низки народів, в тому числі кримських татар і турків-месхетинців (народ, що теж важливий в контексті мусульманської міграції до України). В декларації проголошувалась гарантія дотримання прав людини та норм гуманності, а також запевнялося, що надалі на державному рівні подібні депортації не повторяться¹²⁸. Все це спонукало кримських татар масово повертатися до Батьківщини. Значна частина їх повернулася протягом 1988-1990 рр., але і після проголошення Української незалежності цей процес продовжувався. Згідно зі Всесоюзним переписом населення у 1989 р., в Криму вже жило 38 тис. кримських татар. У 1990 р. це число зросло до 83 тис. осіб¹²⁹. Під час Всеукраїнського перепису населення в Криму 2001 р., 243,4 тис. осіб зазначили, що вони є кримськими татарами. Кількісне зростання протягом незначного періоду можна пояснити, як міграцією з країн Середньої Азії, так і високою народжуваністю в кримськотатарських сім'ях. На думку експерта у питаннях етнополітики Рустема Аблятіфова саме голоси кримських татар на Всеукраїнському референдумі щодо проголошення Незалежності, який відбувся 1 грудня 1991 р. дозволили у Криму зібрати 54,2% голосів за підтримку незалежності¹³⁰.

128 Кримські татари, 1944–1994 рр.: Статті. Документи. Свідчення очевидців / відп. ред. Ю. З. Данилюк. – К.: Рідний край, 1995. – С. 264.

129 Фірсов Р.М. Формування цілей та завдань кримськотатарського національного руху. Україна, 1990-91 рр. // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство / НАНУ; Ін-тут політ. і етнонац. дослід. НАН України; Ред. кол.: І.Ф.Курас, Ю.А.Левенець, М.І.Панчук та ін. – Київ, 2004. – С. 168.

130 Аблятіфов Р. Хто є кримські татари для держави Україна? // Агора : науково-публіцистичне видання. – Київ, 2006. – Вип. 4 : Подолання розбіжностей - розвиток особливостей. – С. 128.

Зазначимо, що реальна статистика присутності кримських татар могла у 2001 р. бути більшою, але процедура отримання українського громадянства достатньо складна, оскільки в для цього необхідно було надати довідку про вихід особи з громадянства попередньої країни, що теж буває не просто (в Узбекистані, для цього потрібно сплатити високий митний збір). Для прикладу, статусом на 1998 р. понад 82 тис. кримських татар, що мешкали в Криму не були громадянами України, і перебували в статусі іноземців (62 тис. з них прибули саме з Узбекистану)¹³¹. Під час перепису 2001 р. лише 3724 особи з негромадян України, що мешкали в Криму, зазначили, що етнічно вони кримські татари. Отже, цілком ймовірно, що певна частина кримських татар, які реально мешкали в Криму, могла не бути зафіксованою в переписі. Окремо відзначимо, що не всі кримські татари повернулися з депортації. Важко вказати конкретні цифри, але в 1998 р. в Узбекистані мешкало біля 250 тис. кримських татар з яких 3/4 виявили бажання повернутися до Криму¹³².

Одночасно, зі репатріацією йшов процес інституціалізації кримських татар в нових умовах. Так, 26 червня 1991 р. в Сімферополі розпочав свою роботу II Курултай (національне зібрання, вищий представницький повноважний орган кримськотатарського народу), який у свою чергу обрав Меджліс, орган який представляв кримських татар між сесіями Курултаю. Першим головою Меджлісу було обрано Мустафу Джемілева, у 2014 р. його на цій посаді змінив Рефат Чубаров. Під час анексії Росією українського Криму, у 2014 р., кримські татари продемонстрували себе послідовно проукраїнською силою. Саме на будівлі Меджлісу найбільш тривалий час провисів прапор України, який був знятий невідомими особами, після того як будівля була взята під арешт

131 Котигоренко В.О. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. / В.О. Котигоренко. – К.: Світогляд, 2005. – С. 28.

132 Прибыткова И. М. Эмиграционный потенциал ранее депортированных крымских татар в Республике Узбекистан / И. М. Прибыткова ; Представительство МОМ в Украине. – К., 1998. – С. 14.

окупаційною владою¹³³. Як наслідок, значна частина кримських татар змушені були залишити півострів, і переселитися на континентальну Україну. Таким чином, кількісно найбільший мусульманський народ, що мешкає в Україні, вдруге за незначний період часу, став чужим на власній Батьківщині.

Ще однією хвилею міграції мусульман, яка відбулась у кінці 1980-х – на початку 1990-х рр., стала втеча з Узбекистану турків-месхетинців. На думку колишнього директора Центру миру, конверсії та зовнішньої політики України Олександра Сушка, саме з турками-месхетинцями пов'язане перше масове збільшення кількості біженців в історії незалежної України¹³⁴. Складно сказати реальну цифру кількості турків-месхетинців, що зараз мешкають в Україні, але вони самі оцінюють власну кількість приблизно в 10 тис. осіб¹³⁵. Враховуючи обставини за яких вони потрапили до України, їхнє намагання селитися компактно та їх значна кількість робить важливим дослідження етногенезу та історії цього народу.

Визначення походження турків-месхетинців є дискусійним, оскільки пов'язане з політичною кон'юктурою. Становлення цього народу відбувалося у південних районах Грузії, а саме Месхетії та Джавахетії. В науковій думці домінують дві теорії їх походження. За першою, вони є потурченими та ісламізованими грузинами. Цієї теорії дотримується грузинська сторона, а також відповідна інформація подається на туристичних сайтах Грузії¹³⁶. Для сучасних турків-месхетинців, які б хотіли отримати можливість повернутися на

133 З будівлі Меджлісу в Сімферополі зняли прапор України [Електронний ресурс] // Крим.Реалії. – 30.09.2014. – Режим доступу: <https://ua.krymr.com/a/26613053.html>

134 Іноземці в Україні. Політико-правові аспекти / Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України ; авт. дослідж. та упоряд. Н. Пархоменко, О. Сушко ; ред. кол. В. Побережний [та ін.]. – К., 2001. – С. 8.

135 Беліцер Наталія. Турки-месхетинці у пост-радянському просторі: кого це хвилює? // Проблеми міграції : український інформаційно-аналітичний журнал / Центр досліджень проблем міграції. – Київ, 1997. – № 1. – С. 19.

136 Месхетинцы [Электронный ресурс] // Грузия для всех. – (б.д.) . – Режим доступа: <http://www.travelgeorgia.ru/236/>

історичну батьківщину, обов'язковою є підтримка саме цієї теорії. Самі турки-месхетинці наполягають на іншій теорії власного етногенезу. Вони твердо переконані у власному турецькому походженні, а окремі респонденти висловлювали думку, що турки-месхетинці більше чистокровніші османи за турок з Анатолії¹³⁷. Термін «месхетинці», сприймається ними здебільшого як географічне поняття. Самі себе вони називають «ахалцихськими турками», але частіше використовують просто слово «турок». Із-за подібного підходу до самоназви виникають проблеми у визначенні їхньої точної кількості. Так, за переписом 2001 р. в Україні мешкало (одночасно будучи її громадянами) 8844 особи, що самоідентифікували себе, як «турки» та 336 осіб зареєстрованих, як «турки-месхетинці»¹³⁸.

Турки-месхетинці, народ, що протягом одного сторіччя зазнав двох депортацій. Перша відбулася у 1944 р. За рішенням Й. Сталіна, подібно до цілої низки інших народів, під час Другої світової війни їх вислали з історичної Батьківщини до Узбекистану¹³⁹. Після виселення, згадки про турків-месхетинців зникли з наукової літератури, яка публікувалася в СРСР. Для прикладу, в довіднику «Населення СРСР», виданому в 1975 р., під час підрахунку етносів, що мешкали в той час на території Союзу, згадуються такі малі народи, як іжорці чи тофи, але немає турок¹⁴⁰. Аналогічний стан речей був і з переписом населення. В статистичному збірнику даних перепису за 1979 р., по Узбецькій РСР турки не зазначенні (як і кримські татари), тоді як загалом в

137 Малиновская Е.А. Турки-месхетинцы в Украине: этносоциологический очерк. / Е.А.Малиновская. – К.: Генеза, 2006. – С. 149.

138 Розподіл населення за національністю та рідною мовою. [Електронний ресурс] // Всеукраїнський перепис населення '2001. – (б.д.). – Режим доступу: http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/nationality_population/nationality_popul1/select_5/?botton=cens_db&box=5.1W&k_t=00&p=100&rz=1_1&rz_b=2_1%20%20&n_page=5

139 История России. 1917-2009 / А. С. Барсенков, А. И. Вдовин. – М.: Аспект Пресс, 2010. – С. 364.

140 Население СССР. Справочник / Под. ред. А. Я. Боярского. – М.: Политиздат, 1974. – С. 84-88.

СРСР 92682 особи ідентифікували себе турками¹⁴¹. Це можна пояснити, як побоюванням населення вказувати свою реальну національність, так і можливими маніпуляціями з цифрами. Ситуація змінилася лише в 1989 р., під час поточного перепису вже 208 тис. опитаних оголосили про своє турецьке походження¹⁴², що, відповідно сучасних даних, приблизно відповідає дійсності.

У 1989 р. відбулася ще одна страшна подія в історії турок-месхетинців, внаслідок якої вони вдруге за одне століття були депортовані. Причини агресії місцевого узбецького населення до цього часу повністю не відомі. Варто вказати на цікаві факти, так, наприклад, в Ташкентській області, де мешкала найбільша громада турків-месхетинців (близько 53 тисяч), погромів не було. Тоді, як у Ферганській долині, де відбувся конфлікт, їх жило лише 17 тисяч осіб. Це була сьома за розміром етнічна група в даній місцевості. Узбеків, за переписом 1989 р., у Ферганській долині було 1735 тис., тобто в 100 (!) разів більше за турок-месхетинців. Попри це, перед погромами почали поширюватись чутки, що саме турки-месхетинці планують вирізати узбеків і місцеве населення цим чуткам повірило.

Початок трагічним подіям поклала бійка між молоддю, турецькою з одного боку, узбецькою і таджицькою з іншого, яка відбулася 16-18 травня 1989 р. в невеликому місті Кувасаї, що знаходиться на сході Ферганської долини. Обидві сторони конфлікту були представлені групами приблизно по 100 осіб, в результаті постраждало 58 осіб, з яких 32 особи були госпіталізовані, а один таджик помер. Після цієї події напруження значно зросло, місцева влада намагалася запобігти конфлікту, але діяла недостатньо ефективно. В результаті 10 червня відбулися масові погроми турків-месхетинців, місцевим узбецьким населенням, які вдалося припинити лише з використанням внутрішніх військ. Постраждалих вивозили до пансіонату Навгарзан. В той час антитурецькі

141 Численность и состав населения СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. Статистический сборник / ЦСУ СССР. – М.: Финансы и статистика, 1984. – С. 78.

142 Национальный состав населения СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. / Госкомстат СССР. – М., 1991. – С. 22.

демонстрації поширилися на інші області Узбекистану. З метою запобігання подальших погромів влада почала стимулювати турків-месхетинців залишити територію УзРСР¹⁴³.

На початку 1991 р., з Узбекистану виїхало понад 90 тис. турків-месхетинців, включно із тими, що були евакуйовані із Фергани в червні 1989 р. Вони переселилися до Росії, Азербайджану, Казахстану, частина для свого проживання обрала Україну. Причиною вибору України стала, переважно, відсутність на той час військових конфліктів, які відбувалися в інших республіках колишнього Радянського Союзу. Як зазначилося респондентами, передусім їм хотілося миру і спокою. Важливою обставиною також був клімат і наявність вільної землі. Турки-месхетинці селилися у своїй більшості у південних областях (Херсонська та Миколаївська), з причини наявності там великого земельного фонду, за незначної щільності населення. Наступним регіоном України, щодо заселення турками-месхетинцями, став Донбас. У Донецькій та Луганських областях їх поселилося менше ніж на півдні України, але це компенсувалося їхньою активною діяльністю. Так, в місті Слов'янську Донецької обл. було створено турецький культурний центр¹⁴⁴. Важливим аспектом стало наявність житла, турки-месхетинці намагалися селитися поруч, переважно обирали села з багатьма порожніми будинками (тому в Баштанському районі, Миколаївської області, вони живуть у трьох сусідніх селах, а саме у Виноградівці, Костичах та Добрій Криниці), але така змога не завжди була, і у більшості випадків турки-месхетинці змушені були селитися розконцентровано. Серед турків-месхетинців широко розповсюджена шлюбна мобільність, оскільки шлюби найчастіше є ендегамними, тобто, є намагання одружитись лише з представниками власного народу. З цієї причини частина дівчат виїздить в інші області України, а також в країни в яких проживають

143 Осипов А. Г. Ферганские события: конструирование этнического конфликта [Электронный ресурс] / А. Г. Осипов // IGPI.RU. – 2004. – Нежим доступа: <http://www.igpi.ru/info/people/osipov/1172304934.html>

144 Малиновская Е.А. Турки-месхетинцы в Украине: этносоциологический очерк. / Е.А.Малиновская. – К.: Генеза, 2006. – С. 119.

громади турків-месхетинців. Відповідно, з інших областей та країн до них приїздять наречені¹⁴⁵, цей процес впливає на кількість турків-месхетинців, які мешкають в Україні.

На початку війни у Донбасі у 2014 р., значна частина турків-месхетинців змушені були втікати від окупантів, як в інші області України, так і за кордон (найчастіше до Туреччини). Серед тих турків-месхетинців, що мешкали на Донбасі, не зафіксовані випадки, щоб хтось з них долучався до збройних формувань сепаратистів. Як зазначала провідний науковий співробітник сектору міграційних досліджень Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАНУ Олена Малиновська, це є показником високої інтеграції турків-месхетинців в українське суспільство¹⁴⁶. Підтвердженням цих слів є участь, зі слів представників громади турків-месхетинців, 35 їхніх хлопців в АТО¹⁴⁷.

Далі в нашому дослідженні спробуємо проаналізувати процес переселення мусульман з інших країн до України, починаючи з 1991 р., та обставини, які супроводжували цей процес. Досить складно визначити точну кількість мусульман, що нині мешкають в Україні. Всеукраїнські переписи населення, мали б уточнити відповідну інформацію й показати демографічні тенденції, проте за весь період Незалежності Всеукраїнській перепис проводився лише одного разу у 2001 р. Так під час проведення перепису, респондентам не було поставлене питання, щодо релігійної ідентифікації особи, але завдяки національній ідентичності є змога визначити приблизну кількість мусульман. Неточність полягає в тому, що існують країни, які за нашою класифікацією належать до країн мусульманського світу (в цих країнах понад 50% населення є

145 Малиновська О. Нові етнічні меншини в Україні як результат міграції (на прикладі турків-месхетинців) // *Агора : науково-публіцистичне видання*. – Київ, 2006. – Вип. 4 : Подолання розбіжностей - розвиток особливостей. – С. 140.

146 Малиновська О. Турки-месхетинці в Україні: між інтеграцією та репатріацією // *Міграція*. – Одеса. – 2019. – березень. – № 3 (205). – С. 12.

147 Сирінська О.А. Майоров М.В. Громада турків-месхетинців в умовах збройного конфлікту на Сході України // *Східний світ / НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського*. – Київ, 2015. – № 1. – С. 144.

мусульманами), але вихідці з них можуть належати саме до немусульманської меншості (наприклад Албанія чи Нігерія), або навпаки, певний мігрант належить до мусульманської меншості в країні, що не є частиною мусульманського світу.

Керуючись подібним підходом, розглянемо кількісні зміни представників мусульманських етносів, що мешкали на території України, базуючись на загальнорадянських переписах 1970, 1979 та 1989 рр. У більшості, це народи батьківщина яких входила до складу СРСР, тобто, формально на період, коли проводилися переписи, вони не вважалися іноземцями. Варто врахувати, що причиною, з якої мусульмани під час перепису перебували на території України, могло бути проходження служби в лавах радянської армії, після завершення якої вони з високою ймовірністю залишили Україну. Тобто можна стверджувати, що вони перебували тут в статусі тимчасових мігрантів. Єдиним мусульманським народом, представники якого були включені до перепису, проте де факто і де юре були іноземцями на території СРСР, це араби. У 1970 р. зафіксовано 796 арабів, що жили на території УРСР. Під час наступних переписів 1352 (1979 р.) і 1240 (1989 р.) особи вказали, що вони етнічно є арабами. Відсутність стабільного зростання кількості арабів, пов'язане з тим, що вони приїздили навчатись, і після закінчення навчальних закладів поверталися на батьківщину. Твердження, що арабське населення належало в той час, переважно до студентства, дотично підтверджується мінімальною кількістю арабів, що жили в сільській місцевості. У 1970 таких осіб нараховувалось 61, у 1979 – 21, у 1989 – 18¹⁴⁸. Таким чином, араби жили в містах, оскільки там знаходились навчальні заклади, в яких вони отримували освіту актуальну для їхніх країн. Тимчасове перебування в Україні не завадило студентам-арабам сформувати власну діаспору. Зі слів керівника громадської організації «Український союз арабських емігрантів» Зази Імада Іддіну,

148 Національний склад населення України. Частина I. За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. / Київ, 1991. – С. 4-6.

арабська діаспора в Україні з'явилася ще в 1958 р.¹⁴⁹ Окремі свідчення щодо перебування арабів на території України в період СРСР можна знайти в Галузевому державному архіві Служби Безпеки України¹⁵⁰.

Більшість мусульманських громад, зазначених у переписах (1970, 1979, 1989 рр.) кількісно зростала. Як вже вище зазначалося, найбільше в той період на території України жило казанських татар (в переписах вони означені просто «татарами»). У 1970 р. їх нараховувалось 72658 осіб, у 1979 р. – 83906, у 1989 р. – 86875. Відповідно переписів 1970 та 1979 рр. стрімко зростала кількість кримських татар у Херсонській обл., і зовсім незначною мірою в Криму (3554 і 6636 осіб відповідно). У 1989 р., тобто після дозволу на репатріацію, їх зафіксовано вже 46807 осіб. Щодо інших тюркських народів, постійно зростала громада азербайджанців 1970 р. – 10769, 1979 р. – 17235, 1989 р. – 36961 особа. Стрімке збільшення азербайджанців між 1979 і 1989 рр., пов'язане з тим, що в кінці 70-х рр. перший секретар ЦК компартії Азербайджану Гейдар Алієв, проводив цілеспрямовану політику (єдиний серед керівників союзних республік), спрямування перспективної азербайджанської молоді на навчання до технічних ВУЗів України та Росії. Серед українських міст найбільше таких студентів було у Києві, Львові та Дніпропетровську¹⁵¹. Значна частина після навчання залишалися в Україні, окрім того, азербайджанці продовжували активно мігрувати після розпаду СРСР, про що ми будемо вести мову нижче. Узбеки, які були за Радянського Союзу найчисельнішим народом Середньої Азії, також були представлені значною громадою, хоча постійного її зростання не було: 1970 р. – 10563, 1979 р. – 9862, 1989 р. – 20333 осіб. Ріст кількості казахів, станом на 1989 р., теж не був стабільним: 1970 р. – 7555, 1979 р. – 7171, 1989 р. – 10505 осіб. Етносом близьким до казанських татар є башкири. Їх

149 Зуб (Руденко) Н. М. Близькосхідні діаспори в Україні: студенти як чинник формування (XIX- початок XXI ст.) // Сходознавство / Нац. акад. наук України ; Ін-т сходознавства ім. А.Ю. Кримського. – Київ, 2014. – № 67. – С. 51.

150 ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 947. – Арк. 225-227

151 Азербайджанці Дніпропетровщини історія та сучасність / Д.: АРТ-ПРЕС, 2011. – С. 34-35.

фіксувалося в переписах менше ніж татар, але більше від окремих народів Середньої Азії: 1970 р. – 3672, 1979 р. – 5367, 1989 р. – 7402 осіб. Постійно зростала кількість туркменів в Україні, особливо це відбулося між переписами 1979 та 1989 рр.: 1970 р. – 1045, 1979 р. – 1696, 1989 р. – 3399 осіб. Останнім за чисельністю тюркським етносом, з тих, що сповідують іслам та вказані в переписі, були киргизи. За період з 1970 по 1989 рр. їхня кількість зросла, але не значно: 1970 р. – 1576, 1979 р. – 2370, 1989 р. – 2297 осіб.

Серед не тюркомовних народів, які сповідують іслам переважали лезгини. Це один з народів Дагестану, на території на якого вони проживали, в той час, були розділені між РРФСР та Азербайджанською РСР. В Україні за означений період відбувалося збільшення кількості лезгинів: 1970 р. – 1708, 1979 р. – 2354, 1989 р. – 4810 осіб. До мусульманських народів Дагестану також належать аварці (1970 р. – 893, 1979 р. – 1211, 1989 р. – 2677 осіб); даргинці (1970 р. – 634, 1979 р. – 595, 1989 р. – 1550 осіб); лакці (1970 р. – 574, 1979 р. – 662, 1989 р. – 1035 осіб) та табасарани (1970 р. – 118, 1979 р. – 200, 1989 р. – 932 особи). Іншими мусульманськими народами Північного Кавказу фіксуються чеченці (1970 р. – 939, 1979 р. – 1046, 1989 р. – 1844 осіб) та кабардинці (1970 р. – 554, 1979 р. – 673 1989 р. – 959 осіб). Крім того, згадаємо таджиків, народ що мешкає в Середній Азії, та кількість представників якого була порівняно стабільною у 70-ті, і дещо зросла під кінець 80-х (1970 р. – 2473, 1979 р. – 2415, 1989 р. – 4447)¹⁵².

Після здобуття Україною незалежності у 1991 р. ситуація кардинально змінилася. Кількість іноземців, що в'їхали до України збільшилася. Виникла необхідність налагоджувати прикордонну службу на кордоні з Російською Федерацією та Республікою Білорусь. Поки вона не запрацювала відповідним чином, в Україні зростала кількість нелегальних мігрантів. Поступово також збільшувалася кількість іноземних студентів, які приїжджали на навчання до України (частина з яких залишалася) та іноземців, які мігрували до України з

152 Національний склад населення України. Частина I. За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. / Київ, 1991. – С. 4-6.

метою знаходження роботи, та покращення свого матеріального стану у порівнянні з країною свого походження. Окрім того, Україна стала країною, в якій знаходили притулок біженці. Таким чином, зростала не лише кількість мігрантів з мусульманського світу, але і перелік країн з яких прибувають, та причин з-за яких вони мігрують.

Визначити навіть приблизну кількість мігрантів з мусульманських країн, що живуть в Україні, доволі складно. Як згадувалося вище, за весь період незалежності був проведений лише один Всеукраїнський перепис населення у 2001 р. Складно оцінювати цей перепис, як повністю точне джерело статистичної інформації щодо мігрантів. Погоджувалися бути опитаними та давали об'єктивну інформацію переважно громадяни України. Водночас, іноземці часто уникали зустрічі з працівниками, які проводили перепис. Підтвердити цю тезу можна цифрами перепису 2001 р. Наприклад, 8844 особи вказали свою національність, як турки¹⁵³. Як ми аналізували вище, переважна більшість з них це турки-месхетинці, народ батьківщина якого знаходиться на Закавказзі, а не в Малій Азії. Проте, у відповідях Прикордонної служби України №42/Л-2045 від 31.10.2019 р.¹⁵⁴, що була надана на наш запит від 28.10.2019 р., та №42/Л-2337 від 27.12.2019 р.¹⁵⁵ на запит від 21.12.2019 р. зазначається, що у 2000 р. до України в'їхало 50615 громадян Туреччини. Відповідно до додатку 3, у 2001 р. 47, 37 тис. громадян Туреччини перетнули кордон на в'їзд, ця цифра для нас важлива в контексті розуміння динаміки, оскільки, якась частина могла приїхати після 5 грудня 2001 р. тобто, дня початку проведення перепису.

153 Розподіл населення за національністю та рідною мовою. [Електронний ресурс] // Всеукраїнський перепис населення '2001. – (б.д.). – Режим доступу: http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/nationality_population/nationality_popul1/select_5/?botton=cens_db&box=5.1W&k_t=00&p=100&rz=1_1&rz_b=2_1%20%20&n_page=5

154 Додаток 2.

155 Додаток 3.

Про тенденцію, також, вказують дані отримані нами від Прикордонної служби України у відповіді №42/Л-10 від 08.01.2020 р. вказано, що у 2000 р. і 2001 р. більше іноземців в'їхало в Україну, ніж виїхало з неї¹⁵⁶. Звичайно, можна стверджувати, що потенційно не всі громадяни Туреччини, які перетнули кордон були етнічними турками, серед них, наприклад, могли бути курди або представники інших національних меншин Туреччини. Проте, за переписом 2001 р. в Україні проживало 2088 курдів. Тобто, лише курдським фактором (чи фактором інших етнічних меншин), не можна пояснити фактичну різницю між кількістю громадян Туреччини, що в'їхали до України, та зафіксованими у переписі особами турками за національністю. Окрім того, як вказано у додатку 3, Прикордонна служба України не проводила облік громадян інших держав, що виїздили з України, лише загальну кількість осіб, які вибули з України. Також, громадяни Туреччини є найчисельнішими представниками «трудової імміграції» серед представників мусульманського світу¹⁵⁷, що може впливати на частоту перетину українського кордону. Отже, ми не знаємо, скільки громадян Туреччини залишило Україну, що теж ускладнює точність підрахунку загального числа турків, що знаходилися на нашій території у цей період.

Ускладнюється підрахунок мігрантів з мусульманських країн, також, тим, що навіть офіційні представники їхніх країн не завжди знають приблизну кількість власних громадян, що перебували чи перебувають в Україні. Так колишній посол Республіки Ірак в Україні Шорш Халід Саїд у своєму інтерв'ю інтернет-порталу «Економічні новини» за 2017 р. на питання про кількість бізнесменів з Іраку, що знаходяться в Україні, відповів, що він не може точно сказати скільки¹⁵⁸.

¹⁵⁶ Додаток 4.

¹⁵⁷ Малиновська О. А. Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії: монографія / О.А. Малиновська. – К.: НІСД, 2018. – С. 370.

¹⁵⁸ Шорш Халид Саид: «Иракцам легче получить годовой Шенген, чем разовую визу в Украину» [Электронный ресурс] / Халид Саид Шорш // Экономические новости. – 27.11.2015. – Режим доступа: <https://enovosty.com/ekonomika/full/285->

Можна помітити і відмінності між інформацією іноземних посольств та української статистики, наприклад колишній посол Киргизької Республіки в Україні Улукбек Чиналієв під час інтерв'ю у 1997 р. стверджував, що в Україні живе біля 3 тис. етнічних киргизів¹⁵⁹, тоді як під час перепису 2001 р. лише 1128 осіб вказали, що вони киргизи за національністю. Пояснити розбіжність майже у три рази можна лише не бажанням значної кількості киргизів (як і представників інших етнічних меншин) бути зафіксованими в українському переписі.

Окрім того, як зазначив завідувач сектору міграційних досліджень Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАНУ Олексій Володимирович Позняк, що переписи майже не допомагають дослідити нові хвилі міграції, а лише фіксують тих хто мігрував раніше. Причина в тім, що на контакт з працівниками статистики, які проводили опитування, йшли особи, що тривалий час мешкали в Україні (або представники етнічних меншин народжених в Україні, наприклад, діти мігрантів), та певною мірою культурно змішалися з місцевим населенням. Відзначимо, що у мігрантів нової хвилі, які потрапили до перепису сукупність проблем значно відрізнятиметься, від проблем представників їх же етносу, що живуть в Україні тривалий час. Тому, зазначена кількість представників певного етносу у всеукраїнських переписах, дещо «замилує око» дослідника, та загалом позначається на об'єктивності зображення ситуації з новими мігрантами¹⁶⁰.

shorsh-halid-said-irakcam-legche-poluchit-godovoj-shengen-chem-razovuyu-vizu-v-ukrainu

159 Інтерв'ю с Чрезвычайным и Полномочным Послом Республики Кыргызстан в Украине Улукбеком Чиналиевым [Электронный ресурс] // ZN,UA. – 10.10.1997. – Режим доступа: https://zn.ua/ARCHIVE/kyrgyzstan__ukraina_svedenie_paralleley__intervyu_s_chrezvychaynym_i_polnomochnym_poslom_respubliki_.html

160 Позняк Олексій. До проблеми інформаційного забезпечення аналізу міграційних процесів та напрямків його вдосконалення // Проблеми міграції :

Для розуміння вищезгаданої тенденції порівняємо Переписи 1989 і 2001 рр. Звернемо увагу на представників етносів, що належать до мусульманського світу. Важливо зафіксувати те, що деякі народи входять до держав, що не є частиною мусульманського світу, проте самі ж народи є повністю мусульманськими (наприклад чеченці, що є громадянами Російської Федерації чи уйгури, які відповідно – громадяни Китайської Народної Республіки). Ми не можемо знати, до якої етнічної групи належить той чи інший громадянин РФ чи КНР, що перетнув кордон. А тому, аналіз даних переписів допоможе нам, дослідити наявність представників цих народів на території України у 1989 та 2001 рр. Для цього скористаємося банком даних сайту Державної служби статистики України¹⁶¹.

Поміж мусульманських народів колишнього СРСР під час Перепису 2001 р. в Україні було найбільше виявлено азербайджанців, а саме: 45176 осіб (нагадаємо, що у 1989 р. їх було зафіксовано 36962 особи). Значна частина азербайджанців приїздила рятуючись від війни в Нагірному Карабасі. Як і у випадку з турками є причини вважати, що у 2001 р. значно більше азербайджанців перебували в Україні, ніж це показувала офіційна статистика. У 2000 р. – 32,92 тис. і у 2001 р. – 53,43 тис. громадян Азербайджану в'їхало до України згідно з даними Прикордонної служби України. Кількісне зростання азербайджанців вплинуло на активізацію їхньої діяльності. На думку доцента кафедри місцевого самоврядування та регіонального розвитку Інституту державного управління ЧНУ імені Петра Могили Ганни Леонідівни Колесніченко (Бондар), із всіх кавказьких громад, що діють в Україні,

український інформаційно-аналітичний журнал / Центр досліджень проблем міграції. – Київ, 1998. – № 1. – С. 18.

¹⁶¹ Державна служба статистики України. Всеукраїнський перепис населення. Банк даних. Розподіл населення за національністю та рідною мовою [Електронний ресурс] / Всеукраїнський перепис населення. – (б.д.). – Режим доступу:

http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/Census/databasetree_uk.asp

найпомітніші саме азербайджанці¹⁶². Можна прогнозувати і подальше зростання азербайджанської діаспори в Україні.

Кількість узбеків в Україні, якщо зважати на дані виключно офіційних переписів населення, зменшилась. У 1989 р. їх було 20333 осіб, натомість у 2001 р. 12353 особи зазначили, що вважають себе узбеками. Аналогічно зменшилась в Україні кількість представників іншого тюркського етносу, що мешкає на території сучасного Узбекистану, а саме каракалпаків. У 1989 р. їх було 273 особи, тоді як у 2001 р. – 117. Можна розглядати різні причини скорочення кількості узбеків і каракалпаків в Україні, проте за даними Державної прикордонної служби 31,48 тис. і 22,67 тис. громадян Узбекистану перетнули кордон на в'їзд відповідно у 2000 та 2001 рр. Отже, як і в інших випадках, кількість узбеків (і можливо каракалпаків), які фактично перебували в Україні, була більшою, від даних перепису. Оскільки, розглянута вище тенденція стосується не лише турків, азербайджанців та узбеків, але й представників інших мусульманських народів, не будемо надалі загострювати на цьому увагу, лише для порівняння вказуватимемо кількість осіб, що перетнули кордон.

Стосовно інших народів Середньої Азії, то кількість казахів, судячи з перепису, впала у двічі. У 1989 р. їх було зафіксовано 10505 осіб, а вже у 2001 р. лише 5526 особи назвали себе казахами. У 2000-2001 рр. 11,09 тис. і 16,51 тис. громадян Казахстану в'їхали до України. Як і у випадку казахів, кількість киргизів за даними Перепису 2001 р. зменшилось у порівнянні з попереднім. 2297 осіб у 1989 р., та 1128 осіб у 2001 р. У 2000 та 2001 рр. 8,66 тис. і відповідно 4,46 тис. громадян Киргизстану перетнули кордон України на в'їзд. З цих трьох народів лише кількість туркменів трохи зросла, судячи по

162 Колесніченко Ганна Леонідівна. Ісламський чинник у сучасному політичному процесі України: дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Колесніченко Ганна Леонідівна ; Чорномор. держ. ун-т ім. П. Могили. – Миколаїв, 2009. – Арк. 164.

переписах. У 1989 р. було зафіксовано 3399 осіб, 2001 р. вже 3709. За 2000-2001 рр. 11,09 тис. і 5,74 тис. громадян Туркменістану в'їхало до України.

Також, проаналізуємо кількість таджиків, ще один народ з переліку, що має власну державу, яка як і Україна, отримала незалежність після розпаду СРСР. У переписах 1989 і 2001 рр. вказана приблизно однакова кількість таджиків, які проживали в Україні, відповідно 4447 і 4255 осіб. Не значно відрізняється від попередніх даних кількість громадян Таджикистану, що прибули в Україну у 2000 р. – 5,96 тис. осіб, у 2001 р. це число зменшилося до 3,53 тис. осіб.

Етнічно близькими до таджиків є афганці. Взагалі, окремого етносу під назвою «афганці» немає, Афганістан це поліетнічна країна, найбільшим етносом є пуштуни (народ, що розмовляє на мові, яка входить до іранської мовної групи, і є близьким до таджиків), наступними за кількістю є таджики (саме діалект таджицької, що має назву «дарі», є літературним в Афганістані), далі йдуть туркмени, узбеки та низка менших етносів. Для нас важливо, що всі вони є мусульманами. У 1989 р. лише 360 осіб вказали під час перепису, що вони афганці.

Відзначимо, що з поч. 90-х рр. афганські біженці починають шукати захист в Україні. Перше посвідчення біженця державні міграційні служби видали саме афганцю¹⁶³. Зі слів Олени Малиновської, поміж біженців з Афганістану до України переїхали деякі високопосадовці, такі як колишній міністр оборони та головнокомандувач військово-повітряними силами¹⁶⁴. Опитані нами респонденти-афганці вказували, що причини в наслідок яких вони мігрували до України, це порятунок власного життя. Респондент, який назвав себе Ахмадом, вже приблизно двадцять років мешкає в Україні, і переїхав сюди з родиною, бо

163 Вивчення впливу зовнішньої міграції 1991-1996 рр. на зміни етнічного складу населення України та її регіонів / Міжнародна Організація з Міграції, Представництво МОМ в Україні . – К., 1998. – С. 23.

164 Малиновська Олена. Біженці в Україні // Проблеми міграції : український інформаційно-аналітичний журнал / Центр досліджень проблем міграції. – Київ, 1998. – № 2. – С. 3.

на батьківщині загострилась військова ситуація, і не можна було бути впевненим, що «залишишся живим»¹⁶⁵. Це твердження підтримав інший афганець, який назвав себе Валід Носірі, з його слів – «після війни в Афганістані почалися напади (на прихильників певних політичних сил – В. Л.), і тому люди були змушені залишати країну»¹⁶⁶. Ще один з респондентів, ім'я якого Ірадж Мухаммад Аханг, та який проживає в Україні 16 років, ще конкретніше пояснив причину міграції з Афганістану, його батько був військовим за попереднього керівництва, і для тодішньої влади виявився зрадником¹⁶⁷. Зростання кількості осіб, що змушені шукати захисту в Україні, позначився на даних перепису 2001 р. У той час було зафіксовано 1008 афганців, хоча 5,09 тис. і 1,26 тис. осіб з Афганістану мігрували в 2000 та 2001 рр. Оскільки, значна кількість афганців прибула до України нелегально, то невідома їх реальна чисельність, отже, це тема окремих досліджень.

Не всі афганці прибули до України у статусі біженців. Деякі афганські студенти приїхали навчатися до України й оскільки у період навчання до влади в їхній країні прийшов рух Талібан, вони були змушені просити статусу біженця¹⁶⁸. Подібна історія відбулась з президентом громадської організації «Національно-культурна автономія» афганських діаспор «Справедливість» Абдаллою Баяні, який приїхав до України займатися бізнесом, але з причини війни змушений був тут залишитись¹⁶⁹.

Продовжуючи розгляд іраномовних народів згадаємо безпосередньо іранців, які у переписах значаться персами. Під час перепису 1989 р. їх було зафіксовано 228 особи, у 2001 р. офіційна кількість зросла майже у двічі, і вже

165 Науковий архів Кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка – Ф. 44. – П. 4. – Од. зб. 2 – арк. 1.

166 Архів КЕК. – Ф. 44. – П. 4. – Од. зб. 3 – арк. 1.

167 Архів КЕК. – Ф. 44. – П. 4. – Од. зб. 6 – арк. 1.

168 Кузьменко О. В. Адміністративно-правовий статус біженців в Україні / О. В. Кузьменко. – Д. : Наука і освіта, 2001. – С. 25.

169 Абдалла Баяні: «жить в обществе по духовным законам» // Міграція. – Одеса. – 2016. – лютий. – № 2 (168). – С. 11.

419 осіб вказали, що є персами. У 2000 та 2001 рр. відповідно 2,65 тис. і 2,88 тис. громадян Ісламської Республіки Іран перетнули кордон України на в'їзд.

Далі розглянемо міграцію до нашої країни белуджів. Вони не мають власної держави (відповідно ми не можемо визначити скільки їх в'їхало до України, на початку 2000-х рр.). Території, на яких белуджі є автохтонним народом, розділені між Іраном, Пакистаном та Афганістаном. Під час перепису 1989 р. 45 осіб себе зазначила белуджами, а у 2001 р. їхня кількість зменшилася до 31 особи. Ще одним іраномовним народом є талиші. Вони мешкають в Закавказзі, їхні етнічні землі належать до Азербайджану. У 1989 р. лише 11 осіб назвали себе талишами, у 2001 р. кількість талишів за даними перепису зросла у понад 10 разів, і становила 133 особи.

Наостанок з іраномовних народів розглянемо курдів. Це кількісно численний народ, всього у світі проживає понад 40 млн курдів. У них немає власної держави. Етнічні землі курдів (т. зв. Курдистан) розділені між Туреччиною, Іраком, Іраном та Сирією. Окрім того, значна частина курдів живе в республіках Південного Кавказу (Азербайджан, Вірменія, Грузія). В Україні станом на 1989 р. зафіксовано 238 курдів, під час перепису 2001 р. вже 2088 осіб записані курдами.

На відміну від інших іраномовних народів, яких ми розглядали вище, не всі курди є мусульманами. Більшість курдів сповідують сунітський іслам, є значна кількість шиїтів (тому цей народ, безперечно, є частиною мусульманського світу). В Україні зареєстровані деякі організації курдів-мусульман¹⁷⁰. Проте, незначна частина курдів сповідують синкретичні релігійні культури, такі як Ахл-і Хакк, і що цікавить нас більше, езидизм. Важливість дослідження езидів, полягає у тому, що значна їх кількість мешкає в Україні (у Кіровоградській, Херсонській, Миколаївській та інших областях). Переважна більшість езидів, приїхали до України з Вірменії та Грузії, хоча окремі з них народилися в Ірані. Єзиди, які народжені у Вірменії не вважають себе курдами,

170 Фет Марина. «Вырванные с корнем» и «унесные ветром» // Міграція. – Одеса. – 2009. – серпень. – № 7 (90). – С. 7.

і стверджують що є окремим народом (відзначимо, що єзиди з країн Близького Сходу вважають себе курдами). Оскільки під час перепису можна було обрати свою етнічну належність лише з певного переліку, в якому не було пункту означення «єзид», їх записували курдами, керуючись тим, яку мову респонденти вважають рідною. Єзиди спілкуються на діалекті курдської мови, що має назву курманджи. Існують різні теорії походження єзидизму, одна з них, що в минулому це одна із течій ісламу, яка змінилася під впливом давніх курдських вірувань¹⁷¹. Однозначно, на даний час єзиди не є мусульманами, тому вирахувати скільки серед курдів, що проживають в Україні, мусульман, а скільки єзидів не можливо, а тому, це залишається перспективним завданням для дослідників.

У контексті міграції мусульман до України, важливо звернути увагу на громадян арабських країн. Нагадаємо, що у 1989 р. зафіксовано 1240 арабів, які у переважній більшості були студентами закладів вищої освіти. Після здобуття Україною незалежності, кількість арабів, що мігрували до України, відчутно зросла. У переписі 2001 р. вже 6575 осіб зазначили, що вони є арабами. Значна кількість громадян арабських країн продовжували приїздити для отримання освіти. Опитані нами респонденти араби, які перебували під час опитування в статусі студентів, розповідали про збільшення кількості їхніх співгромадян, що приїжджають до України на навчання. Так, громадянин Марокко, який назвався Мухаммедом, і під час інтерв'ю був студентом Київського національного університету будівництва і архітектури, зазначив, що в Україні навчаються близько 7 тис. студентів з Марокко, і більше студентів, у нашій державі, лише з Індії¹⁷². Інший респондент, Карім з Єгипту, який навчався на лікаря стоматолога у Національному медичному університеті імені О. О. Богомольця, стверджував

171 Конта Р. Формування та сучасний стан єзидів в Україні як окремої етноконфесійної групи: теоретико-методологічні аспекти / Ростислав Конта, Віталій Люлька // Етнічна історія народів Європи. – 2015. – Вип. 47. – С. 85–89.

172 Архів КЕК. – Ф. 44. – П. 4. – Од. зб. 8 – арк. 3.

про існування у Києві сильної єгипетської діаспори, в яку входять від однієї до двох тисяч активних членів¹⁷³.

Із почату 1990-х рр. в Україні з'являлися, нові категорії мігрантів арабського походження, це бізнесмени та біженці. Кількість останніх зросла після низки військових конфліктів, таких як війни у Палестині, Іраку (2003-2011 рр.) та Сирії (з 2011 р.)¹⁷⁴. У газеті «Міграція» за 2009 р. розповідається історія палестинського біженця Дагера Салеха, колишнього журналіста і поета, що був одним з ініціаторів відкриття в «Пункті тимчасового розміщення біженців м. Одеси» домашньої мечеті, для надання біженцям мусульманам можливості сповідувати свою релігію. Окрім того, він очолив будівельну бригаду в яку прецедентно вважав інших біженців та шукачів притулку¹⁷⁵. У подальшому, Дагером Салехом був організований конгрес захисту прав і свобод громадян під назвою «Щит», який проводив важливі заходи, а саме такі як міжнародна екологічна конференція, на якій обговорювалася екологічна безпека України та світу¹⁷⁶.

Не лише окремі активісти, але й арабська діаспора загалом в умовах української незалежності активізували свою діяльність. Так у 1998 р. зареєстрували громадську організацію «Арабський дім», а з 2003 р., як структурний підрозділ Міжнародній академії управління персоналом, був відкритий навчальний заклад, що отримав назву «Українсько-арабський інститут міжнародних відносин імені Аверроеса»¹⁷⁷.

173 Архів КЕК. – Ф. 44. – П. 4. – Од. зб. 7 – арк. 2.

174 Зуб (Руденко) Н. М. Діаспори Кавказу та Близького Сходу в Києві (1914–2014) / (Руденко) Н. М. Зуб // Східний світ. – 2015. – № 2. – С. 30.

175 Фетисова Марія. Пункт временного размещения беженцев – место мира, родник толерантности, сад религий // Міграція. – Одеса. – 2009. – квітень. – № 3 (86). – С. 7.

176 Неруш С. Остановим экологические преступления на Земле // Міграція. – Одеса. – 2016. – лютий. – № 2 (168). – С. 9.

177 Мусульманська спільнота України: інституціоналізація і розвиток / О. А. Аулін та ін. ; під заг. ред. О. А. Ауліна; Всеукр. громад. орг. "Укр. центр ісламознавства". – Вінниця : Консоль, 2016. – С. 121-123.

Араби живуть в цілій низці держав, і всеукраїнські переписи не дають нам змоги остаточно з'ясувати, громадяни яких країн переважно приїзять до України. Тому, для цього звернемося до відповіді Прикордонної служби України про кількість громадян арабських країн, що перетнули кордон України на в'їзд у 2000 р. Найбільше, як у 2000 р., так і 2001 р. в'їхало сирійців, а саме 13,75 тис. і 14,02 тис. осіб. Наступними, за кількістю відповідно даних 2000 р., є громадяни сусідньої з Сирією Йорданії – 3,8 тис. осіб, але у 2001 р. кількість йорданців, що в'їхали до України скоротилася, а саме до 2,79 тис. осіб. Потім, у порядку зменшення кількості прибулих осіб у 2000 р., та 2001 р. (у випадку наявності) Єгипет – 3,17 тис. і 3,49 тис., Ліван – 3,07 тис. і 3,56 тис., Туніс – 2,99 тис. і 1,43 тис., Об'єднані Арабські Емірати – 2,02 тис. і 402, Палестинська автономія – 1,54 тис., Марокко – 1,52 тис. і 780, Лівія – 1,32 тис. і 1,08 тис., Алжир – 1,25 тис. і 776, Ірак – 1 тис. і 252, Судан – 912 і 454, Кувейт – 688 і 364, Оман – 413 і 48, Королівство Саудівська Аравія – 385 і 180, Ємен – 336 і 129, Бахрейн – 229 і 57, Катар – 208 і 11, Мавританія – 178 і 17. Можна засвідчити, що були згадані всі арабські країни, тобто їхні громадяни більшою чи меншою мірою приїздили до України. Таким чином, перепис 2001 р. та дані Прикордонної служби України за 2000 і 2001 рр. вказують, що араби за період української незалежності були активним народом в сенсі міграційного потенціалу.

Країною, що належить до мусульманського світу, з причини, що більшість населення там сповідує іслам є Албанія. У всіх переписах, що проводились на території України згадуються албанці. У 1989 р. їх було зафіксовано 3343 осіб, а 2001 р. – 3308. Варто відзначити, що переважна більшість українських албанців мігрували до нас на поч. ХІХ ст., та є православними за віросповіданням¹⁷⁸. Отже, хоча потенційно могли приїхати з Албанії мусульмани (у 2000 р. 554 і 2001 р. 274 громадян Албанії перетнуло кордон

¹⁷⁸ Албанці України. Хто вони? [електронний ресурс] // Ukraïner. – 27.11.2019. – Режим доступу: <https://ukrainer.net/albantsi/>

України на в'їзд), але їх важко відокремити від православних албанців, що вже тут мешкають.

Ще однією проблемою для розуміння кількості мусульман, що мігрували до України, є те, що у переписах одним пунктом подаються народи Індії та Пакистану (175 осіб у 1989 р. та 1483 осіб у 2001 р.). У регіоні індійського субконтиненту мешкає значна кількість мусульман, лише у Пакистані та Бангладеш їх понад 300 млн осіб. Складність полягає в тому, що ці чисельні етноси складаються не повністю з мусульман. Так, бенгальці з Бангладеш в переважній більшості мусульмани (90% населення країни), але в Індії мешкає понад 60 млн. бенгальців індуїстів. Подібна ситуація з пенджабцями, це кількісно найбільший етнос Пакистану, і пакистанські пенджабці є в абсолютній більшості мусульмани, але пенджабці, що живуть в Індії сповідують переважно індуїзм та сикхізм. Тому, для дослідження мусульманської міграції, краще визначатись по країні походження (аналогічно до Афганістану), тобто бангладешці та пакистанці.

Визначимо скільки в'їхало громадян цих країн у період коли проводився перепис 2001 р. У 2000 та 2001 рр. за даними прикордонної служби до України в'їхало з Бангладеш 2,98 тис. осіб і 742 особи, та 3,1 тис. осіб і 1,65 тис. осіб з Пакистану. Громадяни цих країн продовжували активно прибувати до України. Пошлемося лише на деякі випадки нелегального перебування за 2018 р., зафіксовані у відповідній періодиці. Скориставшись чемпіонатом світу з футболу, що проводився у Російській Федерації, окремі пакистанці та бангладешці прибували туди, як футбольні вболівальники. Після чемпіонату вони з Росії переїздили до України. Так, затримані у Полтаві бангладешці планували надалі переїхати до країн Європейського Союзу¹⁷⁹. Натомість,

179 У Полтаві знову виявлено нелегалів з Бангладешу // Міграція. – Одеса. – 2018. – серпень. – № 8 (198). – С. 11.

виявлені за схожих обставин у Луцьку, пакистанці стверджували, що хотіли залишитись в Україні та знайти тут роботу¹⁸⁰.

Важливою проблемою при дослідженні мусульманської міграції, про яку вже було частково згадано, є те що деякі мусульманські народи входять до немусульманських держав. Так, більшість автохтонних народів Північного Кавказу сповідують іслам, проте зараз він є частиною Російської Федерації. Виключно за даними перепису, ми можемо відокремити ці народи від росіян. Порівнюємо кількість представників цих народів, що мешкали в Україні та погодилися пройти процедуру перепису в 1989 р. та 2001 р. Найбільше серед кавказців загалом, і дагестанців зокрема, зазначено лезгин, проте їхня кількість у 2001 р. скоротилася у порівнянні з 1989 р. – 4810 і 4349 осіб, відповідно. Продовжимо розгляд мігрантів з Дагестану. Даргинці, під час перепису 1989 р. вони були поміж дагестанців кількісно третіми, але у 2001 р. вже зайняли другу позицію, 1550 і 1610 осіб. Відповідно кількість аварців (які є найчисельнішим народом Дагестану) в Україні зменшилась, 2677 і 1496 осіб. Наступними є лакці, їхня кількість дещо зменшилась, 1035 і 1019 осіб. Після лакців, йдуть табасаранці – 932 і 977 осіб, кумики – 868 і 718 осіб, ногайці – 331 і 388 осіб, агули – 78 і 108 осіб та цахури 62 і 83. Тобто, користуючись виключно даними переписів, можна зрозуміти, що загалом дагестанців у 2001 р. стало дещо менше. Але громади окремих етносів кількісно збільшилися.

Інша ситуація склалася стосовно вайнахських народів (чеченців та інгушів). Якщо кількість інгушів в Україні станом на 1989 р. і 2001 р. було порівняно стабільною 466 і 455 осіб, то міграційні процеси чеченців були значно складнішими. У 1989 р. в Україні було зафіксовано 1844 особи, що зазначили себе чеченцями. Із грудня 1994 р. по травень 1997 р. тривала перша війна між чеченським народом (за підтримки добровольців інших країн) та військами Російської Федерації. Враховуючи те, що російські війська використовували бронетехніку, артилерію та авіацію лише за офіційними

180 Затриманих у луцькому хостелі пакистанців видворили за межі України // Міграція. – Одеса. – 2018. – серпень. – № 11 (201). – С. 7.

даними втрати чеченців становили понад 100 тис. осіб загиблими, з них 10-15 тисяч дітей¹⁸¹. Це стало причиною, за якою значна кількість чеченців були змушені шукати прихисток в інших країнах. У 1999 р. була розв'язана друга чеченська війна, яка формально тривала по 2009 р. Саме в період воєн, особливо першої, прибуло найбільше чеченців до України. Важко визначити точне число біженців з Чечні, адже частина їх прибула в Україну нелегально, і не вказували свою присутність.

У переписі 2001 р. кількість чеченців була більшою від попереднього перепису. Вже 2877 осіб ідентифікували себе чеченцями. Українська держава намагалася надати, певною мірою, допомогу біженцям. У 1995 р. була видана постанова №119 КМУ, що регулює, які органи влади та яким чином повинні допомагати біженцям чеченського походження¹⁸². Поміж іншим, там була регламентована процедура надання та форма спеціальних довідок для біженців з Чеченської Республіки. Надалі уряд П. Лазаренка постановою від 30 травня 1997 р. № 522 зупинив видачу цих довідок, аргументуючи, що війна вже закінчилася. За час, поки постанова № 119 була чинною, було подано понад 3 тис. звернень, щодо отримання посвідки, та видано близько 2 тис. цих довідок¹⁸³.

Щодо інших кавказьких народів, то в досліджуваний період дещо зменшилась кількість балкарців та карачаївців. Балкарців нараховувалося у

181 Гончар, Б. М. Всесвітня історія : навч. посібник / Б.М. Гончар, М.Ю. Козицький, В.М. Мордвінцев, А.Г. Слюсаренко. – К. : "Знання", КОО, 2001. – С. 145.

182 Постанова Кабінету міністрів України від 16 лютого 1995 р. N 119 Про заходи щодо надання допомоги особам, які змушені були залишити місця постійного проживання в Чеченській Республіці Російської Федерації та прибули в Україну [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 30.05.1997. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119-95-%D0%BF>

183 Іноземці в Україні. Політико-правові аспекти / Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України ; авт. дослідж. та упоряд. Н. Пархоменко, О. Сушко ; ред. кол. В. Побережний [та ін.]. – К., 2001. – С. 10.

1989 р. – 244 особи і 2001 р. – 205 особи, карачаївців відповідно – 342 і 190 осіб.

Звернемо увагу на випадок, що в переписі під двома різними назвами зазначався один народ. Так, 688 осіб у 1989 р. і 338 – у 2001 р. опитаних назвали себе адигейцями, а відповідно 447 і 199 – черкесами. Вище вказані назви це є ендоетнонім (тобто, самоназва) та екзоетнонім (назва іншими народами) одного і того ж народу. Дуже близьким, етнічно, до нього є кабардинці, 959 і 473 осіб, і абазини, 113 і 128 осіб відповідно двох вищезгаданих переписів.

Наостанок згадаємо ще декілька мусульманських етносів, представники яких зазначені у переписі, також не мають власної держави, тому важко їх ідентифікувати за релігійною ознакою по факту в'їзду на територію нашої держави. Майже на третину скоротилася кількість башкирів, що мешкали в Україні. Цей тюркомовний народ, живе у Поволжі, і етнічно близький до поволзьких татар. У 1989 р. їх зафіксовано 7402 осіб, а у 2001 р. вже 4253. Тюркомовним народом також, є уйгури. Зараз переважна частина його етнічних земель належить до Китайської Народної Республіки, Сіньцзян-Уйгурського автономного округу. Проте багато їх живе також в республіках Середньої Азії – Казахстані, Киргизстані, Узбекистані тощо. В Україні, якщо користуватися виключно переписами, то кількість уйгурів між 1989 р. і 2001 р. майже не змінилась, 194 і 197 осіб відповідно. Ще один мусульманський народ, що згадується в переписі, є дунгани. Дунгани походять, як від етнічних китайців, що починаючи з VIII ст. прийняли іслам, так і від арабських та перських торговців, що мешкали у китайських портах та одружувалися з китайками. Зараз дунгани мешкають переважно в Середній Азії, ті що живуть в КНР, частіше для самоназви користуються терміном «хуей». Як і у випадку з уйгурами, кількість дунган, між переписами була стабільною. У 1989 р. себе дунганами зазначили 140 осіб, а у 2001 р. 133 особи.

Окрім зазначених у переписах народів, не вказана ще низка народів, що традиційно сповідують іслам, і мешкають в країнах Південно-Східної Азії чи

Субекваторіальної Африки. Цілком вірогідно, що представники цих народів потрапили до категорії «інші національності» (на 2001 р. таких зафіксовано 3228 осіб) або до тієї категорії опитаних, хто відмовився вказувати свою національність (188639). Проте, з відповіді прикордонної служби України, ми знаємо, що громадяни країн мусульманського світу, які не потрапили у перепис 2001 р., в цей час перебували в Україні. Наприклад, у 2000 та 2001 рр. до України в'їхало відповідно 1,58 тис. і 1,63 тис. громадян Боснії та Герцеговини. Серед них, з високою ймовірністю, були православні серби та католики хорвати, але більшість населення цієї держави це боснійці, що сповідують іслам, тому, безперечно, боснійські мусульмани теж мігрували до України. Аналогічно, можна згадати про Індонезію, найбільшу за населенням мусульманську країну світу. Так, у 2000 і 2001 рр. 950 і 1,28 тис. громадян Індонезії перетнули на в'їзд український кордон. Водночас до України в'їхало 506 і 443 громадян Малайзії, 91 – Брунею, (у 2001 р. жоден громадянин Брунею не перетнув кордон), та 162 і 104 – Мальдівів.

Аналогічно, щодо африканських країн, найбільше у 2000 та 2001 рр. в'їхало громадян Нігерії – 1,51 тис. і 459 осіб, наступними були Республіка Гвінея – 503 і 69 осіб, Малі – 237 і 17 осіб, Сенегал – 209 і 50 осіб, Буркіна-Фасо – 193 і 29 осіб, Гвінея-Бісау – 184 і 45 осіб, Сомалі – 182 і 17 осіб, Чад – 172 і 4 особи, Сьєрра-Леоне – 21 і 13 осіб. Із Гамбії в'їхало – 4 особи (у 2000 р.) і з Кот-д'Івуару – 16 осіб (у 2001 р.). Серед всіх держав Субекваторіальної Африки найбільшу нашу увагу привертає Сомалі. Перманентна громадянська війна, що там тривала із 1988 р., особливо загострилася у 2006 р. Наслідком стала значна кількість сомалійських біженців, які шукали порятунку у різних країнах світу, і зокрема в Україні. Аналіз сомалійської громади може стати темою для майбутніх досліджень, а в контексті пропонованої дисертації, зазначимо, що саме сомалійці звертали увагу на проблеми недосконалості міграційної системи в Україні, та неефективності роботи відповідних органів¹⁸⁴.

184 Тучинская Светлана. В Україні на знак протесту голодують десятки сомалійців [Електронний ресурс] / С. Тучинская // Права Людини в Україні.

Водночас, окремі родини сомалійців докладали максимум зусиль, щоб максимально інтегруватися до життя в Україні¹⁸⁵.

Таким чином, проведений аналіз перепису населення 2001 р. та даних прикордонної служби України, дає можливість зрозуміти міграційні тенденції, що відбувалися у той час. Дослідження пізніших процесів ускладнюється відсутністю наступних переписів. У 2008 р. був запланований перепис на 2011 р.¹⁸⁶, але аргументуючи недостатнім фінансуванням, його спочатку перенесли на 2012 р. потім на 2013 р. У зв'язку з подіями 2014 р. – анексією Росією Криму та окупацією частини Донецької та Луганської областей проведення повноцінного перепису стало в принципі неможливим, тому що серед вимог до проведення перепису населення є повне охоплення території, яку варто описати та одночасність перепису в межах цієї території¹⁸⁷. У 2015 р. урядом А. Яценюка було визначено, що перепис повинен проводитись у 2020 р., але яким чином має забезпечуватись процедура опитування на окупованих територіях, зазначено не було.

Ще одним із способів дослідити мусульманську міграцію до України є аналіз спеціалізованої преси. Адже логічно, що саме засоби масової інформації такого типу повинні дуже уважно стежити за процесами пов'язаними з міграцією та надавати експертну оцінку. Звернемо увагу на газету «Прикордонник України» (до 1995 р. мала назву «Пограничник Украины»), яка

Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. – 19.01.2012. – Режим доступу: <http://khrpg.org/index.php?id=1336252678>

185 Хван Елена. «Жизнь продолжается...» // Міграція. – Одеса. – 2012. – лютий. – № 2 (120). – С. 7.

186 Розпорядження Кабінету міністрів України від 9 квітня 2008 р. N 581-р Про проведення у 2011 році Всеукраїнського перепису населення [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 09.04.2008. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/581-2008-%D1%80/ed20080409>

187 Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти / Н. С. Власенко [та ін.] ; наук. ред. І. Ф. Курас, С. І. Пирожков ; Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Державний комітет статистики України. – Офіц. вид. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2004. – С. 86-87.

виходила протягом всього періоду української незалежності. Після розпаду Радянського Союзу, в Україні значно збільшилася протяжність кордону, і встановлення нової прикордонної служби відбувалося паралельно з появою значної кількості іноземців, які хотіли потрапити до України легально і нелегально. Оскільки часто оцінку ситуації, яка на той час складалася з мігрантами, надавали офіцери прикордонної служби, можна вважати, що це була офіційна позиція держави. Ми не будемо розглядати статті надруковані за всі роки Незалежності, звернемо увагу лише на ті, які найбільше характеризують позицію щодо міграції та які можуть певною мірою означати коригування даної позиції.

Розпочнемо аналіз газети «Прикордонник України», дописом майора М. Бабушкіна про групу турок, що намагалися проникнути територією України до Польщі, з метою подальшої міграції до Німеччини. Цікавить нас в цьому репортажі те, що вказується не лише кількість нелегалів і звідки вони, але й досить докладний опис самої групи¹⁸⁸. Це свідчить, що на 1992 р. нелегальний перетин кордону України з ціллю транзитного способу потрапляння до країн Західної Європи був для прикордонників незвичним. Надалі подібні замітки з'являлися досить часто, в абсолютній кількості випадків обмежуючись кількістю і походженням порушників. Протягом всього періоду незалежності Україна виконувала функцію транзитної країни для міграційних потоків. Варто зазначити, що в окремі періоди відсотку поміж мігрантів, які транзитом їхали на захід, і були затримані в Україні, і які цілеспрямовано мали мету залишитися на постійне проживання в Україні, суттєво відрізнявся.

Наступні кілька років, повторювалися статті подібного змісту. Після затримання певної кількості нелегалів, стисло подавалася інформація звідки вони приїхали, та висловлювалася загальний негатив щодо міграції, як явища. Щоб зрозуміти позицію редакції газети, щодо затриманих осіб, можна не коментуючи кожен надруковану статтю окремо, вказати лише їх назви:

188 Майор Н. Бабушкін. Прерванный «транзит» // Пограничник Украины. – Киев. – 05.06.1992. – № 25 (4329). – С. 1.

«Україна – не прохідний двір», «Порушники кордонів беруть бранців», «Вояж, що не відбувся», «Чужинці в нашому домі», «Всією Європою проти нелегальної міграції». Часто, в означених статтях використовується художня стилістика, щоб у більш зневажливій формі схарактеризувати порушників кордону.

Важливе інтерв'ю дав у 1995 р. генерал-полковник Віктор Банних (на той час в. о. Голови Державного комітету у справах охорони Державного кордону України). Він, характеризуючи ситуацію з нелегальною міграцією, простежив характерні зміни. Якщо до 1995 р., більшою мірою приїздили на постійне місце проживання політемігранти з Афганістану, то станом на 1995 р. емігранти вже їхали з різних країн «Третього світу», використовуючи Україну, як транзитну територію, але інколи й залишалися в Україні. В цьому інтерв'ю він давав негативну оцінку мігрантам, називаючи їх «блукаючі сини Сходу», та висловлював переконаність, що злочинність переважно має іноземне походження. Особливо негативно змальовувалися особи кавказького походження. Паралельно з тим, наголос зроблено на важливості Закону України «Про біженців» 1993 р.¹⁸⁹ Інтерв'ю характерне тим, що посадова особа безпосередньо висловлює своє ставлення до нелегальних мігрантів, і негатив стосується не лише конкретного злочину (незаконного перетинання кордону), але і їхнього походження взагалі.

У 1996 р. з'явилася стаття, у якій визначалося два типи нелегальних мігрантів, яких зупиняли в Україні, а саме: «свідомі» та «транзитні». Перші хотіли легалізуватися, другі їхати далі¹⁹⁰. Тобто, чи не вперше зроблено спробу, якось класифікувати мігрантів. Загалом в статті жодним чином не відзначається краще ставлення до нелегалів, але навіть вказуючи на «свідомих», як на тих, що хочуть легалізуватися, автор наголосив, що проблема не лише у самих

189 Ген.-полк. В. І. Банних. Як зупинити навалу мігрантів? // Прикордонник України. – Київ. – 17.01.1995. – № 3 (4519). – С. 2.

190 Фісон Л. Кому на «періжок» від нелегального мігранта // Прикордонник України. – Київ. – 10.08.1996. – № 31 (4595). – С. 6.

нелегалах, але й у законі, який не дає їм доступної можливості перебувати в Україні легально.

Також у 1996 р. вийшла стаття лейтенанта Олександра Филя, у якій він визначив, що мігранти переважно їдуть з країн Близького та Середнього Сходу, а також з країн Середньої Азії (тобто, регіонів де однією з найпоширеніших релігій є іслам). О. Филь підкреслює, що нелегальні мігранти є злочинцями, тому, з його слів, «ніхто з ними не церемониться». Наводяться конкретні приклади, коли мігранти вчиняли злочини, провозили наркотики та один випадок вбивства марокканцем людей. Окрім того, серед осіб, які звернулися за статусом біженця, було багато хворих. Підсумовуючи, О. Филь зазначив, що держава повинна проводити жорсткішу політику щодо мігрантів¹⁹¹. Тобто, станом на 1996 р. переважала думка, що мігранти, це безперечно виключно негативне явище, і злочин у вигляді порушення кордону, матиме наслідком інші злочини.

У першому номері «Прикордонника України» за 1998 р. вийшла стаття капітана Андрія Кучерова, в ній він прозвітував, що протягом 1997 р. було затримано 25494 порушників державного кордону України, третина із яких нелегальними мігрантами. У статті, також, з негативного боку розповідається про фірми, що цілеспрямовано займаються легалізацією мігрантів на території України¹⁹². Поява подібних фірм може означати, що частина мігрантів, які проникли на територію України в нелегальному статусі, готові витратити кошти на легалізацію свого перебування тут. Отже, Україна, у той час почала також ставати країною привабливою для міграції, а не лише до транзиту на Захід.

У 1998 р. була надрукована ще одна важлива, для нашого дослідження, стаття, що мала назву «Іноземець, біженець чи нелегал?». Її автор капітан

191 Лейт. О. Филь. Лояльність – це добре. Тільки не у відношенні до нелегалів // Прикордонник України. – Київ. – 17.08.1996. – № 32 (4596). – С. 3.

192 Кап. А. Кучеров. Навала нелегальних мігрантів триває // Прикордонник України. – Київ. – 01.01.1998. – № 1 (4661). – С. 6.

І. Дмитрієв стверджував, що українським прикордонникам вдалося зменшити значний наплив мігрантів, який до 1997 р. постійно зростав. Він, також, визначив країни, які за його класифікацією належать до ризикової міграції, це Афганістан, Індія та Ірак. На думку автора, для цих мешканців країн потрібно встановити квоти, щодо права перетину кордону. Щодо інших країн, то у міліції повинно бути право вимагати з будь-якого мігранта довідку про несудимість, яку мусить надавати дипломатичне представництво країни, громадянином якої є дана особа. Щоб все це досягти, на думку І. Дмитрієва, потрібно змінювати законодавство, а саме приймати нові закони та робити суворішими вже прийняті¹⁹³. Дана стаття є прикладом загальної мігрантофобії 1990-х рр., оскільки позиція автора, полягає в тому, що кожен мігрант є потенційним злочинцем, який повинен доводити свою невинність.

У 1999 р., вийшла друком стаття за авторством лейтенанта О. Слободяна під назвою «Нелегали не завжди мандрують у пошуках кращого життя. Інколи таким чином вони змушені рятуватися від загибелі». Це вперше у газеті «Прикордонник України» з'явилася спроба об'єктивно оцінити міграційну ситуацію. Вже у назві статті закладена основна думка автора. Для прикладу розповідається про історію з життя колишнього афганського військового підполковника Абдульхаміда, який в Україні рятував своє життя¹⁹⁴. Ця стаття є дуже важливою, оскільки вказує, на спробу з гуманістичних позицій глянути на міграційну проблему, і не бачити у кожному з мігрантів виключно лише потенційного злочинця.

Щоправда, у тому ж 1999 р. з'явилася стаття у традиційному для газети «Прикордонник України» стилі. Лейтенант М. Йолтуховський назвав роботу прикордонників «протистоянням навалі тисяч нелегальних мігрантів». За його переконаннями, наявність нелегалів у середині країни є причиною створення

193 Кап. І. Дмитрієв. Іноземець, біженець чи нелегал? // Прикордонник України. – Київ. – 28.04.1998. – № 17 (4677). – С. 2.

194 Лейт. О. Слободян. Нелегали не завжди мандрують у пошуках кращого життя. Інколи таким чином вони змушені рятуватися від загибелі // Прикордонник України. – Київ. – 20.02.1999. – № 7 (4716). – С. 4.

соціально-економічного дисбалансу. Також він наголосив на хворобах, що можуть привезти з собою нелегальні мігранти¹⁹⁵. Тобто, негативне ставлення до мігрантів у окремих авторів зберігалось. Використовуючи літературну стилістику на зразок «навала тисяч мігрантів», автор безперечно вказує на своє бачення міграційної проблеми.

У 2000 р. була надрукована стаття начальника управління у справах національностей та міграції Київської міської державної адміністрації Володимира Новіка. Це друга стаття у «Прикордоннику України», в якій мігранти описуються позитивно. Якщо у статті лейтенанта О. Слободяна за 1991 р., є намагання об'єктивно розглянути нелегальних мігрантів, то В. Новік вказує на позитивні сторони міграції. За даними, що він використовує, значна частина біженців, що потрапляють до України мають вищу освіту (понад 50% серед мігрантів-чоловіків). Деякі, навіть, мають наукові ступені, так у 1998 р. надійшло 11 заяв від осіб, що захистили дисертації. Автор аналізує, які біженці, які потрапили до України, можуть своєю діяльністю приносити реальну користь¹⁹⁶. Важливість статті в намаганні зрозуміти, які саме біженці потрапляли у той час до України, їхній професійний та освітній рівень.

Із тих матеріалів, що опубліковані у 2001 р. відзначимо статтю начальника центрального бюро Інтерполу в Україні Віктора Семеновича Радецького. Стаття достатньо типова, він стверджує, що мігранти переважно займаються незаконними справами (наркотиками та проституцією) і лише «дехто» легально веде комерційну діяльність. На відміну від статей, що виходили на початку 1990-х рр., в яких Україна переважно описувалася як транзитна територія, для В. Радецького очевидно, що більшість мігрантів, які потрапляють до України, планують тут залишатися. Автор вдається до риторичних зворотів, типу

195 Лейт. Микола Йолтуховський. «Нелегали – перманентна проблема кордону» // Прикордонник України. – Київ. – 04.11.1999. – № 42 (4751). – С. 3.

196 Новік В. Освітній рівень та фах біженців, які прибувають в Україну // Прикордонник України. – Київ. – 02.09.2000. – № 30 (4787). – С. 18.

«азіатська навала»¹⁹⁷. У даній статті не проводять статистичний аналіз, який відсоток мігрантів є злочинцями, те що мігранти, є переважно небезпечними особами продовжує бути апріорним твердженням для значної кількості посадовців, включаючи працівників з правоохоронної сфери.

У 2002 р. було опублікована стаття Олени Смірної, в якій вона розповідає про вчених з Іраку, що намагалися через територію України потрапити до Німеччини. Серед п'яти осіб, яких затримали, троє були фізики-ядерщики, один хімік та один юрист. Стисло описувалася біографія цих осіб. Під час правління Саддама Хусейна вони мали гарну роботу та пристойну заробітну платню (приблизно п'ять тис. доларів США на місяць). З початком війни, рятуючи свої життя, вони були змушені втекти до Йорданії, де влаштувалися на мало оплачувану роботу (300 доларів). У Німеччину вони хотіли потрапити з метою знайти роботу за спеціальністю, проте добре усвідомлювали, що зарплату більше, ніж 2-3 тис. доларів вони не зможуть знайти¹⁹⁸. В даній статті розглянуто трагедію конкретних людей, які з причини війни повинні кардинально змінити своє життя, і йти на значний ризик, щоб знайти роботу, яка б більше відповідала їхній кваліфікації. Ця стаття вирізняється гуманним ставлення до міграції та мігрантів.

Наступна, за хронологією, важлива для нас публікація вийшла у 2004 р., це інтерв'ю з провідним науковим співробітником сектору міграційних досліджень Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАНУ Оленою Малиновською. В цьому інтерв'ю вона висловлює думку, що не всі нелегальні мігранти стали такими з власної волі, часто це наслідок пошуку «мирного неба». Проблематичним для мігрантів є знаходження роботи, це пов'язано з тим, що такій особі оформити необхідні документи важко офіційно, і тому зважаючи на бюрократичні вимоги, роботодавцям не можливо законно

197 Радецький В. С. Інтерпол протидіє мігрантам // Прикордонник України. – Київ. – 03.02.2001. – № 5 (4802). – С. 5.

198 Смірнова О. Іракські вчені намагалися незаконним шляхом дістатися Німеччини // Прикордонник України. – Київ. – 23.05.2002. – № 17 (4858). – С. 6.

працевлаштувати мігрантів. Саме складність легалізації мігрантів, на думку О. Малиновської, є однією з ключових проблем міграційної ситуації. Окрім того, в інтерв'ю наголошувалося, що негативний імідж мігрантів формується пресою і вже потім проектується на суспільство. Це, на думку автора, спричинить шкоду Україні, оскільки старіння населення в майбутньому спонукатиме до залучення робочих рук з інших країн, тому бажано виховувати толерантність в суспільстві¹⁹⁹. Таким чином, важливість даного інтерв'ю на шпальтах газети «Прикордонник України» полягає в тому, що було зроблено акцент на тому, що мігранти можуть приносити користь, а не лише шкоду для країни, і саме ЗМІ роблять їх всіх злочинцями в очах місцевого населення.

У 2006 р. було опубліковане інтерв'ю заступника директора Департаменту охорони державного кордону генерал-майора Бориса Марченка з промовистою назвою «Незаконна міграція: була, є і буде». В цьому інтерв'ю Б. Марченко розповідає про загрозу національній безпеці, що на його думку створює нелегальна міграція. Одним з варіантів усунення цієї небезпеки є інтернування мігрантів, які вже мешкають в Україні²⁰⁰. Тобто, таких осіб потрібно відокремити від іншого населення, та розмістити у певній місцевості, яку їм буде заборонено залишати. Ця стаття є дегуманізованим поглядом на мігрантів. Розуміючи, що нелегальна міграція є об'єктивним явищем, думку, що проблему можна спробувати вирішити лібералізувавши законодавство, Б. Марченко не поділяє.

У 2007 р. вийшла друком стаття Максима Сібурова, з достатньо мігрантофобським змістом, яку варто розглянути. На думку автора, міграція може стати наслідком значних соціально-економічних проблем. Він акцентує увагу на те, що у зв'язку зі скорочення населення України з часом збільшиться потік мігрантів з країн третього світу. Також, М. Сібуров прогнозує, що

199 Малиновська О. «Бранці» за власним бажанням // Прикордонник України. – Київ. – 18.09.2004. – № 31 (4962). – С. 6.

200 Ген.-м-р Б. Марченко. Незаконна міграція: була, є і буде // Прикордонник України. – Київ. – 07.04.2006. – № 11 (5030). – С. 4.

найближчим часом Східна Європа стане привабливішою за Західну для мігрантів з мусульманських країн, оскільки у Західній Європі швидко розпочне зростати рівень ісламофобії²⁰¹. Зазначимо, що за умов скорочення населення, Україна також гостро потребуватиме робочих рук, тому варіант по залученню мігрантів з країн третього світу цілком вірогідний. Щодо зростання ісламофобії у Західній Європі у порівнянні зі Східною, як довів у своїй статті співробітник Департаменту європейських досліджень Економічного університету в м. Кракові Конрад Педзівіатр, рівень ісламофобії в Польщі вищий, у порівнянні з Францією, не зважаючи на те, що відсоток мусульман серед населення у цій центрально європейській країніна порядок менший²⁰². Дана публікація це приклад проектування пресою негативного іміджу мігрантів на суспільство, про що писала О. Малиновська у вище проаналізованій статті 2004 року.

У 2009 р. на шпальтах «Прикордоннику України» керівником прес-служби Державної прикордонної служби України Сергієм Астаховим була піднята актуальна, на той час, тема реадмісії нелегальних мігрантів з країн ЄС до України. Нагадаємо, що у 2007 р. був підписаний договір між Європейським Союзом та Україною, згідно з яким Україна повинна приймати назад до себе нелегальних мігрантів, які використали її територію як транзитну зону, під час спроб потрапити до країн ЄС, а потім, відправляти їх у країни їхнього походження, якщо буде можливість. Договір був ратифікований у 2008 р., і повинен був почати діяти з 1 січня 2010 р. У той час існував страх, що ЄС завполонить Україну мігрантами, і тому С. Астахов у своїй публікації намагався довести, що подібний сценарій мало ймовірний. Аргументація була побудована, головним чином, на тому, що починаючи з 2004 р. відбувається послідовне зменшення кількості затриманих нелегалів. Окрім того, він стверджує, що неможливо перерахувати кількість іноземців, що перебувають в

201 Сібуров М. Загроза Європі – загроза всьому світу // Прикордонник України. – Київ. – 27.07.2007. – № 25 (5089). – С. 6.

202 Педзивиатр Конрад Исламофобия в Польше (на материале новейших социальных исследований) // Учен. зап. Казан. ун-та. Сер. Гуманит. Науки. – 2015. – №1 – С. 242.

Україні²⁰³,. Таким чином, у 2000-ті рр., на відміну від 1990-х, у газеті «Прикордонник України», все частіше друкуються статті не лише з негативною думкою про мігрантів, але й з намаганням всебічно розглянути, проаналізувати міграційну проблему.

У 2011 р. вийшла публікація директора Департаменту охорони державного кордону генерал-полковника Павла Шишоліна. В ній він знову підняв питання реадмісії з країн ЄС, і стверджував, що побоювання масовості даного явища є зайвими, оскільки станом на 1 січня 2010 р. звідти до нашої держави передали незначну кількість нелегалів. Тобто, він вважає міфом думку про те, що ЄС масово розпочне відсилати до України нелегалів. Одночасно з тим, П. Шишолін висловив власну думку, щодо сомалійських біженців в Україні. З його слів, за протягом 2000-2001 рр. до нас прибули понад 400 осіб з Сомалі. Оскільки в Україні немає ні посольства, ні консульства Сомалі, робота з ними відповідних служб ускладнена. Проте, дана публікація не уникла мігрантофобії, і згадуючи сомалійських піратів, П. Шишолін наголосив, що не хотів, аби прибулі до нас сомалійці чимось подібним займалися²⁰⁴. Прикладів злочинів, зроблених сомалійцями, не описуються, водночас на них перекладається негативний імідж всієї країни.

Гостре інтерв'ю стосовно мігрантів надав у 2012 р. заступник директора Департаменту оперативної діяльності Адміністрації Державної прикордонної служби України генерал-майор Олександр Бондаренко. Ще у вступі до інтерв'ю висловлювалися нарікання, що у Києві кількість «нетутешніх» облич зростає, і це, певним чином, визначає характер подальшої розмови. Зі слів О. Бондаренка переважна кількість незаконних мігрантів, що потрапляють до України, походять з Афганістану та Сомалі. Висловлюються звинувачення, щодо іноземних діаспор, що вони контактують зі злочинними угрупованнями, задля

203 Астахов С. Чи може лякати реадмісія з ЄС? // Прикордонник України. – Київ. – 25.09.2009. – № 36 (5192). – С. 3.

204 Ген.-полк. П. Шишолін. Ми боримся не з кількістю незаконних мігрантів, а з організацією цих потоків // Прикордонник України. – Київ. – 22.04.2011. – № 14 (5268). – С. 6.

перевезення власних земляків. Згадується, що у 2011 р. 2500 особам було надано статус біженця, 1400 з них, це вихідці з Афганістану. Під кінець інтерв'ю О. Бондаренко зазначив, що іноземців варто прискіпливіше контролювати²⁰⁵. В інтерв'ю вкотре висловлюється негативна думка про іноземців по факту їх походження, а також не відчувається розуміння, що Афганістан та Сомалі країни в яких небезпечно перебувати, отже біженці намагаються врятувати в Україні власне життя.

Дуже важливе інтерв'ю з головою представництва в Україні Міжнародної організації з міграцій Манфреда Профазі вийшло у 2013 р. В інтерв'ю акцентується увага, що за умови старіння місцевого населення, для зростання економіки обов'язковою умовою є залучення трудових мігрантів. Якщо демографічна ситуація в Україні не зміниться, ми змушені будемо запрошувати іноземців. Окрім того, як зазначив М. Профазі, природно ставитись до іноземців так, як наше суспільство хотіло, щоб ставилися до українців за кордоном²⁰⁶. Важливість інтерв'ю, окрім порад морального характеру, в намаганні представника міжнародної організації показати проблеми міграції з іншого, більш позитивного ракурсу.

Після подій 2014 р., Революції Гідності та початку війни в Донецькій та Луганській областях, кількість публікацій у газеті «Прикордонник України» про зовнішню міграцію стрімко скоротилася. Більш актуальними були теми щодо бойових дій на Сході України та внутрішньо переміщених осіб. Виділимо лише дві публікації з періоду від 2014 по 2018 рр., які можуть дати певну інформацію, про актуальні для редакції газети проблеми пов'язані з міграцією іноземних громадян.

Як реакція на європейську міграційну кризу 2015 р., у 2016 р. вийшла стаття Андрія Кучерова. На думку автора, проблеми, що тоді гостро

205 Ген.-м-р О. Бондаренко. Незаконна міграція: новий виток боротьби // Прикордонник України. – Київ. – 09.11.20012. – № 42 (5344). – С. 4.

206 Профазі М. Міграція – процес, що потребує ефективного управління // Прикордонник України. – Київ. – 05.06.2013. – № 25 (5375). – С. 4.

відчувалися у Європі, з високою ймовірністю створять певну небезпеку і для України. Щоб це якимось чином нівелювати, потрібно змінювати вітчизняне законодавство у напрямку посилення відповідальності за порушення пов'язані з міграцією. А. Кучеров, також, акцентував увагу на недостатньому рівні роботи дипломатичних представництв країн, звідки переважно їдуть мігранти. Так, посольство Афганістану, з його слів, не докладало зусиль для повернення своїх біженців назад у країну. Посольство ж Народної Республіки Бангладеш в Україні взагалі відсутнє, що теж ускладнює повернення біженців на батьківщину²⁰⁷. Вказана стаття є прикладом нерозуміння автором того, що представники посольства часто не бажають повернення біженців, які мають ворожі погляди, щодо керівництва держави. Одночасно особи, що втікають з країни, часто це роблять зі страху, а тому вони навряд чи захочуть мати справу з офіційним представництвом держави з якої вони тікають.

Підсумуємо аналіз публікацій газети «Прикордонник України» за 1992-2018 рр., щодо зовнішньої міграції, заміткою Людмили Ткаченко, щодо консолідації дій Міжнародної міграційної служби з одного боку, та міграційної та прикордонної служб України з іншого. Після проведення спільної роботи було наголошено, що в Україні необхідно проводити керування міграційними процесами за європейськими стандартами. Для цього започатковано проект під назвою – «Підтримка управління міграційними процесами в Україні». Кошти на діяльність проекту були виділені країнами ЄС²⁰⁸. Ця інформація з певним оптимізмом дозволяє дивитися на міграційну політику України у майбутньому.

Досліджуючи зміст надрукованих матеріалів газети «Прикордонник України», що виходив за період незалежності України відзначимо зміну як характеру нелегальної міграції, так і ставлення до цього процесу авторів, що там друкувалися. Всю першу половину 1990-х рр. мігранти використовували

207 Кучеров А. Обережно: двері зачиняються міграційне законодавство в Україні може стати жорстокішим // Прикордонник України. – Київ. – 15.04.2016. – № 15 (5509). – С. 4-5.

208 Ткаченко Л. Управління міграційними процесами за стандартами ЄС? // Прикордонник України. – Київ. – 02.02.2018. – № 5 (5595). – С. 2.

Україну, як територію для транзиту до заможніших країн Європи. Враховуючи, що на той час східний та північний кордони України (з Росією та Білоруссю) були відкриті, мігрантів часто затримували під час спроби перетнути західний кордон. Згодом значна увага почала приділятися іноземцям, які свідомо намагалися поселитися та легалізуватися в Україні. Це свідчило, про покращення економічної ситуації у порівнянні з поч. 1990-х рр., внаслідок чого певна частина мігрантів стала пов'язувати плани свого подальшого існування саме з Україною.

До 1998 р., про нелегальних мігрантів у вищезгаданій газеті писалося виключно в негативному сенсі. Поступово з'явилися статті та інтерв'ю, в яких розпочали розглядати міграційну проблему з іншого ракурсу. У подібних публікаціях автори наголошували, що значна кількість нелегалів стали такими не з доброї волі, а у зв'язку з важкими обставинами на їхній батьківщині. Часто мігранти є нелегальними з причини недосконалості українського законодавства, та складності набути легального статусу. Окрім того, аналізуючи ситуацію зі старінням українського населення, такі автори як О. Малиновська чи М. Профазі, у своїх прогнозах стверджують, що в майбутньому українська економіка потребуватиме трудових мігрантів, тому формування негативу в ЗМІ щодо них є шкідливим²⁰⁹.

У пропонованому розділі, ми дослідили, що починаючи з VIII ст. н. е. мусульмани постійно проживали на території України. Переважно, це були кочові тюркські народи. Саме тюркомовним народом, кримськими татарами, була сформована держава Кримське Ханство, яка проіснувала на півдні України до кінця XVIII ст. Після завоювання Криму Російською Імперією, кількість мусульман, що там мешкали скорочувалася. Проте, в містах континентальної України, таких як Київ, Дніпро, Одеса з'явилися громади поволзьких татар.

209 Liulka V., The newspaper "Border Guard of Ukraine" as a source of research on migration movements to Ukraine (1992-2018). *Evropský filozofický a historický diskurz*. V. 6, Iss. 1. – Praha, 2020. – P. 48-54.

Найтяжчим періодом для життя мусульман в Україні був час радянського правління. В цей період відбувалася депортація кримськотатарського народу, а також тотальна боротьба з релігією. Іслам зникав з легального суспільного життя. Серед етнічних мусульман, що проживали в Україні переважали поволзькі татари, також почала збільшуватись кількість представників народів, що разом з Україною входили до складу СРСР. Після здобуття Україною незалежності, чисельність представників країн мусульманського світу внашій державі зростала. Точне число мусульман, що проживають в Україні не можливо встановити, але існувала тенденція до збільшення їх чисельності. До такого висновку ми приходимо аналізуючи Всеукраїнський перепис населення 2001 р. та дані Прикордонної служби України.

Категорії мігрантів, що прибували на українські терени, це переважно студенти і біженці. Значна частина біженців перетинали український кордон незаконним способом. Досліджуючи статті та інтерв'ю, опубліковані в газеті «Прикордонник України» ми можемо побачити зміни, як Україна з транзитної країни перетворилася для значної кількості мігрантів в країну остаточного перебування. Отже, проаналізувавши думку офіцерів прикордонної служби, журналів та науковців, що займаються міграційною темою, щодо проблеми зростання чисельності іноземців за період з 1992 по 2019 рр., а також відповідні прогнози варто визначити, яку політику Україні бажано проводити надалі, щоб мінімізувати ризики та збільшити ймовірність позитивних результатів від міграційних рухів.

РОЗДІЛ 3. ЕВОЛЮЦІЯ ПРОБЛЕМИ МІГРАЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ ТА МУСУЛЬМАНСЬКОМУ ВІРОВЧЕННІ

Нині міграція стала невід'ємною складовою історичного розвитку держав. Суспільні відносини, що виникають при міграції, держава юридично закріплює і врегульовує. Тому ці відносини стають правовідносинами, що відбуваються між органами державної влади та мігрантами з приводу реалізації їх правового статусу під час в'їзду в країну, перебування, або проживання на її території та під час виїзду з країни.

Водночас особливості міграції зумовлюють коли мігрантом, наприклад, є мусульманин, якому, за ісламським віровченням, заборонено перебувати чи проживати в окремих місцях, займатись деякими видами трудової діяльності та ін. Тому, дослідник Д. Ворона закономірно висловив думку про важливість прийняття Міграційного кодексу України²¹⁰, у якому врегульовувались б особливості міграційних відносин.

Зауважимо, що вже 4-й пункт «Декларації про державний суверенітет України» (16 липня 1990 р.) передбачав не лише «громадянство УРСР», але й закріпив за УРСР компетенцію регулювати пов'язані з нею міграційні процеси²¹¹.

У контексті поглиблення національно-демократичних процесів, 17 квітня 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». Відповідно до цього закону реабілітації підлягали кримські татари й представники інших національностей, яких в

²¹⁰ Ворона Д. М. До питання про міграційний кодекс України / Ворона Д. В. // Держава та регіони: науково-виробничий журнал / Класичний приватний ун-т. – Запоріжжя, 2012. – С. 45.

²¹¹ Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 р. № 55-ХІІ [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 16.07.1990. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/55-12>.

1944 році депортували з Криму до Центральної Азії. Самі ж депортовані, а також їх нащадки, отримали право повернутись на історичну батьківщину.

Для облаштування їх соціальних і побутових умов Рада міністрів надалі прийняла низку програм. У першій програмі, прийнятій в 1996 році, головну увагу приділено вирішенню житлової проблеми, а саме виділенню з державного бюджету коштів для будівництва і придбання квартир, приватних будинків, участі органів місцевої влади та самоврядування у забезпеченні соціально-побутових умов депортованих та їх нащадків. Тоді ж для задоволення релігійних потреб репатріантів розпочато передачу земельних ділянок для будівництва мечетей. У школах були відкриті окремі класи з кримськотатарською мовою навчання чи мовами інших етносів, представників яких радянська влада примусово депортувала з Криму.

У розвиток попереднього закону, 13 березня 2018 р. Верховна Рада України прийняла закон «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років»²¹².

Проте, після проголошення 24 серпня 1991 р. незалежності України на її території чинним залишилось «радянське» міграційне законодавство²¹³. Щоправда, прийнятий 8 жовтня 1991 р. Верховною Радою України Закон «Про громадянство України» передбачав право іноземців та осіб без громадянства набувати громадянство України за умови визнання і виконання Конституції України та Законів України; непереребування в іноземному громадянстві; безперервного проживання на законних підставах на території України

212 Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» від 17.04.1991 р. № 962-ХІІ [електронний ресурс] – режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12>.

213 Вивчення впливу зовнішньої міграції 1991–1996 рр. на зміни етнічного складу населення України та її регіонів: Жовтень 1998 / М. О. Шульга, Р. П. Шульга, Н. Л. Бойко, Т. Ю. Загороднюк; Представництво МОМ в Україні. – Київ: МОМ, 1998. – С. 16.

протягом останніх п'яти років; володіння українською мовою в обсязі, достатньому для спілкування; наявності законних джерел існування (ст. 16)²¹⁴.

У цій же 16-й статті закону були перелічені категорії осіб, яким не надавали громадянство України, а саме ті, які вчинили злочини проти людства або здійснювали геноцид чи вчинили злочини проти держави, або тяжкі злочини проти особи; були засуджені до позбавлення волі до зняття судимості, перебували під слідством, або уникали покарання чи вчинили злочин на території іншої держави; перебували на військовій службі, в службі безпеки, в правоохоронних органах, органах юстиції або органах державної влади іноземної держави²¹⁵.

Надалі 1 листопада 1991 р. Верховна Рада України прийняла «Декларацію прав національних меншин»²¹⁶, в якій визначено державну політику щодо національних меншин, які проживали в Україні. У документі декларувалась рівність усіх національних меншин, а держава гарантувала їхні культурні права. Так, у ст. 4 «Декларації» стверджувалося про те, що «гарантується право сповідувати свою релігію, використовувати свою національну символіку, відзначати свої національні свята, брати участь у традиційних обрядах своїх народів».

Відповідно до ст. 6 «Декларації» представники національних меншин, які мешкали в Україні, набували права засновувати земляцтва, культурні центри, об'єднання чи товариства. Ці організації мали здійснювати діяльність «спрямовану на розвиток національної культури, проводити в установленому законом порядку масові заходи, сприяти створенню національних газет,

²¹⁴ Закон України «Про громадянство України» від 08.10.1991 р. № 1636-ХІІ [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 01.03.2001. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1636-12>.

²¹⁵ Закон України «Про громадянство України» від 08.10.1991 р. № 1636-ХІІ [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 01.03.2001. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1636-12>.

²¹⁶ Декларація прав національних меншин від 01.11.1991 р. № 1771-ХІІ [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 01.11.1991. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1771-12>.

журналів, видавництв, музеїв, художніх колективів, театрів, кіностудій». Очевидно, що релігійна й культурна діяльність мусульманських організацій стала одним із засобів покращення адаптації мігрантів-мусульман до життя в Україні.

У розвиток положень «Декларації прав національних меншин» Верховна Рада України 25 червня 1992 р. прийняла закон «Про національні меншини в Україні». У ньому всім національним меншинам гарантувалось «право на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів...»²¹⁷. Відповідно до ст. 3 закону, національними меншинами визначено «групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою»²¹⁸.

Згідно зі ст. 10, держава гарантувала національним меншинам збереження їхнього життєвого середовища в місцях історичного й сучасного розселення. Тому, представники національних меншин (в тому числі й іммігранти) отримали можливість мешкати у будь-якій місцевості, а не лише «історичних місцях». І держава мали зберегти їх нове життєве середовище.

Очевидно, що представниками національних меншин, а також іммігрантами, позитивно сприймалось те, що відповідно до ст. 12 закону громадянини мали право зберегти прізвище, ім'я та по-батькові властиве для їхньої

²¹⁷ Закон України «Про національні меншини в Україні» від 25.06.1992 р. № 2494-ХІІ [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 12.12.2012. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>.

²¹⁸ Закон України «Про національні меншини в Україні» від 25.06.1992 р. № 2494-ХІІ [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 12.12.2012. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>.

національності, або взагалі не зазначати «по батькові», коли їх традиція цього не передбачала.

Прикметно, що дослідниця Н. Грабар²¹⁹ порівняла закон «Про національні меншини в Україні» 1992 року з III Універсалом Української Центральної Ради 1917 року. В Універсалі йшлося про право народів Української Народної Республіки на національно-персональну автономію, а Генеральному Секретарству Національних Справ було доручено підготувати законопроект про національно-персональну автономію. Зрештою Центральна Рада прийняла цей закон в січні 1918 року. Він надав представникам єврейської, російської та польської національностей право утворювати національно-культурні автономії. Представники інших національностей, які проживали на території УНР, могли реалізувати право на національно-культурну автономію лише після збору щонайменше 10 тисяч підписів громадян і спрямування до Генерального суду УНР відповідного колективного звернення²²⁰.

Власне Н. Грабар дійшла висновку, що політика уряду УНР у сфері міжнаціональних відносин базувалась на принципах толерантності й міжнаціональної злагоди, а також відповідала інтересам усім національностей України. А тоді на її території мешкали також перси, азербайджанці, ін. Дослідниця переконана в тому, що сучасна Україна в політиці міжнаціональних відносин наслідує УНР.

У прийнятій 28 червня 1996 р. Конституції України питань міграції стосувались 26 і 33 статті. У 26-й статті основного закону йшлося зокрема про те, що «іноземці та особи без громадянства, які знаходяться в Україні, користуються тими ж правами та обов'язками, що й українські громадяни, окрім випадків, встановлених Конституцією, законами та міжнародними

219 Грабар Н. М. Адміністративно-правове забезпечення статусу біженців в Україні: дис... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Грабар Наталія Михайлівна; Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. – Л., 2007. – С. 33.

220 Мироненко О. М. Закон Української Народної Республіки про національно-персональну автономію 1918 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 3: Е – Й. – С. 217.

договорами». У свою чергу, ст. 33 гарантувала, що «кожному хто на законних підставах перебуває на території України гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом»²²¹.

Вже у новому законі «Про громадянство України» (18 січня 2001 р.) наявне правове поняття «імміграція», «біженець». Так в 9-й статті закону («Прийняття до громадянства України») прописані умови, за якими надається дозвіл на імміграцію. У ньому також, порівняно із законом 1991 року, розширено перелік умов, за яких особа може бути прийнята до громадянства України.

Закон так само містить поняття «біженець» і передбачає право набути громадянство України після трьох років з моменту отримання статусу біженця чи притулку в Україні²²². В законі більше уваги приділено правам дитини, у якої щонайменше один з батьків є іноземцем або особою без громадянства²²³.

З причини воєнної агресії Російської Федерації проти України й початок в 2014 році російсько-української війни чимало іноземців, в тому числі мусульман, долучились до війни проти агресора в лавах Збройних Сил України та добровольчих батальйонів. Серед них були чеченці, азербайджанці та ін. У наслідок, в 2016 році Верховна Рада України заслужено оцінила їх внесок у боротьбу проти ворога й внесла зміни до закону «Про громадянство України», за якими право приймати громадянство України отримали іноземці й особи без громадянства, які в установленому законодавством України порядку проходили військову службу за контрактом у Збройних Службах України. Для них термін безперервного проживання на законних підставах на території України

221 Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.: Преса України, 1997. – 80 с.

222 Ковалишин І. Г. Правовий статус біженців в Україні: проблеми теорії і практики: дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Ковалишин Ігор Григорович; НАН України, Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2005. – Арк. 122.

223 Закон України «Про громадянство України» від 18.01.2001 р. № 2235-III [електронний ресурс] – режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>.

встановлювався у три роки з моменту набрання чинності контракту про проходження військової служби у Збройних Силах України²²⁴.

Щодо Закону України «Про біженців» – це один з найважливіших законів із досліджуваної теми. Саме цим законом визначено різновиди іммігрантів: добровільні мігранти; біженці; особи, які шукають притулку²²⁵. За роки незалежності загалом було прийнято три закони, які стосувались біженців, а саме закон від 24 грудня 1993 р. та закон від 21 червня 2001 р. (в 2005 і 2011 роках до нього вносились зміни). Третім є закон «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 8 липня 2011 р. (до нього зміни вносились в 2012, 2014 і 2016 роках). Кожний закон та зміни до них були спрямовані на те, щоб уніфікувати співробітництво України з міжнародними організаціями у справі біженців у відповідності до міжнародних стандартів.

Зазначимо, що більшість мігрантів з країн Близького Сходу та Центральної Азії потрапили до України в статусі біженців або шукачів притулку. Так вже в перший рік незалежності прибуло біля 150 тис. біженців з пострадянських республік та Афганістану²²⁶.

Із кожним новим законом про біженців чи його редакцією правовий статус біженців, умови його реалізації ще більше конкретизувались. Нині чинним є закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або

224 Про внесення змін до статті 9 Закону України «Про громадянство України» щодо встановлення спрощеного порядку прийняття до громадянства України іноземців та осіб без громадянства, які проходять військову службу у Збройних Силах України [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 19.02.2016. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/957-19>.

225 Новік В. О. Довідник для біженців та іммігрантів / В. О. Новік. – К.: ГРОТ, 2001. – С. 11.

226 Ковалишин І. Проблеми удосконалення визначення поняття «біженець» у законодавстві України // Право України : юридичний журнал / М-во юстиції України, Конституційний Суд України, Верховний Суд України [та ін.]. – Київ, 2005. – № 11. – С. 60.

тимчасового захисту» (8 липня 2011 р.)²²⁷, у якому розширено коло осіб, до яких застосовувався закон.

Щодо поняття «біженець», то закон 1993 року визначав його як іноземець, який внаслідок обґрунтованих підстав міг стати жертвою переслідувань за расовою, національною, релігійною та іншими ознаками і змушений був залишити країну, громадянином якої він був²²⁸. Вже в законі 2001 року визначення поняття «біженець» було доповнене ознакою, що ця особа не є громадянином України.

Водночас зазначимо, що в законі 2001 року та в законі 2011 року щодо місця, звідки прибула особа, застосовувався термін «країна», тоді як терміном «державна» позначалась виключно Україна. В законі 1993 року цього не було. Але закон 2011 року вже містив поняття «державна політика» щодо біженців²²⁹.

У свою чергу, в законі 2011 року визначено статус осіб, які потребували додаткового чи тимчасового захисту. Це було обумовлено необхідністю виконання Україною «Конвенції про статус біженців» 1951 року та «Протоколу щодо статусу біженців» 1967 року²³⁰. Відповідно до закону, до осіб, які потребували додаткового захисту, належали особи щодо яких в країні походження виникли загрози їхньому життю, відбувалось приниження гідності,

227 Закон України «Про біженців» від 08.07.2001 р. № 2557-III [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 04.08.2011. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2557-14>.

228 Ковалишин І. Правовий статус біженців в Україні як вид правового статусу іноземців // Право України: юридичний журнал / Міністерство юстиції України; Конституційний Суд України та ін. – Київ, 2001. – № 2. – С. 38.

229 Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства надзвичайних ситуацій України, Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, інших центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується через відповідних міністрів» від 10.06.2018 р. № 5459-VI [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 10.06.2018. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5459-17>.

230 Іванчо В. І. Конституційно-правовий статус іноземців в Україні та країнах ЄС: порівняльний аналіз: монографія / В. І. Іванчо, Ю. М. Бисага, О. О. Піфко; ДВНЗ «Ужгород. нац. ун-т». – Ужгород: Гельветика, 2016. – С. 22.

порушувались їхні права. До осіб, які потребували додаткового захисту, могли належати іноземці та особи без громадянства.

За законом 1993 року біженців визначено як «особи, які вимушено залишили державу своєї громадянської належності». В законі 2001 року це формулювання було зовсім відсутнє. В законі 2011 року біженцями визначено лише один із його різновидів. Але періодичне прийняття нових законів про біженців і їх редакцій варто пояснити намаганням привести вітчизняне законодавство у відповідність до міжнародної «Конвенції про статус біженців». Хоча сама «Конвенція» не містить визначення поняття біженця як особи, яка вимушено шукає притулок і цим збільшує коло осіб, які могли претендувати на те, щоб отримати статус біженця²³¹.

Прикметно, що закон 1993 року зовсім не регулював проблему єдності сімей біженців. Зрештою, це було виправлено в законі 2001 року у 4 статті закону. Більше того, в законі 2001 року та законі 2011 року врегульовано статус дітей до 18 років, які визнані біженцями або особами, які потребують додаткового захисту. Ці діти тимчасово розміщуються у спеціальних дитячих закладах або у сім'ях.

Якщо в Законі 1993 року «біженцем» визначено іноземця, то в законах 2001 та 2011 років «біженцем» визнано особу, яка не була громадянином України та перебувала за межами країни своєї громадянської належності, або особу, яка не мала громадянства і перебувала за межами країни постійного проживання. Окрім цього, закон 2001 року та закон 2011 року містить такі поняття як країна громадянської належності, країна постійного проживання особи без громадянства, країна походження біженця та третя безпечна країна. Наявність цих понять дозволила ефективніше визначати належність конкретної особи до біженців, або особи, яка потребує додаткового захисту.

Ще відповідно до закону 1993 року органами, до компетенції яких належало розглядати питання надання і позбавлення статусу біженця, було

231 Кузьменко О. В. Адміністративно-правовий статус біженців в Україні / О. В. Кузьменко. – Д.: Наука і освіта, 2001. – С. 20.

визначено Міністерство України у справах національності та міграції та органи міграційної служби в Республіці Крим, областях, місті Києві та місті Севастополі. Участь у цьому в межах власної компетенції також брали Державний комітет у справах охорони державного кордону, СБУ, МВС України, Міністерство праці України, МЗС України²³².

Згідно із законом 2001 року органами, які мали розглядати питання біженців були центральний орган виконавчої влади у справах міграції та органів міграційної служби в Автономній республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі. Окрім цього, в межах власної компетенції участь у вирішенні питань біженців брали центральний орган виконавчої влади з питань громадянства та реєстрації фізичних осіб, центральний орган виконавчої влади з питань у сфері охорони здоров'я, орган виконавчої влади з питань у галузі освіти, органи опіки та піклування із законними представниками дітей, розлучених з сім'ями²³³.

Окремою відмінністю закону 2011 року від законів 1993 року та 2001 року стало те, що поняття «органи міграційної служби» замінено на поняття «центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту». Водночас варто звернути увагу на відсутність у законі 2011 року, як учасника адміністративного процесу у питанні біженців, органу з питань громадянства та реєстрації фізичних осіб²³⁴.

Проте, в законі 1993 року та законі 2001 року існував розділ «Порядок порушення клопотання по надання статусу біженця». Закон 2011 року вже

232 Закон України «Про біженців» від 24.12.1993 р. № 3818-XII [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 03.07.2001. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3818-12>.

233 Закон України «Про біженців» від 21.06.2001 р. № 2557-III / Проблеми міграції: український інформ.-аналіт. журн. – К., 2002 – № 1. – С. 22.

234 Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 08.07.2011 р. № 3671-VI [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 03.03.2016. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17>.

містив розділ «Порядок звернення особи із заявою про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту». У свою чергу, підставою для розгляду питання щодо надання особі статусу біженця, за законами 1993 і 2001 років стало звернення біженця або особи, яка потребувала додаткового захисту до органу міграційної служби, або до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту. Були визначені терміни звернень із заявами. Закони також регулювали інститут позбавлення статусу біженця та додаткового захисту.

У законі 2011 року інститут тимчасового захисту урегульовано в IV розділі. Відповідно до його норм, за поданням центрального органу виконавчої влади, що реалізовує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, Кабінет Міністрів України приймає постанову про надання цим особам тимчасового захисту. Цей захист надається на конкретний період, але не більше одного разу. Щоправда, тимчасовий захист може бути продовжений, але на термін не більше, ніж на один рік. Підстави, за якими особу можливо позбавити тимчасового захисту, передбачені ст. 25 закону 2011 року.

Щодо змін у питанні розгляду та надання статусу біженця, то за законом 1993 року звернення особи розглядалось протягом місяця і в разі позитивного для особи рішення, цей статус їй надавався на термін в три місяці, але міг бути продовжений органами міграційної служби. Щоправда, у законі 1993 року не йшлося про те, який саме документ видавали особі, після того, як вона отримала статус біженця²³⁵.

У свою чергу, відповідно до закону 2011 року, для попереднього розгляду заяви особи щодо надання статусу біженця відведено термін до п'ятнадцяти робочих днів. Рішення ж щодо надання чи відмови в наданні особі статусу

235 Закон України «Про біженців» від 24.12.1993 р. № 3818-XII [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 03.07.2001. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3818-12>.

біженця мало бути прийнятим протягом двох місяці з дня реєстрації заяви відповідної особи. В окремих випадках це рішення могло бути прийнятим впродовж трьох місяців. Після прийняття позитивного рішення орган міграційної служби протягом семи робочих днів мав видати особі, яка досягла шістнадцять років, посвідчення біженця терміном на один рік. Після перереєстрації біженця дія його посвідчення продовжувалась. Важливо, що під час співбесіди із заявником має бути присутній його адвокат, за необхідності також перекладач. Заявник проходить медичне обстеження²³⁶.

Оскільки, як зазначалось, можливість особою отримати статус біженця є однією з рис рівня демократичного розвитку країни²³⁷, то подальше спрощення адміністративної процедури отримання статусу біженця засвідчує про розвиток в Україні демократії, реалізацію українською владою прав і свобод людини.

Закони від 1993, 2001, 2011 років містять перелік умов, за якими особа втрачає статус біженця або додатковий захист. Це відбувається за особистою заявою або клопотанням Служби Безпеки України чи іншого органу державної влади. Позбавити особу статусу біженця можуть через її діяльність, що становить загрозу національній безпеці, громадському порядку, здоров'ю населення України. Нині процедура позбавлення особи статусу біженця детально регулюється ст. 11 закону 2011 року.

Правам та обов'язкам біженців в законах присвячено окремі розділи. Це розділ III в законі 1993 року, розділ IV в законі 2001 року та розділ III в 2011 року. Відповідно до закону 1993 року особу, яка набула статусу біженця могли вислати з країни лише після того, коли її позбавили цього статусу. Закон 2011 року містить перелік прав та обов'язків особи, яка звернулась про надання

²³⁶ Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 08.07.2011 р. № 3671-VI [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 03.03.2016. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17>.

²³⁷ Шаповал Володимир. Інститут притулку в національному праві (конституційно правовий аспект) // Проблеми міграції: український інформаційно-аналітичний журнал / Центр досліджень проблем міграції. – Київ, 1998. – № 1. – С. 4.

їй статусу біженця, перелік прав та обов'язків особи, яка потребує додаткового захисту; перелік прав та обов'язків біженця.

Ці особи наділялись такими ж правами й обов'язками, як і громадяни України, крім випадків встановлених Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами України. Цікаво, що на відміну від закону 2001 року, у законі 2011 р. особи, які були визнані біженцями, визнавались такими, які постійно проживали в Україні, а особи, які потребували додаткового захисту, вважаються такими, які безстроково на законних підставах перебувають на території України.

Загалом, в законі 2011 року права біженців були конкретизовані, а це – право вільного пересування, право вільного вибору місця проживання та залишення території України, право на працю, право на охорону здоров'я, право на освіту, право на відпочинок, свобода світогляду і віросповідання, право володіння власністю, право оскаржувати в суді рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, право звернутись до омбудсмена, право на безоплатну правову допомогу, право на шлюбні відносини²³⁸.

У свою чергу, закон 1993 року (ст. 3), закон 2001 року (ст. 9, 10), закон 2011 року (частина 6 ст. 5, ст. 6, частини 6, 7 ст. 8) містили підстави, за яких особі відмовляли в наданні статусу біженця або особі, яка потребувала додаткового захисту. Більше того, на відміну від закону 1993 року, закон 2001 року та закон 2011 року передбачали можливість оскарження рішення органу міграційної служби до суду.

У разі судового рішення на користь заявника (особи, яка звернулась щодо надання статусу біженця і їй відмовили) протягом семи робочих днів з дня отримання судового рішення, орган юстиції мав прийняти рішення про надання особі заявника статусу біженця (частини 8 і 10 ст. 12 закону 2011 року). У випадку негативного рішення, якщо особа протягом п'яти робочих днів не

238 Левченко І. С. Українська політика щодо біженців // Міграція. – Одеса. – 2019. – січень. – № 1 (203). – С. 13.

оскаржила рішення органу юстиції, то в установлений термін мала залишити територію України.

Важливо, що закон 1993 року, закон 2001 року і закон 2011 року передбачали міжнародне співробітництво з метою захисту прав біженців. В законі 1993 року (ст. 15, 16), в законі 2001 року (ст. 23), в законі 2011 року (ст. 30, 31) згадуються Конвенція про статус біженця 1951 року і Протокол щодо статусу біженця 1967 року.

Щодо мігрантів до України, то їх стосується також закон «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» (4 лютого 1994 р.)²³⁹. 22 вересня 2011 р. Верховна Рада України прийняла новий закон «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства»²⁴⁰.

У ст. 1 закону 1994 року «іноземця» визначено як «особу, яка не перебуває у громадянстві України та є громадянином (підданим) іншої держави або держав». У свою чергу, «особа без громадянства» – це «особа, яку жодна держава не вважає своїм громадянином». Це відповідало Закону України «Про громадянство»²⁴¹.

Відповідно до пункту 14 ст. 1 закону 2011 р. визначено поняття «нелегальний мігрант», як іноземець або особа без громадянства, яка «перебуває в Україні з порушенням правил перетину кордону або терміну перебування».

Між нормами закону 1994 року й нормами закону 2011 року є суттєві розбіжності. Зокрема в законі 1994 року була норма про те, що коли іноземна держава на своїй території встановлювала обмеження прав і свобод громадян

²³⁹ Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» Закон України від 04.02.1994 № 3929-ХІІ [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 25.12.2011. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3929-12>.

²⁴⁰ Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 22.09.2011 № 3773-VI [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 13.02.2020. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>.

²⁴¹ Хоменець Роман. Окремі аспекти правового статусу іноземців // Проблеми міграції: український інформаційно-аналітичний журнал / Центр досліджень проблем міграції. – Київ, 2001. – № 3. – С. 12.

України, то Кабінет Міністрів України міг прийняти рішення про аналогічні обмеження щодо громадян цієї держави в Україні. В законі 2011 року цієї норми не має. У ньому навпаки зазначено пріоритет міжнародного права над національним.

Відповідно закону 2001 року, за іноземцями та особами без громадянства закріплено право на імміграцію, на тимчасове перебування та працевлаштування на території України. Це також стосується біженців та осіб, що потребують додаткового захисту. Ці ж права закріплені за особами, які прибули до України для участі в реалізації проектів міжнародної допомоги і отримали посвідку на тимчасове проживання²⁴².

У законі визначено 2011 року три правових режими перебування іноземців в Україні: тимчасове перебування, тимчасове проживання та постійне проживання²⁴³. Відповідно закону, іноземець або особа без громадянства, які отримали посвідку на тимчасове проживання і на законних підставах перебувають на території України у період роботи, навчання чи громадської діяльності мають отримати дозвіл на імміграцію.

Таким чином, отримати дозвіл на імміграцію має особа, яка працює в міжнародній релігійній організації, що має представництво в Україні, особа, яка працює у філії чи інших структурних підрозділах громадських організацій іноземних держав, у представництвах іноземних суб'єктів господарювання, особа, яка займається культурною, науковою, освітньою роботою, волонтерською діяльністю, працює кореспондентом або представником іноземних засобів масової інформації, є засновником та/або учасником юридичної особи, навчається в Україні, прибула з метою воз'єднання сім'ї (ст. 12). Такими, хто на законних підставах тимчасово проживають на території

242 Третьяков Дмитро. Свобода пересування – невід'ємне право людини і громадянина // Проблеми міграції: український інформаційно-аналітичний журнал / Центр досліджень проблем міграції. – Київ, 2001. – № 1. – С. 30.

243 Іванчо В. І. Конституційно-правовий статус іноземців в Україні та країнах ЄС: порівняльний аналіз: монографія / В. І. Іванчо, Ю. М. Бисага, О. О. Піфко; ДВНЗ “Ужгород. нац. ун-т”. – Ужгород: Гельветика, 2016. – С. 58.

України були визнані також іноземці та особи без громадянства, які уклали контракт про проходження служби в Збройних Силах України, що підтверджувалось військовим квитком.

У законі 2011 року урегульовано процедуру видачі посвідок на постійне та тимчасове проживання. У ньому зазначені підстави, відповідно до яких іноземець та особа без громадянства могли отримати відповідну посвідку, а також зазначені документи, які той мав подати для отримання посвідки.

Водночас термін дії цієї посвідки на тимчасове проживання міг бути різним, залежно від причини, яка спонукала іноземця переїхати до України. Наприклад, студентам посвідка видається на період навчання, який зазначено в документі, що підтверджує факт навчання. Але термін дії посвідки про тимчасове проживання може продовжуватись необмежену кількість разів за наявності передбачених законом підстав. Зважаючи, що в законі 1994 року інститут посвідки зовсім не урегульовувався, то закон 2011 року у цьому питанні був прогресивним.

У розділі II «Основні права, свободи, обов'язки іноземців та осіб без громадянства» закону 1994 року були закріплені права іноземців та осіб без громадянства на працю, відпочинок, охорону здоров'я, освіту, свободу совісті, ін. Відповідно до цього закону, іноземці, які постійно проживали в Україні мали такі ж права й обов'язки, що і громадяни України, якщо інше не впливало з Конституції та законів України. Водночас, закон 1994 року містив обмеження для іноземців та осіб без громадянства, а саме: неможливість займати окремі посади, бути членами політичних партій, обирати й бути обраними до органів державної влади та самоврядування, брати участь в референдумах. На іноземців не поширювався загальний військовий обов'язок²⁴⁴.

244 Руда Людмила. Правове регулювання працевлаштування іноземців в Україні // Проблеми міграції: український інформаційно-аналітичний журнал / Центр досліджень проблем міграції. – Київ, 2001. – № 3. – С. 52.

Права та обов'язки іноземців та осіб без громадянства в законі 2011 року не виписані окремим розділом. У частині 1, ст. 3 закону зазначено, що іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах користуються тими самими правами та свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. Водночас, іноземці та особи без громадянства мали користуватись основними правами та свободами людини. Зауважимо, що права та обов'язки іноземців та осіб без громадянства в законі 1994 року деталізовані, бо закон прийняли до прийняття Конституції України в 1996 році²⁴⁵. Натомість щодо закону 2011 року, то вистачило посилання на Конституцію України.

В обох законах урегульовано процедуру в'їзду іноземців та осіб без громадянства до України та виїзду з її території. Так, в законі 1994 року в'їзд на територію України заборонявся особі, якщо вона здійснювала його з порушенням чинного законодавства, або раніше вже порушила правила в'їзду. У свою чергу, коли особа на території України скоїла злочин чи її виїзд міг становити загрозу для національної безпеки України, то цій особі могли заборонити виїзд з України, доки вона не відбула покарання, або мали припинити існувати обставини, які становили загрозу для безпеки держави.

В'їзд та виїзд має здійснюватись за дійсними паспортними документами. Але у разі в'їзду до України, іноземці та особи без громадянства ще мали отримати у визначеному порядку в'їзду візу, якщо інше не передбачено законодавством.

Закон 2011 року містить підстави, за якими іноземець та особа без громадянства могли отримати в Україні візу та підстави, за якими у наданні візи їм могли відмовити. Саме у візі мали вказуватися строки перебування іноземців та осіб без громадянства. На відміну від закону 1994 року, для в'їзду

²⁴⁵ Грабар Н. М. Адміністративно-правове забезпечення статусу біженців в Україні: дис... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Грабар Наталія Михайлівна; Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. – Л., 2007. – Арк. 53.

та виїзду іноземців, окрім паспортного документа, ще потрібна була посвідка про постійне чи тимчасове проживання. Для іноземців та осіб без громадянства, які проходять військову службу у Збройних Силах України, окрім паспортного документа, потрібно було мати ще військовий квиток рядового, сержантського і старшинського складу. Для осіб без громадянства, які постійно проживають на території України, передбачене посвідчення особи без громадянства для виїзду за кордон.

Щодо іноземців важливим є визначення відповідальності за вчинені ними правопорушення. В законі 1994 року передбачено видворення таких осіб за межі України. Це покарання могло застосовуватись після тримання у місцях ув'язнення чи виконання адміністративного стягнення. Рішення про видворення приймав орган Міністерства внутрішніх справ, з подальшим повідомленням прокурора про підстави такого рішення. Надалі до цих іноземців та осіб без громадянства могла встановлюватись заборона на в'їзд до України терміном до п'яти років²⁴⁶.

У законі 2011 року питання відповідальності іноземців та осіб без громадянства більш конкретизоване. Іноземця, який вчинив злочин на території України й був засуджений, можуть передати державі, громадяном якої він є, при наявності міжнародного договору. Але ця норма не застосовується до біженців та осіб, які потребують додаткового захисту. Примусово повернути або примусово видворити можуть міграційні органи, СБУ та прикордонна служба України, але лише на підставі постанови суду.

Примусове видворення відбувається у випадку, коли іноземець чи особа без громадянства не виконали рішення суду щодо залишення території України. Заборонена на в'їзд до України не може перевищувати три роки. Коли ж має місце примусове видворення, то, за змінами до закону 2016 року, термін

²⁴⁶ Братченко С., Андрієнко В. Правовий статус іноземців та осіб без громадянства в Україні // Проблеми міграції: український інформаційно-аналітичний журнал / Центр досліджень проблем міграції. – Київ, 1999. – № 1. – С. 12.

заборони в'їзду збільшується до п'яти років²⁴⁷. Але рішення суду може бути оскаржено. Коли ж затримання відбулося поза межами пропускного пункту через державний кордон, то рішення суду не потрібне.

У законі 2011 року визначено також порядок відшкодування витрат, пов'язаних із видворенням іноземця та особи без громадянства. Кошти на це мають виділяти фізичні чи юридичні особи, що сприяли незаконному перетину кордону. При відмові сплатити кошти за повернення особи до країни, звідки вона прибула до України, ці кошти можуть бути стягнуті в судовому порядку.

Щодо законів «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 4 лютого 1994 р. та 22 вересня 2011 р., то закон 2011 року більш конкретизований і регулює усі аспекти відносин між українськими органами державної влади, правоохоронними органами, з одного боку, та іноземцями, особами без громадянства – з іншого.

Процедуру імміграції до України регулює закон «Про імміграцію» від 7 червня 2001 р. Він визначав умови та порядок імміграції в Україну іноземців та осіб без громадянства. Про потребу цього закону фахівці обговорювали вже тривалий час. Так, дослідник О. Піскун ще в 1997 році запевняв, що назріла необхідність прийняття закону про імміграцію²⁴⁸.

Останні поправки до закону були внесені в 2019 році. У 1-й статті закону визначено поняття «імміграція» та «іммігрант». Так імміграція – це «прибуття в Україну чи залишення в Україні у встановленому законом порядку іноземців та осіб без громадянства на постійне проживання». Іммігрантом, відповідно до закону, є іноземець чи особа без громадянства, який отримав дозвіл на

²⁴⁷ Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення положень судового захисту іноземців та осіб без громадянства і врегулювання окремих питань, пов'язаних з протидією нелегальній міграції» від 19.05.2016 № 1379-VIII [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 18.06.2016. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1379-19>.

²⁴⁸ Піскун Олександр. Становлення міграційної політики в Україні // Проблеми міграції: український інформаційно-аналітичний журнал / Центр досліджень проблем міграції. – Київ, 1997. – № 1. – С. 5.

імміграцію і прибув в Україну на постійне проживання, або, перебуваючи в Україні на законних підставах, отримав дозвіл на імміграцію і залишився в Україні на постійне проживання²⁴⁹.

У 4-й статті закону йдеться про щорічні імміграційні квоти. Вже Кабінет Міністрів України розпорядженням визначав кількість іммігрантів, яка спрямовувалась до кожної з областей. Водночас, дозвіл на імміграцію мав надаватися в межах імміграційних квот. Кабінет Міністрів України, відповідно до порядку, визначає квоти, враховуючи важливість різних категорій іммігрантів для України. Відповідно до змін до закону (31 травня 2016 р.) право на імміграцію також надали іноземцям, які інвестували до української економіки не менше 100 тисяч доларів США. Крім того, за квотами можуть іммігрувати особи, які раніше прослужили у Збройних Силах України три й більше років. Ця норма, як і схожа норма закону «Про громадянство», на нашу думку, є для іноземців справедливою винагородою за участь у війні з російськими окупантами в Донецькій та Луганській областях.

За законом, квоти також стосуються осіб, що раніше перебували в українському громадянстві; батьків, чоловіків та дружин іммігрантів, його неповнолітніх дітей; осіб, що постраждали від торгівлі людьми, і після чого прожили в Україні не менше трьох років; осіб, які є повнорідними братом чи сестрою, дідом чи бабусею, онуком чи онукою громадян України. Водночас, законом дозволено отримання дозволу на імміграцію поза квотою²⁵⁰. У цей спосіб до України можуть іммігрувати: закордонні українці; особи, імміграція яких має державний інтерес для України; чоловіки та дружини громадян України, у випадку, якщо шлюб триває понад два роки.

249 Чалий Петро. Міграція і питання громадянства // Проблеми міграції: український інформаційно-аналітичний журнал / Центр досліджень проблем міграції. – Київ, 1998. – № 3. – С. 9.

250 Посібник для біженців та шукачів притулку / упоряд. В. О. Новік; Управління у справах міграції та біженців Київської міської держ. адміністрації. – Ужгород: Патент, 2004. – С. 52.

У розділі 2 закону визначені також повноваження органів, що забезпечують виконання законодавства про імміграцію. До цих органів належать Кабінет Міністрів України, як центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері імміграції, та дипломатичні представництва і консульські установи України. Саме Кабінет Міністрів визначає кількість квот на імміграцію, порядок оформлення посвідки на проживання, ін. Щодо інших органів державної влади, то в межах власної компетенції вони мають виконувати міграційне законодавство.

У Законі визначена процедура подання заяви щодо надання дозволу на імміграцію, подано перелік документів. У ст. 9 зазначено, що термін розгляду заяви про надання дозволу на імміграцію не може перевищувати одного року з дня її подання. Водночас, в законі прописано порядок в'їзду до України особи, яка отримала дозвіл на імміграцію і видача цій особі посвідки на постійне проживання. Визначені також підстави, за яких особі можуть відмовити в отриманні дозволу на імміграцію. До цих підстав належать проблеми із законом, хронічні хвороби (алкоголізм, наркоманія), свідоме внесення особою при заповненні документів неправдивих відомостей чи подачі підроблених документів²⁵¹.

Водночас, в законі визначено механізм скасування дозволу на імміграцію. Як й у випадку відмови надавання дозволу, основними підставами є проблеми із українським законом, хвороба. Особа, якій скасували дозвіл на імміграцію, може повторно спробувати його отримати. Відповідна заява має подаватись не раніше, ніж за рік, після офіційної відмови надавання дозволу, або скасування вже виданого. Коли особа переконана, що наданий їй дозвіл скасували незаконно, вона може оскаржити дії органів державної влади, її посадових і службових осіб у суді.

251 Закон України «Про імміграцію» від 07.06.2001 № 2491-III [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 25.06.2016. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2491-14>.

Щодо міжнародних договорів, які регулювали права й обов'язки біженців, то це «Конвенція про статус біженців» (28 липня 1951 р.), доповнена «Протоколом щодо статусу біженців» (31 січня 1967 р.). Згоду на їх виконання Україна дала 10 січня 2002 р.²⁵².

Щодо «Конвенції про статус біженців», то вона не випадково була прийнята у повоєнний період, коли постало питання про повернення до дому біженців від війни. Ще в 1946 році при ООН було засновано «Міжнародну організацію у справах біженців». 1 січня 1951 р. замість неї утворено «Верховний комісаріат у справах біженців», який діє до нині.

Окрім цього, 10 грудня 1948 р., Генеральною асамблеєю ООН прийнята «Загальна декларація прав людини», у ст. 14 якої сказано про право кожної людини шукати притулок від переслідувань та право користуватися цим притулком²⁵³. Надалі, 28 липня 1951 р. представники країн-членів ООН ухвалили «Конвенцію про статус біженців».

«Конвенція» складається із преамбули, 7 розділів, 46 статей та додатків. Перший розділ містить термінологічний апарат, в т.ч. визначення терміну «біженець». У ньому також подано перелік обставин, за яких особа може залишити країну й надалі бути визнаною біженцем. Водночас, зазначені процесуальні терміни цього адміністративного процесу. За умови, коли обставини залишення особою країни громадянства та процесуальні терміни відповідали «Конвенції», ця особа могла бути визнана біженцем у країні, до якої вона переїхала.

Після прийняття міжнародним співтовариством 31 січня 1967 р. «Протоколу щодо статусу біженців», перелік умов, за якими особа могла

252 Закон України «Про приєднання України до Конвенції про статус біженців та Протоколу щодо статусу біженців» від 10.01.2002 № 2942-III [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 08.02.2002. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2942-14>.

253 Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. 217 А (III) [Електронний ресурс] // United Nation. Ukraine. – 24.02.2016. – Режим доступу: http://www.un.org.ua/images/documents/3722/Загальна_декларация_прав_людини.pdf.

претендувати на статус біженця, був розширений. Більше того, тепер особа, яка занала переслідувань через приналежність до певної етнічної, релігійної чи політичної групи, могла звернутись про отримання статусу біженця незалежно від давності цих переслідувань.

«Конвенція» містить також перелік основних прав та обов'язків біженців. Наприклад, у документі йдеться про те, що перед країною, яка прийняла біженця, той має зобов'язання дотримуватись законів та розпоряджень цієї країни (ст. 2). У свою чергу, біженця заборонено піддавати дискримінації за ознакою країни їхнього походження, приналежності до певної раси чи релігії (ст. 3). Щодо релігії, то відповідно до ст. 4: «Договірні Держави (країни, що приєдналися до Конвенції – авт.) повинні надавати сприятливі умови для біженців, щоб вони мали можливість сповідувати свою релігію та надавати своїм дітям релігійне виховання». Загалом, умови проживання біженців мали бути не гіршими, ніж в громадян «договірної держави».

Водночас «Конвенція» захищала майно й майнові права біженців. Так, відповідно ст. 8 вжиті «виняткові заходи» щодо осіб, майна або інтересів громадян «договірної держави», не поширювались на осіб, які мали статус біженця. Саме ця норма «Конвенції», на нашу думку, є однією з причин небажання «договірних держав» надавати статус біженця. Наприклад, в Україні лише 4% із загальної кількості осіб, які звертаються за отриманням статусу біженця, надають цей статус²⁵⁴.

Статті 17-19 «Конвенції» присвячені реалізації прав біженців на працю. В них йдеться про те, біженці повинні мати можливість працевлаштовуватись на роботу за наймом, мати можливість відкрити власне підприємство, тощо. Статті 20-24 стосуються соціального забезпеченню біженців. За цими статтями для біженців було передбачено «систему пайків», разом з громадянами країни перебування вони мали однаковий доступ до дефіцитних товарів. Власне, за

²⁵⁴ Ківалов С. В. Адміністративно-правовий статус біженців в Україні: проблеми теорії і правового регулювання: монографія / С. В. Ківалов, Л. Р. Біла-Тіунова, К. О. Нестеренко; Нац. ун-т “Одес. юрид. акад.”. – Одеса: Фенікс, 2013. – С. 77.

«Конвенцією», трудове право і право соціального забезпечення країни, у якій перебував біженець, мали відповідати міжнародним вимогам, прописаним в т.ч. в «Конвенції».

Важливо, що країни, що приймали біженців, мали створювати для них такі житлові умови, які були не гіршими, які і створювали для інших іноземців. Щодо освіти, то діти біженців наділялись правом безкоштовного отримання початкової і середньої освіти. Країна перебування мала визнавати атестати, дипломи та наукові й вчені ступені біженців²⁵⁵.

Окрім цього, країна, у якій біженець перебував, мала сприяти йому у проходженні цивільно-правових процедур. Ці процедури (перелік дозвільних документів, цивільно-процесуальні терміни) мали бути однаковими як для біженців, так і загалом іноземців чи власне громадян цієї країни (наприклад, сплати податків, свободи пересування). Відповідно до ст. 32 і 33 «Конвенції» країна могла вислати біженця лише за рішенням суду, позбавивши його статусу біженця, коли той становив загрозу для державної безпеки або громадського порядку. Але «Конвенція» забороняла вислати біженця до країни, з якої той вимушений був втікати через загрозу його життю та здоров'ю.

Окремими статтями було врегульовано механізм приєднання країни до «Конвенції» чи її денонсації, внесення учасниками змін до цього документу²⁵⁶. Загалом, завдяки «Конвенції» було вироблено єдині механізми й процедури роботи з біженцями, яка мала здійснюватись за умов дотримання їх основних прав і свобод. Надалі, саме «Конвенція» сприяла тому, що країни змогли уніфікувати вимоги й підходи до роботи з біженцями.

255 Конвенция о статусе беженцев. Принята 28 июля 1951 года Конференцией полномочных представителей по вопросу о статусе беженцев и апатридов [Электронный ресурс] // Организация Объединенных Наций. – (б.д.). – Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/refugees.shtml.

256 Конвенция о статусе беженцев. Принята 28 июля 1951 года Конференцией полномочных представителей по вопросу о статусе беженцев и апатридов [Электронный ресурс] // Организация Объединенных Наций. – (б.д.). – Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/refugees.shtml.

Зважаючи на те, що «Конвенція», як міжнародний договір не мала зворотної сили і стосувалась лише осіб, які стали біженцями станом на 1 січня 1951 р., представники країн-членів ООН 31 січня 1967 р. ухвалили «Протокол щодо статусу біженців». Причиною його ухвалення стало те, що впродовж 1951–1967 років у світі відбулась низка військових конфліктів, участь у яких взяли країни, на території яких протягом Першої та Другої світових воєн не відбувались воєнні дії. Тому, «Протокол» скасовував не лише хронологічні, але й географічні («Конвенція» 1951 року стосувалась більшою мірою європейських країн) обмеження. Загалом, «Протокол» містив 11 статей, які стосувались більше організаційних питань, пов'язаних з набуттям ним чинності, денонсацією, преднанням до «Протоколу» тощо²⁵⁷.

Україна приєдналася до «Конвенції про статус біженців» та «Протоколу щодо статусу біженців» 10 січня 2002 р.²⁵⁸, у відповідному законі про приєднання були визначені повноваження органів державної влади України щодо надання статусу біженця, тимчасового притулку відповідно до міжнародних договорів²⁵⁹. З цього часу відбулось чимало військових конфліктів, з причини яких багато людей змушені були шукати притулку, який вони зійшли в Україні.

Щодо «міграційної амністії», то фахівці дискутують щодо її доцільності. Зауважимо, що при збільшенні кількості мігрантів до України це питання з

²⁵⁷ Протокол щодо статусу біженців від 04.10.1967 р. (укр/рос) [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 10.01.2002. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_363.

²⁵⁸ Конвенція про статус біженців. Закон про приєднання до Конвенції. Закон № 2-III (2942-14) від 10.01.2002. – [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua; Протокол щодо статусу біженців. Закон про приєднання до Протоколу. Закон № 2942-III (2942-14) від 10.01.2002. – [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua.

²⁵⁹ Тиндик Н. П. Інститут притулку як правова гарантія дотримання прав людини // Університетські наукові записки Хмельницького університету управління та права: часопис Хмельницького університету управління та права / Хмельницький університет управління та права. – Хмельницький, 2008. – Вип. 3 (27). – С. 299.

кожним роком стає актуальнішим. Нині посилення міграційних процесів зумовлює глобалізація, переселення людей з бідних країн до заможніших. За статистикою департаменту з економічних та соціальних питань ООН (далі – ДЕСП) у 2017 р. поза країною народження перебувало 258 млн. осіб (3,4% всього населення планети)²⁶⁰. Серед них не лише мігранти до країн Північної Америки, Західної Європи, але й, наприклад, трудові мігранти з Афганістану і Непалу до Об'єднаних Арабських Еміратів, біженці й трудові мігранти з Ботсвани до ПАР, камбоджійці та лаосці масово іммігрують до Таїланду²⁶¹.

Очевидно, що держави приймають мігрантів не лише з гуманних міркувань, але вбачають у цьому економічну вигоду. Так, в 2015 році внесок мігрантів до світової економіки склав 6,4 – 6,9 трильйонів доларів США, або 9% світового ВВП. При цьому, 90% фінансової вигоди від міграції розділили 25 країн, серед них країни Європи, а також США, Канада й Австралія²⁶².

Водночас, негативні наслідки зумовлює нелегальна міграція та її зв'язок з організованою злочинністю. Перебуваючи поза законом, у чужому соціумі, особа здатна до неправомірних дій, аби вижити. Цим користуються кримінальні угруповання, сформовані в тому числі за етнічним походженням. Одним із засобів боротьби з цим явищем є легалізація мігрантів, тобто надання їм офіційного статусу, після отримання якого їх перебування в країні стало б законним. Цей статус може бути різноманітним: від реєстрації на постійне місце проживання, з правом влаштуватись на роботу, до надання громадянства. Це стало б способом реалізації політики структурної інтеграції мігрантів²⁶³.

²⁶⁰ The International Migration Report 2017 [Online] // United Nations. Department of Economic and Social Affairs. – 2017, December 18. – Retrieved from: <https://www.un.org/development/desa/publications/international-migration-report-2017.html>.

²⁶¹ Малахов В. С. Интеграция мигрантов: Концепции и практики / Владимир Малахов. – М., 2015. – С. 12.

²⁶² Гулина Ольга. Миграция как проявление божественного закона [Электронный ресурс] / О. Гулина // Гефтер. – 16.12.2016. – Режим доступа: <http://gefter.ru/archive/20426>.

²⁶³ Варшавер Евгений Александрович, Рочева Анна Леонидовна Интеграция мигрантов: что это и какую роль в ее осуществлении может играть

«Міграційну амністію» кожна з країн проводить відповідно до власних особливостей. Наприклад, в США масштабно «міграційну амністію» провели в 1986 році. Тоді, відповідно до закону «Про імміграційну реформу та контроль», було легалізовано близько трьох мільйонів нелегальних мігрантів. Водночас, тоді посилили відповідальність роботодавців за працевлаштування нелегалів. Цим адміністрація президента Р. Рейгана прагнула, з одного боку, цивілізовано вирішити проблему нелегальних мігрантів, з іншого – рішуче боролась з тими, хто не легалізовувався²⁶⁴.

Щодо України, то востаннє питання «міграційної амністії» обговорювалось у 2013 році. Власні аргументи наводили як прихильники, так і противники проведення «міграційної амністії» в Україні. Так, тодішній народний депутат України, голова фракції ВО «Свобода» О. Тягнибок емоційно заперечував її доцільність, аргументуючи, що українське законодавство є лояльним до іноземців та осіб без громадянства. Він не бачив жодної користі від амністії нелегальних мігрантів. На думку цього народного депутата, вона могла лише зашкодити, бо провокувала конфлікти іноземців, з їх власними звичаями і культурою, із місцевим населенням²⁶⁵.

Натомість доктор наук з державного управління, головний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень О. Малиновська намагається переконати, що для країни, в якій перебуває багато нелегальних мігрантів, іншого виходу як амністія не має. Більше того, дослідниця розглянула позитивний приклад країн, які в 1990–2000-х роках

государство // Журнал исследований социальной политики. – Москва. – 14 (3). – С. 321.

²⁶⁴ Маганья Лиза. Иммиграционная политика США: тенденции и результаты [Электронный ресурс] / Л. Маганья // Журнал «Отечественные записки». – 2004. – Режим доступа: <http://www.strana-oz.ru/2004/4/immigracionnaya-politika-ssha-tendencii-i-rezultaty>.

²⁶⁵ Тягнибок Олег. Міграційна амністія, або чергові граблі для українського народу // Міграція. – Одеса. – 2013. – березень. – № 3 (133). – С. 8.

успішно провели амністію нелегалів²⁶⁶. На нашу думку, в Україні до питання «міграційної амністії» доцільно буде повернутись із закінченням російсько-української війни²⁶⁷

У свою чергу, зауважимо, що іслам, як релігія, регулює усі сфери життя та діяльності життя вірян, в тому числі міграцію. Для означення переселення в релігійному контексті використовується термін «гіджра», що буквально перекладається як «відходити» чи «від'їжджати». У свою чергу, зазначимо, що «гіджра» – це переселення з конкретною метою, після чого істотно має змінитись статус людини. Тому, під це визначення не підлягає особа, яка, наприклад, переселилась в межах населеного пункту чи навіть країни, але її життя і діяльність не стали істотно іншими. У цьому випадку використовується означення «інтікаль».

Оскільки «гіджра» – це переселення на постійне місце проживання, а не академічна чи трудова міграція, коли людина переїжджає лише на деякий час, з подальшим наміром повернутись на батьківщину опісля закінчення навчання або терміну трудового договору. Щодо «гіджри», то вона має визначення лінгвістичне і релігійне (тобто з точки зору шаріату). Відповідно до лінгвістики, «гіджра» – це будь-яке переселення, внаслідок якого відбувається зміна статусу людини, не зважаючи на те, куди і з якою метою вона переселяється. За переконанням арабів-немусульман чи невірних, переселення на Захід також є «гіджрою».

Проте для мусульман найбільш важливе шаріатське розуміння цього поняття. За визначенням мусульманських теологів, «гіджра – це переселення з місцевості, де панують не ісламські закони, в місцевість, де живуть за шаріатом, з метою захистити своє життя і право на повноцінне сповідання

²⁶⁶ Малиновська Олена. Імміграційна амністія як засіб мінімізації загроз нелегальної міграції: зарубіжний досвід та доцільність використання в Україні / Малиновська О. // Міграція. – Одеса. – 2013. – березень. – № 3 (133). – С. 9.

²⁶⁷ Люлька В. Міграційна амністія – дискусійні питання / Люлька В. // Дні науки історичного факультету: матеріали XI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених / Історичний факультет КНУ імені Т. Шевченка. – Київ, 2018. – С. 86-89.

ісламу». Але це поняття виникло у середньовіччі, в час виникнення та становлення ісламу. Очевидно, що впродовж віків його значення зазнало змін і нині, коли має місце мусульманська міграція, оцінюється інакше.

Мусульманські теологи вважають, що першою «гіджрою» є втеча пророка Ібрагіма (біблійного Авраама) від переслідування з боку царя Намруда та його народу²⁶⁸. Власне першим переселенням, яке в історичних джерелах називають «гіджрою», стало переселення мусульман до Ефіопії. Загалом таких переселень відбулось два. Перше датується 615 роком і стало наслідком важкого становища мусульман, внаслідок переслідувань з боку язичників Мекки²⁶⁹. Тоді особисто Пророк Мухаммад наказав переселитись до Ефіопії, бо її «негус» (тобто імператор) вирізнявся релігійною терпимістю.

Це переселення викликає інтерес у дослідників, бо, по-перше, ефіопський імператор був християнином, а ефіопи були християнським народом (сповідували монофізитство, один з напрямків східного християнства). А для захисту свого життя і майна, а також можливості сповідувати іслам, тоді навіть рекомендувалось переселитись саме до християнської країни.

По-друге, тодішнє керівництво Мекки прагнули повернути мусульман до міста і звернулось до ефіопського імператора з аргументами, що «релігія втікачів» (тобто іслам) відрізняється від релігії як мекканців, так і релігії самих ефіопів. Проте, ефіопський імператор відповів керівництву Мекки, що не перешкоджатиме мусульманам проживати на території Ефіопії. Він провів розмову з мусульманами на предмет їхньої релігії. Згодом вони описали цю розмову: «Коли вони стали нас ображати, утискати, зробили наше життя нестерпним і виконання наших релігійних обрядів неможливим, ми пішли у твою країну, вибрали тебе серед інших, захотіли бути під твоїм заступництвом,

268 Али-заде Айдын Ариф оглы. Исламский энциклопедический словарь / А. Али-заде. – Москва: Ансар, 2007. – С. 355.

269 Рахман Х. У. Краткая история ислама: Хронология событий, 570-1000 гг. от Рождества Христова / Х. У. Рахман. – Москва: УММАН, 2002. – С. 30-31.

сподіваючись, що при тобі, о царю, ми не будемо піддаватись гонінням»²⁷⁰. Мусульманські втікачі були готові тоді визнати ефіопського імператора своїм правителем у випадку, коли б той поважав їхні релігійні права. А «гіджра» стала важливою подією в ранній історії ісламу, коли мусульмани почали формулювати правила переселення.

Іншою важливою подією в ранній історії ісламу є переселення Пророка Мухаммада з Мекки до міста Ясріб (пізніше перейменоване на Медина). Це переселення так само вважають «гіджрою». Не можливо переоцінити важливість цієї події для мусульман, оскільки літочислення мусульманського календаря розпочинається саме із «гіджри» (622 рік за юліанським календарем вважається першим роком «гіджри»).

Причиною цього переселення стало тяжке становище мусульман у Мецці. Тому, після смерті Абу Таліба, одного зі старійшин племені курайшитів та дядька Мухаммада, життя Пророка було під загрозою. Тому він був вимушений тікати. Спочатку він планував переселитись до міста Таїф, яке знаходилося неподалік від Мекки. Більше того, саме там проживало багато представників його племені. Але ніхто з впливових мешканців Таїфу не пообіцяв Пророку захисту, тому він від цього задуму зрештою відмовився²⁷¹.

Важливим аспектом існування мусульманської держави стали взаємовідносини між місцевим населенням Медіни, тобто представниками племен аус та хазрадж (прийняли іслам та мали назву ансари (помічники) і переселенцями з Мекки (їх називалися мугаджіри), які здійснили «гіджру». Для унеможливлення між ними конфліктів, а також для адаптації переселенців з Мекки, Мухаммад впровадив т.зв. «братерство в ісламі». Його суть полягала в тому, що до кожного ансара прикріплювали одного мугаджира. Завдяки цьому

²⁷⁰ Ибн Хишам. Жизнеописание Пророка Мухаммада, рассказанное со слов аль-Баккай, со слов Ибн Исхака аль-Мутталиба (первая половина VIII века) / Перевод с арабского Н.А. Гайнуллина. – Москва: Умма, 2007. – С. 134.

²⁷¹ Касаткин П. И., Хрусталева И. М., Аватков В. А. Евробезопасность, интеграция и «Мягкая сила» миграции в XXI веке / П. И. Касаткин, И. М. Хрусталева, В. А. Аватков // Вестник МГИМО. – 2012. – №6. – С. 82.

переселенці не мали відчувати себе чужинцями в Медіні й, у наслідку, мали припинитись міжплемінні конфлікти.

Цей експеримент став успішним, бо через таке братерство ансарам вдалось пояснити мугаджирам особливості власних традицій. Більше того, ансари навіть допомагали мугаджирам матеріально. Натомість, переселенці допомагали мединцям глибше зрозуміти іслам²⁷². Надалі переселення до Медіни заохочувалось, а тому через два роки туди іммігрували майже усі мусульмани. У наслідку в Мецці залишились лише старі й хворі люди, які фізично не могли переселитись²⁷³.

Очевидно, що міграція стала невід'ємною складовою життя ранніх мусульман. А мусульманські теологи давнини мали чітку уяву та розуміння цього явища, яке опиралось на Сунну (тобто за аналогією до життя Пророка Мухаммада) та Коран (який, за ісламом, є прямою мовою Бога).

Щодо Корану, то він містить низку аятів у яких є заклики до переселення («гіджри»). В одному із них, наприклад, сказано, що: «Воістину, коли ангели принесуть смерть тим, які були несправедливі самі до себе, то скажуть їм «У якому стані ви були?» Ті дадуть відповідь: «Ми були слабкими на землі!» Їм скажуть: «Хіба земля Аллага не широка? Ви ж могли здійснити переселення!» Притулком таких буде геєна! Мерзотне ж це місце для повернення! Окрім слабких чоловіків, жінок та дітей, які не спроможні хитрувати та не можуть знайти шлях для переселення» (сура «Жінки»: 97-98)²⁷⁴. За цим аятом, переконуємось, по-перше, в обов'язку мусульман переселятись, коли вони відчують пригноблення. По-друге, для переселення неодмінно має бути здатність (особи, які не можуть зробити цього фізично, цей обов'язок не стосовувався).

272 Аль-Исмаил Т. Жизнь Мухаммада: жизнеописание Пророка на основе самых ранних источников / Т. Аль-Исмаил. – Киев: Ансар Фундейшн, 2009. – С. 125.

273 Там само. – С. 134.

274 Преславний Коран. Переклад смислів українською мовою / Переклав М. М. Якубович. – Медина: Центр імені Короля Фагда з друку Преславного Сувою, 2012. – С. 129.

У ХХ – на початку ХХІ ст. мусульманські богослови так само тлумачать поняття «гіджри». Наприклад, таке переселення мусульман сталося під час арабо-ізраїльського конфлікту 1948–1949 років. Тоді арабське населення Палестини, яке мешкало на підконтрольній Ізраїлю території, відчувало тиск, а тому вирішило масово мігрувати. Це зумовило поміж мусульман дискусію: чи потрібно палестинцям переселитися у безпечніші регіони, чи, навпаки – залишитись, щоб боротися за свої права.

До дискусії долучився один із авторитетних сунітських теологів салафітського напрямку Насируддін аль-Альбані (1914–1999 рр.). Він сам народився в Албанії й будучи ще дитиною разом з батьками переїхав до Сирії через репресії, що коїлись під час правління короля Ахмета Зогу. Отже, теолог Аль-Альбані висловив думку, що «Мекка краща за Палестину», бо там знаходиться головна святиня ісламу. Попри те, він нагадав, що Пророк Мухаммад був змушений її залишити. Далі теолог також нагадав положення про обов'язок мусульманина переселятись із територій, на які не поширена юрисдикція Шаріату (ісламський закон) на території, де саме Шаріат регулює усі сфери життя та діяльності. Але мусульманин мав переселитись за умови здатності здійснити це переселення²⁷⁵. Щоправда, скількох мусульман шейх аль-Альбані переконав переселятись, нині підрахувати складно. Проте, у фетві вчергове наголошено: коли для мусульманина постане вибір, за що триматись – за землю чи релігію, він має робити вибір на користь віри.

Наслідком же палестинського конфлікту стали сотні тисяч мусульман-біженців, які переселялись в країни із переважно мусульманським населенням, (Йорданія, Сирія, Ліван). Але через часті війни мусульманські країни Близького Сходу вже не спроможні прийняти значну кількість біженців. Тому багато людей стали переселятись до Європи, де іслам історично не є «переважаючою релігією».

275 Разъяснение фетвы шейха аль-Альбани о хиджре из Палестины [Электронный ресурс] // Анти-террор. – 18.06.2009. – Режим доступа: http://anti-irhab.com/albany_hijra_palestine.

До європейських країн мусульмани почали активно переселятись з другої половини ХХ ст. Здебільшого це були вихідці з колишніх колоній Великої Британії та Франції чи трудові мігранти з інших країн (міграція турків до ФРН). Їхню міграцію не можливо вважати «гіджрою», бо не виконано головні умови: мусульмани не переселялися з метою порятунку життя чи у пошуках можливості вільно сповідувати іслам.

Однак, теперішні біженці з країн Близького Сходу справді рятують власне життя. Так, на початок 2017 року загальна кількість сирійців, які від початку конфлікту вимушено залишили Сирію, за офіційними даними склала понад 5 млн. осіб²⁷⁶. Більшість із них мігрувала до сусідніх країн, а саме Туреччини, Лівану, Йорданії, Єгипту та Курдську автономію Іраку. Багато біженців переселилось до країн ЄС, серед яких найбільшим попитом користувались Німеччина і Швейцарія²⁷⁷.

Використовуючи фетви мусульманських теологів, спробуємо дослідити, наскільки переселення до країн Заходу відповідає основам ісламу.

У фетві шейха аль-Албані зазначені обставини, за яких мусульманину слід відмовитись від «гіджри». У ній сказано, що змінювати країну проживання не варто, коли альтернативою є лише держави, що живуть за законами, які суперечать Шаріату²⁷⁸. Очевидно, що усі країни Заходу підходять під цю категорію, бо метою «гіджри» головне є переселення з немусульманської країни у країну, в якій живуть за Шаріатом. Проте, все більше наголошується

²⁷⁶ Число беженцев из Сирии превысило 5 млн. человек [Электронный ресурс] // Корреспондент.net. – 30.03.2017. – Режим доступа: <http://korrespondent.net/world/3833848-chyslo-bezhentsev-uz-syruu-prevysilo-5-mln-chelovek>.

²⁷⁷ Нгуэн Д.-К., Зуммерматтер Ш. Миграция и беженцы в Европе: цифры и факты [Электронный ресурс] / Д.-К. Нгуэн, Ш. Зуммерматтер // Swissinfo.ch. – 11.07.2017. – Режим доступа: https://www.swissinfo.ch/rus/politics/интерактив_миграция-и-беженцы-в-европе--цифры-и-факты/41557352.

²⁷⁸ Разъяснение фетвы шейха аль-Альбани о хиджре из Палестины [Электронный ресурс] // Анти-террор. – 18.06.2009. – Режим доступа: http://anti-irhab.com/albany_hijra_palestine.

на тому, що в країнах Заходу мусульманин, завдяки законам про свободу совісті, більш вільно сповідує іслам, ніж в деяких світських країнах Сходу, у яких іслам є традиційно релігією. Тому, сучасні мусульманські шейхи вважають, що нині не варто видавати фетву, у якій би йшлося про усіх мусульман. На їхню думку, кожен випадок міграції мусульман доцільно розглядати окремо²⁷⁹. Попри те, теологи й далі певні, що потрібно мігрувати до країн, у яких панує Шаріатом. Насправді багато з цих країн не дозволяють, щоб до них переселялись.

Тому, для порятунку життя мусульманину дозволено переселятись до немусульманської країни, але за умови, що відсутня можливість здійснити «гіджру» в країну, де живуть за Шаріатом. Водночас, у цій не мусульманській країні мусульманин повинен мати можливість вільно сповідувати іслам. Але ця міграція повинна бути тимчасовою. Тобто, за можливості (існуюча небезпека зникла) мусульманин має повернутись додому чи переїхати до іншої мусульманської країни. Тому, більшість теологів забороняють мусульманам ставати громадянами немусульманської країни (виключення можливе у випадку, коли влада цієї країни дозволить проживати лише за цієї умови)²⁸⁰.

Отже, витоки регулювання міграційних процесів в Україні, на шляху до відновлення її державності, поклала ще «Декларація про державний суверенітет України», відповідно до якої за УРСР було закріплено компетенцію регулювати пов'язані з нею міграційні процеси. В контексті поглиблення національно-демократичних процесів, 17 квітня 1990 р. Верховна Рада України прийняла закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». Відповідно нього, депортовані в 1944 році з Криму кримські татари й представники інші

279 Мухаммад аль-Мунаджид. Может ли мусульманин поселиться в стране кяфиров для лучшей жизни? [Электронный ресурс] / М. аль-Мунаджид // Fatwa online. – Режим доступа: <https://fatwaonline.net/?view=question&id=13363>.

280 Абу Ислам аш-Шаркаси. Куда совершать хиджру? [Электронный ресурс] / аш-Шаркаси Абу Ислам // Alif Ammara Livejournal. – 02.03.2011. – Режим доступа: <http://alifammara.livejournal.com/16519.html>; Люлька В. Мусульманська міграція: теоретичні основи / Люлька В. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – № 4 (139). – Київ, 2018. – С. 48.

національностей отримали право повернутись (репатріюватись) на історичну батьківщину.

До середини 1990-х років більшість мігрантів до України склали громадяни країн Центральної Азії, Афганістану й Чечні. Лише в перший рік незалежності звідти прибуло загалом біля 150 тис. біженців. Переконані, що прийнята 28 червня 1996 р. Конституція України сприяла подальшим міграційним рухам до України, оскільки гарантувала, що «іноземці й особи без громадянства, які знаходяться в Україні, користуються цими ж правами й обов'язками, що й українські громадяни, крім випадків, встановлених Конституцією, законами та міжнародними договорами».

Часті зміни й доповнення до законів «Про біженців» (24 грудня 1993 р., 21 червня 2001 р.) мали за мету узгодити українське міграційне законодавство відповідно міжнародних вимог. Зрештою, прийнятий 8 липня 2011 р. закон «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» сприяв організації ефективної співпраці України у справі біженців з іноземними країнами й міжнародними організаціями. У свою чергу, процедуру імміграції до України регулює закон «Про імміграцію» (7 червня 2001 р.). Він визначав умови та порядок імміграції в Україну іноземців та осіб без громадянства.

Нині ж фахівці зауважують про нагальність прийняття «Міграційного кодексу України». Щодо міжнародних договорів, які регулювали права й обов'язки біженців, то це «Конвенція про статус біженців» (28 липня 1951 р.), доповнена «Протоколом щодо статусу біженців» (31 січня 1967 р.). Згоду на їх виконання Україна дала 10 січня 2002 р.

Іншою актуальною проблемою для обговорення є «міграційна амністія». Є значна кількість як прихильників, так і противників її проведення. В Україні питання «міграційної амністії» востаннє жваво обговорювалось на рівні експертів, політиків, публіцистів у 2013 році.

Іслам регулює усі сфери життя й діяльності мусульманина, в тому числі його міграцію. Для цього існує поняття «гіджра». Для мусульман властиве шариатське розуміння «гіджри» як переселення з місцевості, де панують

неісламські закони, в місцевість, де живуть за шаріатом, з метою захистити своє життя і право на повноцінне сповідання ісламу.

Під час аналізу умов за яких є доцільною «гіджра» мусульмани повинні орієнтуватися, головним чином, на переселення Пророка Мухаммада з Мекки до міста Ясріб (пізніше перейменоване на Медина). Особливо, варто звертати увагу на причину цього переселення, якою стало тяжке становище мусульман у Мекці.

Очевидно, що міграція стала невід'ємною складовою життя ранніх мусульман, а мусульманські теологи давнини мали чітку уяву та розуміння цього явища, яке регламентувалося Сунною та Кораном. Відповідно ним, мусульманин має обов'язком переселитись, коли відчуває утиски. Але для переселення він неодмінно мав бути здатним фізично.

До європейських країн мусульмани почали переселятись з другої половини ХХ ст. Їхню міграцію не завжди можна вважати «гіджрою», бо не виконано головні умови: мусульмани не переселялися з метою порятунку життя чи у пошуках можливості вільно сповідувати іслам.

Проте, теперішні біженці з країн Близького Сходу справді рятують власне життя. Більшість із них мігрувала до сусідніх країн, а саме Туреччини, Лівану, Йорданії, Єгипту та Курдської автономії Іраку. Але деякі з цих країн не дозволяють до них переселятись. Тому для порятунку життя мусульманину дозволено переселятись до немусульманської країни, але за умови, що відсутня можливість здійснити «гіджру» в країну, де живуть за Шаріатом. Водночас, у цій не мусульманській країні мусульманин повинен мати можливість вільно сповідувати іслам. Однак, ця міграція повинна бути тимчасовою. Тобто, за можливості (якщо існуюча небезпека зникла) мусульманин має повернутись додому чи переїхати до іншої мусульманської країни.

РОЗДІЛ 4. ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ МІГРАНТІВ МУСУЛЬМАН В УКРАЇНІ

Міграційні процеси є одним із виявів тенденцій політичної та культурної глобалізації. У зв'язку з чим, на рівні окремої конкретної держави постають принципово нові проблеми, пов'язані з міжкультурною і міжцивілізаційною взаємодією, які, як це довела практика європейських країн, мають значний потенціал політизації. У той же час, приплив мігрантів створює не лише проблеми, але й можливості використання як нової робочої сили, так і нових спільнот, як своєрідний канал комунікації із зовнішнім світом у різних площинах, політичній, економічній і культурній.

Одним з ключових питань при дослідженні мусульманської спільноти в Україні є аналіз адаптації власне мусульман в українське суспільство. Складність даного питання полягає в тому, що перебіг адаптації має суттєву суб'єктивну основу, тому важко визначитись із відповідним методологічним інструментарієм для узагальнення процесу. Найбільш об'єктивним і показовим, на нашу думку, було би звернутися до основ ісламської релігії, тобто п'яти стовпів ісламу. Ці основи визнаються всією мусульманською спільнотою, а не лише певними етносами чи мусульманськими конфесіями і тому їхнє дотримання в рамках українського культурного й правового поля надає необхідний матеріал для оцінок проявів релігійності мусульман в Україні.

Одним зі стовпів ісламу є піст у священний для мусульман місяць Рамадан. Цей місяць закінчується святом Ід аль-Фітр (Ураза Байрам), що є містком до аналізу свят, як важливого прояву духовної культури. По аналогії, щоб дослідити перші два стовпи ісламу, а саме: «шагади» (свідчення віри в єдиного Бога і пророчої місії Мухаммада) та «саяту» (молитва, що виконується п'ять разів в день), варто описати мусульманські течії, які присутні в Україні і звернути увагу на особливості діяльності мусульманських організацій. Аналізуючи ідеологію певної релігійної організації, можна краще зрозуміти доктринальне наповнення її членів, а також обрядову складову. Відповідно,

коли розглядатимемо «хадж» (паломництво до Мекки) та «закят» (релігійний податок на користь бідних), окрім опису самих цих аспектів релігії, зрозуміємо рівень мобільності українських мусульман та фінансову систему ісламу. Отже, розбираючи кожен зі стовпів ісламу, звернемо увагу на три моменти: вузьке богословське розуміння; широкий соціальний вияв; реалізацію всебічного прояву в українських реаліях.

Окремо розглянемо питання ісламофобії в Україні, як фактор, що спричиняє напруження в українському суспільстві, і потенційно може зумовити конфлікти, які шкідливі для будь-якої країни, зокрема і нашої держави. Особливо негативними є вияви ісламофобії з боку органів державної влади й місцевого самоврядування, що мінімізує можливість адаптації мусульман. Методом етнографічного опитування дізнаємося наскільки мусульмани відчують відповідні проблеми і як, на їхню думку, можна їх вирішувати.

Іслам – це релігія з розвинутим соціальним аспектом. Повноцінно сповідувати власну релігію мусульманин має можливість лише в певній громаді (арабською – джамааті). Доказом є слова з Корану, які містяться в сурі «аш-Шура». Там перераховуються якості, які повинні бути в мусульман і зазначається, що вони – «радяться між собою у справах²⁸¹», тобто заохочується вирішення справ після обговорення в громаді. Існує низка ритуалів, які мусульмани повинні виконувати в рамках джамаату. Найбільш яскравий приклад це Джума, – колективна щоп'ятнична молитва на якій повинні бути присутніми всі дорослі чоловіки даної місцевості.

Зазвичай джамаати формуються навколо мечеті. Тому, ще з часів Пророка Мухаммада, коли в певній місцевості стверджувався іслам, передусім там з'являлася соборна мечеть²⁸². Враховуючи, що другою за кількістю вірян

281 Преславний Коран. Переклад смислів українською мовою / Переклав М. М. Якубович. – Медина: 2012. – С. 738.

282 Табарани аль-Муджамуль-Кабир. Важность джамаата [Электронный ресурс] / аль-Муджамуль-Кабир. Табарани // ГолосИслама.ru . – 24.12.2012. – Режим доступа: <https://golosislama.com/news.php?id=13838>.

релігією в Україні після християнства є іслам²⁸³, важливо з'ясувати, як саме формуються в нашій державі мусульманські громади. Зі слів опитаних нами мусульман, саме необхідної кількості місць для відправлення молитви та виконання інших обов'язкових для мусульман релігійних потреб не вистачає для повноцінного проживання в Україні²⁸⁴.

Важливо звернути увагу на взаємодію українських джамаатів між собою. Суперечності і водночас спроби координації між ними притаманні всьому періоду незалежності України. Одним із ключових питань, яке цікавить значну частину фахівців, – можливість об'єднання всіх джамаатів в єдину структуру. Для викладення проблеми адаптації це є досить важливим аспектом. Наприклад, муфтії Духовного управління мусульман України Ахмад Тамім стверджував, що потрібно переконати всіх українських мусульман в необхідності об'єднання у складі єдиного Духовного управління²⁸⁵. Загалом, згідно соціологічного дослідження, проведеного Українським центром ісламознавства, 10,43% опитаних мусульман вважають відсутність єдиного муфтіяту фактором, що стримує розвиток ісламу в Україні²⁸⁶. Дискусія на дану тему постійно присутня в середовищі мусульман, тому варто поглянути на історію найбільших ісламських організацій та їх ставлення до ідеї об'єднання.

Для початку розглянемо, які загалом найбільші мусульманські організації діють на території України. За даними Департаменту у справах релігії та національностей Міністерства культури України на 1 січня 2018 р. в Україні

283 Кирюшко М. Демократія і релігійна свобода (мусульмани в християнському середовищі сучасної України) // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень : Збірник / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. Національна академія наук України. – Київ, 2002. – С. 282-293.

284 Архів КЕК. – Ф. 44. – П. 4. – Од. зб. 4. – Арк. 2.

285 III - й съезд мусульман Украины завершил свою работу // Минарет. Газета ДУМУ. – 2000. – №35 (спец. вып.). – С. 20-21.

286 Кирюшко М.І. Іслам в Криму : релігійно-національна самоідентифікація кримськотатарського народу. Монографія / М.І. Кирюшко, О.Є. Бойцова; НАНУ; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень. – Київ, 2005. – С. 242.

було зареєстровано 254 мусульманські громади (з них діючих 250)²⁸⁷. Вони підпорядковуються духовним управлінням, яких на початок 2018 р. нараховувалось п'ять: Духовне управління мусульман України (до нього належали 119 громад), Духовне управління мусульман України «Умма» (23), Духовний центр мусульман України (16), Духовне управління мусульман Криму (4), Релігійне управління незалежних мусульманських організацій України «Київський Муфтіят» (1). Можна також виокремити близький до ДУМУ Духовний центр мусульман Криму (2). Окремо фігурують незалежні релігійні організації мусульман (80) та Шіїтські релігійні громади (4). Варто зазначити, що ця статистика зазнала суттєвих змін після окупації Криму. За даними на 1 січня 2014 р. ДУМК нараховувало 928 громад (з них зареєстровані – 353), тобто більше ніж всі інші духовні управління разом взяті. До ДЦМК тоді ж входили 36 громад²⁸⁸. Така диспропорція потенційно могла стимулювати об'єднання, але щоб зрозуміти чому цього не сталося розглянемо власне історію створення мусульманських духовних управлінь в Україні та їх відносини між собою.

Першим духовним управлінням, яке почало діяти в незалежній Україні, стало Духовне управління мусульман Криму, що було утворене в 1991 р. і першопочатково мало назву – «Кадіят», відповідно очолював цю структуру «каді» (з араб. – суддя). Першим «каді» офіційно став в 1992 р. випускник Бухарського медресе Сеїтджеліл-ефенді Ібрагімов²⁸⁹. Цього ж року, в м. Сімферополі відбулося Всекримське зібрання представників мусульманських спільнот, на якому було засновано Духовне управління мусульман Криму, до складу якого ввійшов Кримський муфтіят. Посада «кадія» перейменовувалася в

287 Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2018 р. [Електронний ресурс] // RISU. – 31.03.2018 . – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2018/70440/

288 Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2014 р. [Електронний ресурс] // RISU. – 04.04.2014. – Режим доступу: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2014/55893/>

289 Якубович М. Іслам в Україні: історія та сучасність / Михайло Якубович. – Вінниця, 2016. – С. 220.

«муфтія». С. Ібрагімов перебував на посаді муфтія та голови ДУМК до 1995 р. коли на Курултаї мусульман Криму замість нього було обрано Нурі-ефенді Мустафаєва. Неофіційною причиною зміни муфтія вважався певний конфлікт між ДУМК та Меджлісом. Сеїтджеліл-ефенді намагався дистанціюватися від політики та не вважав, що ДУМК мусить бути підпорядкованим Меджлісу²⁹⁰. Подібної позиції почав триматись після обрання муфтієм і Н. Мустафаєв, тому він також був зміщений із займаної посади, і після чого, в 1999 р., був обраний головою ДУМК абсолютно лояльний Меджлісу Еміралі Аблаєв²⁹¹.

Лояльність продовжувалась до анексії Криму Росією, після чого, відбулась перереєстрація в Духовне управління мусульман Криму і Севастополя (ДУМКС) і подальше функціонування в рамках російського законодавства. Натомість, за сприяння Меджлісу в Києві було організовано нове Духовне управління мусульман Автономної Республіки Крим (ДУМ АРК), до якого ввійшли кримськотатарські релігійні громади, що утворилися на континентальній Україні після переїзду з окупованого Криму. Муфтієм було обрано Айдера Рустамова, який до цього очолював Комітет духовних цінностей мусульман при земляцтві кримських татар в м. Києві²⁹². Таким чином, за період свого існування ДУМК ствердився як релігійна структура, що тісно пов'язана з Меджлісом і зорієнтована виключно на кримськотатарський етнос.

Після анексії Криму Росією, найбільшою організацією, за кількістю зареєстрованих мусульманських релігійних громад, стало Духовне управління мусульман України (ДУМУ). ДУМУ було створене на початку 1990-х рр. Його засновниками була незначна кількість волзьких татар, які для виконання

290 Саган О. Н. Етноконфесійний синкритизм в ісламі (на прикладі Криму) // Українське релігієзнавство. – Київ, 2006. – № 37. – С. 129.

291 Духовне управління мусульман Криму: історія, еволюція, проблеми // Релігійна панорама. – Київ, 2010. – № 6 (116). – С. 87.

292 В Киеве создано Духовное управление мусульман Крыма [Электронный ресурс] // Центр журналистских исследований. – 20.11.2016. – Режим доступа: <https://investigator.org.ua/ua/topnews/190850/>

функцій імама-хатиба, запросили вихідця з Лівану Ахмада Таміма²⁹³. Саме він в подальшому був обраним муфтієм, та неодноразово переобирався на цю посаду. Тамім є членом релігійної течії «хабашитів», названої так за ім'ям її засновника Абдуллага аль-Гарарі аль-Хабаші. Цю течію можна класифікувати як крайніх суфіїв. На своїх ресурсах ДУМУ ніде не ідентифікує себе як хабашитів, проте виокремлення аль-Гарарі, у порівнянні з іншими мусульманськими богословами, безпосередньо на це вказує. Як підтвердження, можна послатися на зібрання відео уроків, які викладені на офіційному сайті ДУМУ, де окрім уроків Ахмада Таміма, наявні лише уроки засновника хабашитського руху²⁹⁴.

У біографічній довідці Ахмада Таміма, яку можна знайти на офіційному сайті вказується, що він є уповноваженим поширювати знання суфійських орденів таких як – «Ріфаїя», «Кадірїя» і «Накшабандїя». Суфізм є містичним рухом в рамках ісламу, він є традиційним на території Північного Кавказу та користується популярністю в європейських країнах. Оскільки ДУМУ єдина з відомих організацій в Україні що тримається суфійських переконань – це і є однією з причин її окремішнього існування від інших мусульманських структур, що діють в Україні²⁹⁵. В літературі, яка видається ДУМУ, зустрічається критика тих суфійських течій, переконання яких не збігаються з переконаннями вище вказаних орденів. Робиться також досить категорична поправка, що такі течії не належать ні до ісламу взагалі, ні до суфізму зокрема²⁹⁶.

293 Нетеса С.В. До питання про діяльність мусульманських національно-культурних товариств на території незалежної України // Східний світ. – Київ, 2005. – № 2. – С. 50.

294 Золотая коллекция уроков – шейха ‘Абдуллаха аль-харарий [Электронный ресурс] // ISLAM.UA. – 17.04.2018. – Режим доступа: <https://islam.ua/video/zolotaya-kolleksiya-urokov-shejha-abdullaha-al-hararij/>

295 Якубович Михайло. Східний містицизм і сучасність [електронний ресурс]. – режим доступу: <https://tyzhden.ua/World/222035>.

296 Путь к совершенству: сб. ст. о суфизме / [редкол.: А. М. Тамим и др.]. – 1-е изд. – Киев : АЯ ГРУП, 2016. – С. 81.

У релігійних переконаннях прихильники ДУМУ є ашарітами (одна з течій мусульманського віровчення, що намагається невілювати суперечність між ісламом та філософією). Вони активно полемізують з іншими мусульманами, піднімаючи окремі теологічні питання (наприклад, місце перебування Аллага). Однією з причин помилкового сприйняття релігії хабашити вважають спроби малоосвічених в релігійному плані осіб інтерпретувати сакральні тексти (Корана і Сунни). Виключно теологи можуть правильно зрозуміти сакральний текст і пояснити його звичайним вірянам²⁹⁷. Виходячи з подібних міркувань, хабашити ставляться негативно до будь-яких перекладів Корану на зрозумілі для більшості населення України мови (українську та російську).

Користуючись тим фактом, що «Духовне управління мусульман України» першим серед мусульманських організацій в Україні одержала офіційну державну реєстрацію, Ахмад Тамім та його прибічники часто намагаються підкреслити свій всеукраїнський статус. Навіть в окремих довідкових матеріалах А. Тамім зазначений як «настоятель і муфтії мусульман України»²⁹⁸ що не зовсім відповідає дійсності, оскільки він очолює лише одну зі зареєстрованих мусульманських організацій України. Також ДУМУ час від часу проводить з'їзди своїх прибічників, які отримали назву «з'їзд мусульман України», що теж певним чином вводить в оману українські ЗМІ, які сприймають це як загальне зібрання українських мусульман, а не лише єдиної організації. У 2018 р. відбувся VI-ий подібний з'їзд. На ньому, як зазначається в матеріалах зібрання, піднімалися традиційні питання, як то «прагнення до єдності мусульманської умми й протистояння екстремізму»²⁹⁹. Проте, під час

²⁹⁷ Шестопаець Д. Теологічні позиції ДУМУ в контексті інституціоналізаційних процесів в ісламі в Україні // Українське релігієзнавство. – Київ, 2014. – № 69. – С. 76.

²⁹⁸ Шушківський А. І. Духовне управління мусульман України [Електронний ресурс] / А. Шушківський // Енциклопедія сучасної України. – 2008. – режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=19637.

²⁹⁹ На З'їзді мусульман України обрали нову духовну раду [Електронний ресурс] // УНІАН. – 26 листопада 2018. – Режим доступу:

організації з'їзду не було звернення до інших духовних управлінь, що діють в Україні, з пропозицією долучитись до цього заходу. Тому заяви ДУМУ можна сприймати як бажання бути своєрідним монополістом серед мусульманських організацій України.

Таким чином, ДУМУ намагається реалізувати себе в постійній боротьбі з іншими мусульманськими групами, яких хабашити вважають прихильниками «радикального ісламу»³⁰⁰. В українському контексті це різноманітні «ваггабітські» угруповання, рухи «Іхван муслімун» («Брати мусульмани») та «Хізб ут-Тахрір» («Партія визволення»). Бажання боротися з так званими «ваггабітами» можна побачити як в словах самого А. Таміма³⁰¹, так і в наукових працях співробітників ДУМУ³⁰². Офіційне видання ДУМУ «АЯ ГРУП» видало низку брошур полемічного змісту, в яких критикуються вищезгадані мусульманські течії. Так, у 2018 р. в скороченому російськомовному перекладі книги засновника хабашизму Абдуллага аль-Гарарі «Аль-макалятус-суннійя» останній переконує в хибності поглядів середньовічного мусульманського богослова Ібн Таймії. Важливість видання цієї книги пояснюється тим, що Ібн Таймія є головним та незаперечним авторитетом для «ваггабістів»³⁰³. Звинувачення в тому, що їхні опоненти можуть або безпосередньо бути

<https://religions.unian.ua/islam/10352178-na-z-jizdi-musulman-ukrajini-obrali-novu-duhovnu-radu.html>

300 Ісламські процеси у світі та в Україні: реалії і прогнози. Колективна монографія / Відповідальний редактор доктор філософських наук Арістова А. В. // Українське релігієзнавство. – Київ, 2011. – № 57. – С. 154.

301 Муфтий Тамим Ахмед: «Наша задача – не дать использовать ислам в политических целях» [Электронный ресурс] // Газета «День». – 28.02.2003. – Режим доступа: <https://day.kyiv.ua/ru/article/panorama-dnya/muftiy-tamim-ahmed-nasha-zadacha-ne-dat-ispolzovat-islam-v-politicheskikh>

302 Маєвська Л. Ідеологічні особливості неовагабізму // Українське релігієзнавство. – Київ, 2011. – № 57. – С. 162-171.

303 Опровержение заблуждений Ибн Таймийи на основе книги шейха 'Абдуллаха Аль-харарий "Аль-макалятус-суннийя" / Духов. упр. мусульман Украины ; [пер. с араб яз. и сост.: А. М. Тамим и др.]. – Киев : АЯ ГРУП, 2018. – С. 4.

причетними до терористичних організацій, або ж фінансуватися терористами фігурує як в ЗМІ, так і у літературі, яка видається під егідою ДУМУ³⁰⁴.

У 2010 р. з'явився Духовний Центр Мусульман Криму (ДЦМК). Ця організація є дочірньою структурою ДУМУ, і, відповідно, теж тримається хабашитських переконань та прагнула їх поширення в кримськотатарському середовищі. Дана подія значно ускладнила і так не прості відносили між ДУМК та ДУМУ³⁰⁵. Отже, можна охарактеризувати ДУМУ не лише, як структуру, що популяризувала власне уявлення про іслам, та боролася з альтернативними поглядами, але й таку, що постійно прагнула стати єдиною загальноукраїнською мусульманською організацією.

Наступним за хронологічною послідовністю був створений Духовний центр мусульман України. Його організували поволзькі татари в Донецькій та Луганській областях. Свій внесок у виникнення ДЦМУ внесли кілька організацій, проте виділимо донецьку громаду «Зірка Пророка», до якої входили відомі в регіоні люди (Р. Брагін, А. Хаметов, А. Брагін, Р. Іванков, Ш. Брагін тощо). Саме керівники цієї громади стали ініціаторами проведення 23.09.1994 р. установчої конференції Духовного центру незалежних мусульманських громад України (ДЦНМГУ). Наступного року був зареєстрований статут, а з 1999 р. було змінено офіційн назву на ДЦМУ. Очолює ДЦМУ Рашид Брагін. Із 2005 р. посаду муфтія обіймає Руслан Абдікеев³⁰⁶.

Однією з причин створення Центру був конфлікт з ДУМУ, під час якого постійно лунали звинувачення один одного в прозелітизмі та антиукраїнській

304 Заблужденія теченія "Хизб ат-тахрир" / Духовное управление мусульман Украины. – 6-е изд. – Киев: Аль-Иршад, 2009. – С. 10.

305 Булатов А. Новые мусульманские течения Крыма // Релігійна панорама. – Київ, 2010. – № 12 (122). – С. 85.

306 Якубович Михайло. Іслам у незалежній Україні: здобутки і втрати // 25-ти річчя Української незалежності як історія релігійних свобод та світоглядного плюралізму: державні інституції та релігійні організації у пошуках моделей партнерства / Збірник наукових матеріалів. – Київ, 2017. – С. 349.

позиції³⁰⁷. Існував також позитивний досвід заснування в м. Донецьку, разом з Міжобласною громадською організацією „Альраїд” (м. Київ), Українського ісламського університету (УІУ), що проіснував з 1999 по 2002 рр. В УІУ навчалося близько 1000 студентів, які після завершення навчання отримали дипломи імамів-хатибів. Припинив свою діяльність Ісламський університет з причини відсутності фінансування в достатньому обсязі³⁰⁸. Ще один аспект, який варто розглянути в контексті даного дослідження, це створення на базі ДЦМУ – партії мусульман України (ПМУ), роки діяльності якої з 1997 по 2005. Варто згадати про конфлікт згадуваної партії з Меджлісом кримськотатарського народу, пік якого був досягнутий під час президентських виборів 2004 р., і побіжно відзначався напруженими відносинами між ДЦМУ та ДУМК³⁰⁹.

ДЦМУ уникало публічних дискусій щодо питань віровчення (акиди) та релігійної практики (фікгу). Враховуючи, що більшість членів даного муфтіяту є волзькими татарами можна стверджувати, що вони тримаються ханафітського мазгабу. Але вимога триматися саме цього мазгабу не поширюється на інші етнічні групи. Після початку військових дій в Донецькій та Луганській областях Духовний центр мусульман України припинив будь-яку активну діяльність, хоча Департамент у справах релігій та національностей Міністерства культури України станом на 1 січня 2018 р. подав дані про наявність релігійних громад, до яких належало ДЦМУ. Узагальнюючи зазначимо, що попри політичне спрямування в діяльності ДЦМУ, ця організація відіграла важливу роль в

307 Здіорук С. І. Україна, іслам, Європа: сучасний світовий контекст (порівняльний аналіз суспільних та державних орієнтацій мусульман) // Українське релігієзнавство. – Київ, 2006. – № 37. – С. 108.

308 Козловський І.А., Луковенко І.Г. Духовний центр мусульман України // Історія релігій в Україні у 10 т. – Релігійні меншини України. - т. 7. Кол. монографія за ред. А. Колодного. – Київ, 2010. – С. 539.

309 Партія мусульман України, очолювана в Донецьку Рашидом Брагінім, своїми діями прагне розколоти мусульман Криму. // Релігійна панорама. – Київ, 2004. – № 2 (42). – С. 23.

консолідації волзьких татар та мусульман інших етносів на Східній Україні як в релігійному, так і культурному плані.

Ще однією структурою, що консолідує в своїх лавах волзьких татар, стало Об'єднання незалежних мусульманських громад міста Києва – «Київський муфтіят» створене на основі Всеукраїнського татарського культурного центру «Туган тел» («Рідна мова»). «Київський муфтіят» був зареєстрований 31 жовтня 2006 р. Головою Президії було обрано Канафію Хуснутдінова, муфтієм – Ніла Агишева. Відразу ж було оголошено орієнтацію на ханафітський мазгаб (релігійно-правова школа в ісламі) та культуру волзьких татар³¹⁰. Одночасно декламувалися і об'єднавчі ідеї. Так, в 2008 р., відбулася зустріч К. Хуснутдінова з тогочасним муфтієм ДУМК Е. Аблаєвим, на якій обговорювалась подальша співпраця двох організацій. Водночас, було висловлене несприйняття того, що муфтієм України вважається громадянин Лівану А. Тамім³¹¹. Тема протидії намаганням ДУМУ визначити себе як єдиного загальноукраїнського муфтіята розкривається на офіційному сайті «Київського муфтіяту», де в спеціальній статті розглядається загальна система ісламських релігійних структур і доводиться, що Таміма не можна вважати муфтієм всієї України³¹². Таким чином, можна стверджувати, що «Київський муфтіят» на ранньому етапі свого існування був готовий до компромісів, але їм завадили конфлікти з ДУМУ.

Останнім за терміном реєстрації, але другим за кількістю релігійних громад, (після анексії Криму), є Духовне управління мусульман України «Умма» (ДУМУ «Умма»). При реєстрації 11 вересня 2008 р., в ДУМУ «Умма»

310 Хуснутдінов Канафія. Київський муфтіят // Історія релігій в Україні у 10 т. – Релігійні меншини України. – т. 7. Кол. монографія за ред. А. Колодного. – Київ, 2010. – С. 546.

311 Бідою України є наявність чисельних внутріконфесійних колізій, існування декількох управлінських інституцій однієї й тієї ж конфесії. // Релігійна панорама. – Київ, 2008. – № 7 (94). – С. 18.

312 Черкасова Ирина. Кто есть Муфтий Украины? [Электронный ресурс] / И. Черкасова // Ансар. – 13.01.2014. – Режим доступа: <http://ansar.ru/analytics/2014/01/13/46835>

входило 14 громад³¹³, муфтієм було обрано імама донецької громади «Дуслик» Саїда Ісмагілова. Фундаментом ДУМУ «Умма» стала Всеукраїнська асоціація громадських організацій «Альраїд», і створення ДУМУ «Умма» є по-суті інституалізацією «Альраїду» в релігійному просторі України. Вище згадана асоціація була створена студентами-іноземцями в 1997 р. Вона виконувала функцію земляцтва та одночасно займалася проповіданням ісламу.

Переконання «Альраїду» є наближеними до руху «Брати-мусульмани» (араб. «Іхван аль-Муслімун»)³¹⁴. Цей рух був започаткований у Єгипті в 1928 р. шкільним вчителем Хасанном аль-Банною і став доволі популярним у країнах Близького Сходу. Оскільки значна кількість мігрантів з даного регіону також симпатизує «Братам-мусульманам» (БМ), ми спробуємо дати короткий історичний екскурс розвитку даного руху та описати його особливості.

Виникнення цього руху стало одним із наслідків періоду протекторату Великої Британії над Єгиптом, що тривав з 1914 по 1922 рр. Але й по його завершенні британці продовжували *de facto* керувати Єгиптом. Тому БМ завжди поєднували політичні цілі з релігійними. На початку своєї діяльності БМ не були політичною партією в політологічному значенні цього слова, оскільки переважно свою активність вони поширювали на соціальну сферу Єгипту, сприяли будівництву шкіл, лікарень, тощо³¹⁵. Часто їхню діяльність в політиці характеризують як екстремістську, пов'язуючи з її ім'ям Саїда Кутба, – одного з ідеологів боротьби за мусульманську державу. Як приклад радикалізму можна згадати спробу вбивства членами БМ президента Єгипту Гамалія Абдель Насера в 1954 р.

313 Ісмагілов С. Духовне управління мусульман України «Умма» // Релігійна панорама. – Київ, 2009. – № 3 (101). – С. 80.

314 Арістова А., Колодний А., Шестопаець Д. Внутріінституційні процеси в мусульманській уммі України // Українське релігієзнавство. – Київ, 2013. – № 65. – С. 137.

315 Царегородцева І.А. "Братья-мусульмане" и власть в Египте : диалог или противостояние? // Азия и Африка сегодня: ежемесячный научный и общественно-политический журнал /РАН; Ин-т востоковедения; Ин-т Африки. – Москва, 2010. – № 5 (634). – С. 32.

Із 1971 р., рух БМ набуває всіх ознак політичної партії. Вони припинили будь-які радикальні дії і робили спроби залучати своїх прихильників до влади, використовуючи списки інших політичних сил, або як незалежних кандидатів³¹⁶. Після повалення режиму Хосні Мубарака в результаті подій «Арабської весни» у 2011 р., БМ змогли провести свою більшість до парламенту, а президентом Єгипту було обрано члена їхнього руху Мухаммада Мурсі. Але вже через рік відбувся військовий переворот, в результаті якого владу захопив Абдуль-Фаттах Ас-Сісі, після чого найактивніших діячів руху БМ разом з Мухаммадом Мурсі було ув'язнено. На початок 2019 р. рух «Брати Мусульмани» в Єгипті перебуває на нелегальному становищі.

Рух діє не лише в Єгипті, він широко представлений в низці, як мусульманських, так і не мусульманських країн. Хоча в деяких країнах діяльність БМ можна схарактеризувати, як екстремістську (наприклад ХАМАС в Палестинській автономії³¹⁷), в більшості випадків наголос робиться виключно мирні засоби діяльності. Особливо це стосується організацій наближених до БМ, що мешкають в не мусульманських соціумах. Так, внук засновника БМ Хасана Аль-Банни, Тарік Рамадан, є одним із засновників ідеї про «Євроіслам», ідеологія якого могла б поєднати в собі європейські та мусульманські цінності³¹⁸. Також, часто в колі прихильників руху БМ декларувалася ідея консолідації дій всіх мусульман всупереч конфесійним відмінностям. Цей заклик виражається у фразі, яку сформулював єгипетський мусульманський богослов Рашид Ріда, і пізніше підтримав Хасан Аль-Банна – «ми співпрацюємо у тому, в чому згодні, і прощаємо один одному те, в чому розходимось». Тому, Рашид Ріда, переконував, що серед сунітів та шіїтів мусить бути політична

316 Сабери Фахиме. Политический ислам в Египте: причины поражения «Братьев-мусульман» и Мухаммеда Мурси // Власть. – Москва, 2014. – №10. – С. 113.

317 Краткий курс истории "Хамаса" [Электронный ресурс] // Газета Коммерсантъ. – 27.01.2016. – Режим доступа: <https://www.kommersant.ru/doc/644413>

318 Садыхова А. А. Евроислам: две концепции и перспективы // Труды. – Санкт-Петербург : СПбГУКИ, 2010. – Т. 190. – С. 159.

єдність, а також повинні зблизитись чотири сунітські мазгаби. За ідею загального мусульманського об'єднання виступав інший мусульманський діяч, Джамаль ад-Дін Аль-Афгані, ідеї якого теж вплинули на БМ³¹⁹. Щодо не мусульман, то в західних державах час від часу, за ініціативи організацій наближених до БМ, проводяться міжрелігійні діалоги з представниками інших авраамічних релігій (тобто християнами та юдеями)³²⁰. Отже, БМ рух, який вплинув на життя мусульман з Близького Сходу, і завдяки своїй активності поширився, на значну кількість країн світу.

Ще на початку своєї діяльності в Україні БМ зустрілися з проблемами, пов'язаними з регулярними звинуваченнями з боку представників ДУМУ в екстремізмі. Після розгляду в судовому порядку, який «Альраїд» виграв, прихильники ДУМУ стали обережнішими у своїх висловлюваннях³²¹. Конфлікти між ДУМУ та «Альраїдом» (пізніше ДУМУ «Умма») завжди приймали найгостріші форми. Пояснити це можна як їх ідеологічними розходженнями так і тим, що на відміну від в основі своїй моноетнічних ДУМК, ДЦМУ та «Київського муфтіяту», БМ є поліетнічною структурою. Отже, в Україні відбувається конкуренція між мусульманськими організаціями щодо залучення в свої лави мусульман – представників різних народів.

В українських реаліях БМ намагаються не відходити від тих принципів, які властиві даному руху. За ініціативи «Альраїду» проводяться різноманітні акції з метою зміцнення міжрелігійного діалогу, до участі в якому запрошуються не лише віряни різноманітних християнських та юдейських конфесій, а й адепти

319 Бадауи Надя Мухаммедовна, Куделин Андрей Александрович Влияние арабского Возрождения (ан-нахда) на идеологию «Братъев-мусульман» // Вестник РУДН. Серия: Всеобщая история. – 2017. – №1. – С. 56.

320 Зиннатуллин Айдар Зуфарович «Братья-мусульмане» в США // Исламоведение. – Махачкала, 2016. – №1. – С. 20.

321 Александров Дмитрий. Муфтий смуты [Электронный ресурс] / Д. Александров // Украина Криминальная. – 27.04.2005. – Режим доступа: <https://cipro.com.ua/persons/p-4850/>

нетрадиційних для України релігій, наприклад, буддисти та кришнаїти³²². Також, ДУМУ «Умма», в особі муфтія Саїда Ісмагілова, часто демонструє політичну активність. Під час Революції Гідності, шейх Саїд виступав на Майдані, пізніше підтримував проукраїнські сили в рідному для нього Донецьку, та українських солдатів під час АТО³²³. У своїх виданнях «Альраїд» піднімає питання єдності мусульманської громади світу задля досягнення спільних цілей³²⁴. «Альраїд» та ДУМУ «Умма» докладають значних зусиль в напрямку більшої консолідації мусульман України³²⁵.

Окрім вище згаданих мусульманських організацій і відповідних течій ісламу, які вони репрезентують, в Україні діють інші конфесії та групи. Всі їх описувати немає сенсу, але про шиїтів та Хізб ут-Тахрір варто згадати. Шиїзм, поруч з сунізмом, є одним з найчисельніших напрямків в ісламі. В Україні шиїти, в абсолютній більшості, це іммігранти. В першу чергу, це азербайджанці, якими була заснована «Організація мусульман-шиїтів Східної України». Також, в Україні є значна кількість громадян Ісламської Республіки Іран, переважно, це студенти. Згідно з даними Міністерства освіти та науки України, в 2011 р., понад 10 тис. іранських студентів навчалися у вищих навчальних закладах нашої держави³²⁶. Шиїтська мечеть в Україні існує лише в Харкові. Там також розташована й хусейнія (місце де шиїти збираються, вдень Ашура, щоб проводити траурні заходи щодо смерті внука Пророка

322 Посол мира Тарик Сархан — среди организаторов Конференции «За мир» в Киеве [Электронный ресурс] // Ислам в СНГ. – 16.03.2018. – Режим доступа: <http://www.islamsng.com/ukr/news/14445>

323 Рогатин Владимир Николаевич Саид Исмагилов - муфтий майдана на Украине: религиозно-политические взгляды и его деятельность // Мусульманский мир. – Казань, 2016. – №4. – С. 116-117.

324 Д.Шестопапалець. Репрезентація ісламу в публікаціях газети «Арраїд» // Українське релігієзнавство. – Київ, 2013. – № 67. – С. 76.

325 Люлька В. Діяльність прихильників руху «Брати мусульмани» в Україні // Шевченківська весна – 2020 (секція «історія»): Матеріали XVIII міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених м. Київ, 13 березня 2020 року. – Київ: Історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка, 2020. – С. 73-76

326 Шиїти в Україні // Релігійна панорама. – Київ, 2009. – № 11 (109). – С. 79.

Мухаммада – Хусейна). Також дві хусейнії є в Києві – одна при посольстві ІРІ, друга при громадській організації «Ахль Бейт». З причини військових дій на Сході України, припинили активну діяльність шийтські організації, що перебували в Донецьку та Луганську³²⁷.

Хізб ут-Тахрір аль-Іслямі (з араб. – «Ісламська Партія визволення») заснована суддею шаріатського апеляційного суду в Єрусалимі Такі ад-Дін ан-Набгані (1909 – 1977 рр.). Її метою визначено відновлення Халіфату, скасованого Мустафою Кемалем в 1924 р. Прихильники Хізб ут-Тахріру переконані, що лише наявність Халіфату, як окремої мусульманської держави, може забезпечити відновлення в повній мірі ісламського способу життя³²⁸. Вони проголошують виключно мирні методи боротьби задля досягнення власних цілей. Центральний інформаційний офіс ХТІ знаходиться в Лівані, місті Бейрут.

В Україні ХТІ активно функціонує з початку 2000-х років. Найбільшого розповсюдження ця організація набула в АР Крим. Всупереч тому, що ХТІ діяли достатньо відкрито, офіційно вони, як політична партія або громадська організація, не були зареєстровані. Окрім того, час від часу їхню діяльність намагалися заборонити³²⁹. Як наслідок активної діяльності та несприйняття її певними державними структурами до 2014 р., між ХТІ з одного боку та ДУМК та Межлісом з другого, відбувалися конфліктні ситуації внаслідок яких

327 Інтерв'ю с Олегом Балеховым на тему: Путь от православного священника к мусульманину-шииту, а также шиизм з Украине [Електронний ресурс] // Філософія і Релігієзнавство. – 14.03.2016. – Режим доступа: <https://tureligious.com.ua/yntervyu-s-olehom-balehovym-na-temu-put-ot-pravoslavnoho-svyaschennyka-k-musulmanynu-shyytu-a-takzhe-shyizm-v-ukrayne/>

328 Коротко про Хізб ут-Тахрір [Електронний ресурс] // Хізб ут-Тахрір Україна. – (б. д.). – Режим доступа: <https://hizb.org.ua/uk/about-hizb-ut-tahrir.html>

329 ВР Крима намерена запретить деятельность партии Хизб-ут-Тахрир [Електронний ресурс] // Корреспондент.net. – 02.04.2008. – Режим доступа: <https://korrespondent.net/ukraine/politics/422727-vr-kryma-namerena-zapretit-deyatelnost-partii-hizb-ut-tahrir>

Меджліс оприлюднив постанову, закликаючи місцеві кримськотатарські організації перешкоджати активності ХТІ³³⁰.

Ситуація кардинально змінилася після анексії Криму у 2014 р. Оскільки, ХТІ визнані в Росії як терористична організація, почалися масові репресії. Це стосується, як кримських татар, так і біженців з країн Середньої Азії³³¹. Унаслідок чого активна частина ХТІ змушені були переїхати на материкову частину України, де активізувала свою діяльність. Хоча дана організація до цього часу юридично не зареєстрована, репресії стосовно членів їхнього руху в окупованому Криму зміцнили лояльне ставлення до них в Україні. Вони стали значно більше представленими в медіа-просторі, що виявилось в запрошенні лідерів українського ХТІ до участі в телепрограмах та радіоефірах, а також їхньої активної діяльності у дипломатичних представництвах мусульманських держав в Україні³³². Таким чином, Хізб ут-Тахрір попри важке становище значної частини своїх прихильників в Криму продовжує утримувати позиції активної організації, залучаючи до своїх лав не лише кримських татар, а й іммігрантів зі Середньої Азії.

Розглянувши проблеми виникнення та функціонування найбільших мусульманських рухів, а також конфліктні ситуації, які виникали між різноманітними духовними управліннями, варто згадати спроби консолідації зусиль різних організацій для вирішення спільних задач. Вже описувалась зустріч Е. Аблаєва та К. Хуснутдінова з метою планування подальшої

330 Якубович М. Ad fontes: ідеологічний ресурс українського ісламу / Ісламські процеси у світі та в Україні: реалії і прогнози. Колективна монографія // Українське релігієзнавство. – К.:УАР, 2011. – №57 - С. 160.

331 Наумлюк Антон. У вас никаких прав здесь нет. ФСБ пытается крымчан [Электронный ресурс] / А. Наумлюк // Радио Свобода. – 01.09.2018. – Режим доступа: <https://www.svoboda.org/a/29465382.html>

332 Делегація Хізб ут-Тахрір в Україні відвідала посольства мусульманських країн у зв'язку з подіями в Аракані [Електронний ресурс] // Хізб ут-Тахрір Україна. – 23.09.2017. – Режим доступа: <https://hizb.org.ua/uk/in-ukraine/4592-office/press-releases/110522-pres-reliz-delehatsiia-khizb-ut-takhrir-v-ukraini-vidvidala-posolstva-musulmanskykh-krain-u-zv'язku-z-podiiamy-v-arakani.html>

співпраці. Певною мірою ці плани здійснилися в 2009 р., коли ДУМК, ДУМУ «Умма» та «Київський муфтіят» підписали положення про раду представників духовних управлінь і центрів мусульман України при Держкомнацрелігії³³³. Це був позитивний крок, незважаючи, що туди не ввійшли ДУМУ та ДЦМУ. Такий договір дозволяв більш ефективно розподіляти квоти на хадж, спільно вести діалог з органами державної влади, і загалом зменшував можливість майбутніх конфліктів між підписантами. Рада функціонувала до 2014 р., коли з анексією Криму і вторгненням російських військ в Донбас ситуація кардинально змінилася. Наступним кроком по консолідації спільних дій стало підписання Хартії мусульман України. Її підписали 5 грудня 2016 р. ДУМУ «Умма», ДУМ АРК та низка незалежних громад зі всієї України. Хартію відмовився підписувати Ахмад Тамім, також цього не зробив Канафія Хуснутдінов. Хартія в більшості пунктів відповідає підписаній в 2008 році Хартії мусульман Європи, її ціллю стало показати становище ісламу в Україні, а також відзначити активну громадську позицію віруючих цієї релігії³³⁴. Наступним кроком було підписання через рік (11 листопада 2017 р.) тими ж організаціями соціальної концепції мусульман України. В даному документі прописувалося ставлення до науки і освіти, медицини, економіки, сім'ї та родинних зв'язків, екології, етичних цінностей ісламу, тощо³³⁵. Подібні документи є яскравим прикладом можливості створення системи порозуміння між мусульманськими громадами, що мінімізує загрозу конфліктів.

Отже, саме релігійні організації є центрами, що консолідують мусульман і допомагають зберегти ідентичність. Конфлікти, які між ними виникають, можна вважати виявами конкуренції. І доки це відбувається в рамках законодавства України державні органи повинні слідувати принципам

333 Зустріч представників трьох мусульманських спільнот України // Релігійна панорама. – Київ, 2009. – № 4 (102). – С. 30.

334 АМУ підтримала Хартію мусульман України [Електронний ресурс] // Асоціація мусульман України. – (б. д.). – Режим доступу: <https://amu.org.ua/news/amu-pidtrimala-hartiyyu-musulman-ukrayini>

335 Соціальна концепція мусульман України. // Українське релігієзнавство. – Київ, 2018. – № 84. – С. 133-144.

мінімального втручання але максимального відслідковування відповідних процесів. Підписання Хартії та соціальної концепції мусульман України демонструє, що серед прихильників ісламу є потенціал для скоординованої діяльності й це, відповідно, забезпечить позитивний вплив на перебіг адаптації іммігрантів з країн мусульманського світу до життя в Україні³³⁶.

Далі звернемося до календарної обрядовості та спробуємо зрозуміти її вплив на мусульманську громаду України, зокрема мігрантів, які потребували відповідної адаптації в незнайомій для них країні. Для цього звернемо увагу на Рамадан як сакральний період в світоглядних уявленнях мусульман. Рамадан, це дев'ятий місяць мусульманського місячного календаря. Виходячи з ісламського віровчення, саме в цей місяць пророку Мухаммаду почав посилатися Коран. Піст (саум) в Рамадан є четвертим стовпом ісламу, і відповідно, всі мусульмани забор'язані його дотримуватися³³⁷. Незважаючи на те, що іслам дуже розповсюдження релігія, обрядова (релігійна) частина Рамадану у всіх мусульман проходить ідентично, на це вказує і література і згадують наші респонденти³³⁸.

Посту мають дотримуватися всі статевозрілі мусульмани. Дітей привчають до посту поступово. Окремо обговорюються категорії людей, які можуть не триматись посту. Це хворі стан яких може погіршитись, якщо вони будуть поститись, старі люди, вагітні жінки та матері-годувальниці, а також особи, що в даний момент перебувають в подорожі («мусафіри»). Після того як Рамадан закінчиться є кілька варіантів, як цим групам відшкодувати піст. Залежать вони від реального стану людини. Якщо з часом причина зникне, наприклад, хворий видужає, подорож закінчиться, а в жінки період годування завершиться, тоді за

336 Люлька В., Актуальність та перспективи об'єднання мусульманських організацій в Україні. Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць. Випуск 56. – Київ, 2018. – С. 138-142.

337 Родионов М. А. Ислам классический / М. А. Родионов; Спб.: «Петербургское Востоковедение», 2001. – С. 90.

338 Архів кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка – Ф. 44. – П. 1. – Од. зб. 2 – арк. 6.

кожен пропущений день вони повинні поститися в інший, зручний для себе, але бажано, до початку наступного Рамадану³³⁹. Якщо ж причина вже не може зникнути, в такому випадку потрібно нагодувати людину, яка тримається в цей час посту, тобто, провести за свій кошт для неї «іфтар» з розрахунку один день – одна людина. Можна годувати одну людину щодня, 30 людей за раз, або частинами, як буде зручніше тому хто годує.

Тривалість Рамадану буває 29 або 30 днів. Він починається в той момент, коли люди побачать молодий місяць на небі. В різних країнах Рамадан, відповідно, може розпочатись на день раніше ніж в інших. Закінчення теж пов'язано з появою молодого місяця, якщо його побачили в 29-ту ніч, то вважається, що наступного дня вже поститись не можна, оскільки розпочинається, свято Ід аль-Фітр³⁴⁰. Якщо ж місяць не побачили, то постяться ще один день, але не більше. Останнім часом початок і закінчення Рамадану вираховують відповідно астрономічних даних. Хоча з точки зору ісламу це не вірно³⁴¹, але якщо громада до якої належить конкретний мусульманин так вирішила, він повинен дотримуватись посту разом з ними, оскільки існує правило “починайте і закінчуйте молитву з мусульманами вашої місцевості”³⁴².

Після того, як на небі в 29-ту чи 30-ту ніч побачили молодий Місяць, вважається, що Рамадан закінчився і настало перше Шавваля, – відповідно одне з двох мусульманських свят Ід аль-Фітр, або як його ще називають в тюркомовних народів Ураза Байрам. З самого ранку мусульмани разом зі своїми сім'ями збираються біля мечетей. Там відбувається святкова молитва, яка відрізняється від «джума» молитов, які проводяться, кожен п'ятницю тим,

339 Архів КЕК. – Ф. 44. – П. 1. – Од. зб. 1 – арк. 2.

340 Богучарський Е. М. Мусульманский этикет / Е. М. Богучарський. М.: Рипол классик, 2009. – С. 152.

341 Констатация наступления Рамадана и установления, касающиеся появления молодого месяца [Электронный ресурс] // О Рамадане. – (б. д.). – Режим доступа:

http://www.oramadane.ru/publ/knigi/khanafitskij_fikkh_kniga_posta/konstatacija_na_stuplenija_ramadana_i_ustanovlenija_kasajushhiesja_pojavlenija_molodogo_mesjaca/27-1-0-109

342 Архів КЕК. – Ф. 44. – П. 1. – Од. зб. 10 – арк. 5.

що проповідь («хутба») відбувається не перед намазом, а після. Коли імам закінчить проповідь, мусульмани починають вітати один одного з цим святом. Саме святкування в різних країнах, може, певною мірою відрізнятися. В деяких, наприклад, люди починають відразу запрошувати до себе гостей, або самі когось відвідувати. В Києві відбувається загальне святкування, воно може проходити або безпосередньо біля мечеті, або в спеціально орендованому для цього місці, поблизу природи. Оскільки свят в ісламі, як вже було сказано, лише два, проходять вони дуже весело і радісно. Це посилюється ще й тим, що низка народів вважають головним святом саме Ід аль-Фітр³⁴³. Мусульмани купують новий одяг, приводять дітей, яким дарують подарунки, спеціально влаштовують місця де ті можуть гратись, ставлять батуту та інше. Проводяться змагання з боротьби, перетягування канату не лише серед дорослих а й дітей. Готується багато їжі, найчастіше східних страв, як то шашлик чи плов. Таким чином, Ід аль-Фітр є логічним завершенням Рамадану і одним з найважливіших подій для кожного мусульманина в календарному році.

Вищеописані принципи і правила проведення Рамадану для всіх мусульман суннітів мають і певну специфіку, яку спробуємо розглянути на прикладі мусульманської громади міста Києва. В ході етнографічного опитування були взяті інтерв'ю як в українців, що перейшли в іслам, так і представників мусульманських народів (Індія, Пакистан, Афганістан, Азербайджан, етноси Північного Кавказу) і які порівнювали Рамадан в Україні, та на їхній батьківщині.

Одне із питань що задавалося, – Чи важко триматись посту? Відповідь була доволі очікувана, – основною тезою звучало що не важко триматись, якщо людина є мотивованою і тоді сам Всевишній дає додаткові сили. Попри те, деякими вихідцями з південних країн було зазначено, що в Україні поститись складніше ніж в регіонах, з яких вони прибули. Наприклад, карачаївець який назвався Мурадом помітив, що тут години на півтори – дві, світловий день

343 Ислам: Энциклопедический словарь / М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – С. 89.

довше, ніж на Північному Кавказі³⁴⁴. Це ж підтвердив виходець із Північно-східної Індії, штату Ассам, Афзал Хусейн Рахман. Якщо в Україні щодня доводиться поститись вісімнадцять годин тридцять хвилин, то в Ассамі на шість годин менше³⁴⁵. Є певна важкість із-за спеки, але в сезон дощів вона повністю нівелюється. Варто зазначити, що з причини більш північного розташування України, відбувається значна зміна протяжності дня і ночі, в залежності від пори року. А враховуючи, що Рамадан в 2015 р., коли було проведене опитування, тривав з 18 червня по 17 липня, тобто в період коли день найдовший, то нарікання іноземців стають зрозумілими. Проте з часом (особливо років, через 18) навпаки, тут тримати піст буде набагато легше ніж в південних країнах.

Достатньо цікавим аспектом, який додатково розкриває можливості й форми адаптації мусульман в Україні є страви, що готуються під час Рамадану. Загалом не існує чітко визначеного явища мусульманської кухні. Головне, щоб та чи інша їжа не потрапляла під категорію забороненого («харам»), тобто була дозволеною («халяль»). Є продукти однаково «харамні» для всіх мусульман і такі, які можуть бути забороненими лише в певній правовій школі («мазхабі»). До першої категорії належить, в першу чергу, вся їжа, яку отримали в нечесний спосіб, або ж придбали за гроші, які зароблені нечесним способом. По-друге, не можна вживати згадувані в Корані алкоголь, свинину, кров і мертв'ячну. Під мертв'ячиною мусульманські богослови мають на увазі будь-яке м'ясо, що було забите способом, який не відповідає Шаріату і також невідповідними людьми. Допускаються лише мусульмани та так звані люди Писання («ахль Кітаб»), до яких входять християни та юдеї³⁴⁶. Є також певні локальні заборони, наприклад,

344 Архів КЕК. – Ф. 44. – П. 1. – Од. зб. 3 – арк. 3.

345 Архів КЕК. – Ф. 44. – П. 1. – Од. зб. 9 – арк. 1.

346 Хаусави Абдуррахман ибн Абдульджаббар. Запретная пища и последствия её употребления [Электронный ресурс] / Абдуррахман ибн Абдульджаббар Хаусави // Почему Ислам? – 08.07.2012. — Режим доступа: <https://www.whyclam.ru/main/zapretnaya-pishcha.htm>

малікітський мазхаб забороняє їсти конину, тоді як ханафітський вважає її дозволеною³⁴⁷.

Оскільки мусульманська громада Києва має поліетнічний склад, то на колективних «іфтарах» можна спробувати страви різних регіонів. Внаслідок зростання кількості новонавернених мусульман-українців все частіше і частіше подається саме українська кухня. Там, звичайно, відсутні заборонені ісламом продукти (свиняче сало чи кров'янка), але дуже поширені борщі, картопля з м'ясом, пиріжки тощо. Навіть серед іноземців вона користується певною популярністю. Наприклад, таджик з Афганістану, що назвався Ахмадом за позитивну рису вважає наявність перших страв, супу або каші зізнаючись, що йому дуже подобається як в Україні готують салати³⁴⁸. Звичайно східна кухня, найчастіше у варіантах арабської чи середньоазійської також представлена. Наші респонденти особливо виділили палестино-йорданську страву «мансеф». У своїй основі це молочний бульйон, до якого додаються вершки і певні сорти м'яса. Його часто подають разом з рисом³⁴⁹.

Проте, найбільша відмінність в проведенні Рамадану в Україні, у порівнянні з будь-якою мусульманською країною, – це відсутність відповідної атмосфери, що зазначалося всіма респондентами іноземного походження. В регіонах де іслам є релігією, що домінує, там відразу відчувається дух Рамадану, “ти ходиш і відчуваєш Рамадан”³⁵⁰ Навіть люди, які з певних причин не дотримуються всіх приписів, відчуваючи певний суспільний тиск теж починають постувати³⁵¹. Традиційно в мусульманському середовищі збираються не лише сім'ї, а й цілі роди, навіть із різних місцевостей, що відіграє важливу функцію комунікації. Теж саме можна сказати і про Ід аль-

347 Саматов Габдулхак. Можно ли мусульманину употреблять в пищу конину? [Электронный ресурс] / Г. Саматов // Islam today. — 23.06.2015. — Режим доступа: <http://islam-today.ru/veroucenie/vopros-otvet/mozno-li-musulmaninu-upotreblat-v-pisu-koninu/>

348 Архів КЕК. – Ф. 44. – П. 1. – Од. зб. 8 – арк. 2.

349 Архів КЕК. – Ф. 44. – П. 1. – Од. зб. 10 – арк. 3.

350 Архів КЕК. – Ф. 44. – П. 1. – Од. зб. 7 – арк. 3.

351 Архів КЕК. – Ф. 44. – П. 1. – Од. зб. 3 – арк. 3.

Фітр. Наприклад, респондент із Чечні, що назвався Тимуром, зазначив, що на це свято всі чеченці із різних частин світу по-можливості намагаються приїхати на свою Батьківщину. Квитки на поїзди чи літаки, потрібно бронювати за місяць або шукати за допомогою знайомств, наскільки швидко їх розкуповують³⁵². Тому відсутність «духу Рамадану» об'єктивно є незначною психологічною проблемою для вихідців із мусульманських країн в Києві³⁵³.

Продовжуючи тему адаптації мусульман, спробуємо проаналізувати, як мігранти з мусульманських країн реалізують свої релігійні обов'язки, пов'язані з фінансовими питаннями. В економічній та релігієзнавчій літературі порушується питання про існування такого явища як «ісламська економіка». Її існування як окремої цілісної та оригінальної системи розкривають, зокрема, Н. Ю. Ульченко та Н. М. Мамедова. Вони, зокрема, перераховують основні складові «ісламської економіки», а саме: присутність різних форм власності, та їх рівноправне співіснування; певне обмеження економічної свободи, як наслідок духовних та моральних цінностей встановлених ісламом; соціальна справедливість, яка формулюється в двох положеннях – взаємовідповідальність та дотримання соціального балансу³⁵⁴. Існує, щоправда, й протилежна думка, що термінологічно стосовно економіки, як національного господарства, такі доповнення, як «ісламська», «буддійська» або «католицька» ставити не коректно. Все-ж ми вважаємо, що ісламське право пропонує варіант побудови специфічних економічних взаємовідносин, які базуються на певних механізмах

³⁵² Архів КЕК. – Ф. 44. – П. 1. – Од. зб. 6 – арк. 2.

³⁵³ Konta R., Liulka V., Ethnocultural features of the month of Ramadan represented by Sunni Muslims in Kyiv: intercultural dialogue in the conditions of globalizational migration. East European Historical Bulletin. Issue 14. – Drohobych, 2020. – P. 206-213.

³⁵⁴ Ислам и общественное развитие в начале XXI века / отв. редакторы В.Я. Белокреницкий, А.З. Егорин, Н.Ю. Ульченко. – М., 2005. – С. 25-26.

та інструментах. І тому ймовірно доречніше називати це явище – «ісламська модель економічних відносин» або «ісламська економічна модель»³⁵⁵.

Одночасно з розвитком ісламської економічної моделі розвивається також ісламська фінансова модель, як спосіб ведення фінансової діяльності в рамках релігійних норм ісламу. Економісти часто підкреслюють позитивні риси такої моделі. Наприклад, оскільки шаріат забороняє укладати ризикові фінансові угоди, тобто вкладати кошти у «віртуальні» активи, – натомість стимулюється проведення фінансових операцій пов'язаних із транзакціями матеріальних активів, що значно зменшує вірогідність кризових явищ, подібних тим, які відбулися, скажімо, в 2008 р.³⁵⁶ Оскільки в ісламі заборонене лихварство, а відповідно і кредитування, в ісламській фінансовій моделі використовується система, яка отримала назву «мурабаха» (з араб. –_перепродаж). Вона є різновидом договору про партнерство, коли банк щось купує, а потім продає клієнтові по завищеній ціні. Відмінність від звичайних банківських операцій в тому, що доходом банку є торговельний прибуток, а не відсоток за наданий кредит.

Ісламська фінансова модель має перспективи для розвитку, окрім безпосередньо країн мусульманського світу, в будь-якій місцевості де проживає значна кількість мусульман. Це стосується також України. Ісламський банкінг міг би стати ефективним інструментом для реалізації суспільно важливих проектів. Те, що дана модель має майбутнє в нашій країні (хоча б як аналог у формі християнського чи православного банкінгу), зазначав ще в 2012 р. президент Асоціації українських банків О. Сугоняко³⁵⁷. Ще один аргумент на користь думки про необхідність використання елементів ісламської фінансової

355 Ахтямов Н. С. Исламская экономическая модель: концептуальные и теоретические основы // Вестник РГГУ. Серия «Экономика. Управление. Право». – 2013. – №15 (116). – С. 253-254.

356 Чугаєв О.А., Чередниченко А.В. Ісламський банкінг та його фінансові інструменти в контексті концепції потенційної моделі фінансової системи // Економічний часопис-XXI. – 2011. – № 3-4. – С. 14.

357 Ісламські банки: особливості функціонування та розвитку / С. В. Сембер, В. С. Стойка, Н. Е. Легеза // Економіка промисловості. – 2016. – № 1. – С. 14.

моделі в Україні є спроба залучення капіталів з мусульманських країн у вітчизняну економіку³⁵⁸. Інвестори з мусульманських країн вважатимуть Україну значно привабливішою, якщо матимуть змогу вести тут бізнес по правилах, які в більшій мірі відповідатимуть їх релігійним переконанням.

На заваді часткового використання ісламських фінансових інструментів стоїть законодавство України. В Законі України «Про банки і банківську діяльність» є дві статті, – це стаття 48, в якій банкам забороняється «діяльність у сфері матеріального виробництва, торгівлі (за винятком реалізації пам'ятних, ювілейних і інвестиційних монет) та страхування, крім виконання функцій страхового посередника» та стаття 49, в якій заборонено надання безпроцентних кредитів³⁵⁹. Таким чином, на сьогодні важко вести мову про можливість у перспективі підлаштування української фінансової системи до потреб ісламського банкінгу. При посиленні тіснішої співпраці між Україною та мусульманським світом, а також зростанні впливу мусульманської громади в українському середовищі до цього питання можна було б повернутись і переглянути чинне законодавство.

Вплив ісламу на економічне життя мусульман не обмежується лише податком. Відбувається чітке розподілення на дозволені та заборонені фінансові операції. Окрім того, наголошується на важливій ролі торгівлі у зв'язку з чим виробилися принципи її ведення.

Під призмою проблеми адаптації мусульман звернемо увагу на податок на користь бідних, що має назву «закят», який зокрема відображає соціально-економічні взаємовідносини мусульман. Те що «закят» (релігійний податок) є одним із п'яти стовпів ісламу, вказує наскільки економічна складова важлива в світосприйнятті мусульман. Це стосується як окремих мусульман, так і держави загалом. Тому спробуємо проаналізувати функцію «закяту». Дана тема є

358 Корнеєв В. В. Ісламська фінансова модель: особливості розвитку // Вісник соціально-економічних досліджень. – 2012. – Вип. 1. – С. 317.

359 Закон України «Про банки і банківську діяльність» [Електронний ресурс]. // Законодавство України. – 29.05.2020. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2121-14>

важливою хоча б з тих міркувань, що обов'язок виплати «закяту» стосується мусульман без територіальної прив'язки до країни перебування. Варто з'ясувати як саме мусульмани, які проживають в Україні, його виплачують і на які цілі потім ці кошти йдуть.

Залят (з араб – очищення) – податок, що збирається на користь незаможних мусульман. Вважається, що віддаючи частину свого статку особа очищається від такої вади як жадібність, а також очищає власне майно для подальшого збільшення. На відміну від «садаки» – милостині, яку віддають виключно з власного бажання та з ціллю отримати нагороду в наступному житті, сплачувати залят є обов'язком для дорослих працездатних мусульман. Про залят згадується як в Корані, так і в Сунні. Так в 43 аяті сури аль-Бакара сказано – «Звершуйте молитву, давайте залят та схиляйте коліна разом із тими, хто вже робить це³⁶⁰». Як бачимо залят тут стоїть поруч з іншим стовпом ісламу – молитвою (салятом), що підкреслює його важливість. Ще докладніше залят аналізується в Сунні. В двох найбільших зібраннях хадисів, в Сахисі аль-Бухарі та Сахисі Мусліма, є окремі розділи присвячені заляту³⁶¹.

У сучасному світі питання збору і розподілу заляту залежить, чи це мусульманська країна чи ні. Відмінність від інших типів оподаткування в тому, що залят – це сфера особистої відповідальності мусульман, тому держава (якщо мова йде про мусульманський світ) може значно послабити функцію контролю³⁶². Якщо особа займається фермерством і в органах державної влади існують данні про врожай, то вони можуть надіслати вимогу віддати відповідну його частину, для подальшого розподілу. В більшості ж випадків залят роздається або «з рук в руки», або через певні спеціалізовані фонди. В країнах

³⁶⁰ Преславний Коран. Переклад смислів українською мовою / Переклав М. М. Якубович. – Медина: 2012. – С. 8.

³⁶¹ Сахих аль-Бухарі. Мухтасар полный вариант / Паревод В. М. Нирша. – М.: «УММА», 2003. – С. 265; Сахих Муслим. 12. Книга залята. [електронний ресурс]. – режим доступу: <https://hadis.info/12-kniga-zakyata/779/>

³⁶² Львова Н.А., Покровская Н.В. Особенности исламского налогообложения в условиях современной финансовой системы // Финансы и кредит. – 2015. – №8 (632). – С. 33.

де мусульмани є в меншості розподіл закяту не може жодним чином контролюватися. Тоді особа передає його, керуючись виключно внутрішніми переконаннями, особисто або через релігійні організації, оскільки їм легше з'ясувати, хто з їхніх вірян має потребу в такій допомозі. Мусульманські організації частіше розподіляють закят харчовими продуктами. Попередньо складаються списки нуждених, які потім отримують ці продукти³⁶³.

Таким чином, закят як важливий елемент системи соціально-економічних відносин в ісламі, реалізується всюди де є мусульмани. І в українських реаліях платити закят, чи ні, є вибором кожного мусульманина та є підтвердженням його віри. Окрім того, допомога менш заможним членам громади значно зміцнює мусульманську спільноту.

Далі розглянемо функціональне значення хаджу, а також можливості його реалізації в рамках української держави. Його суть полягає в паломництві мусульманина хоча б раз в житті до м. Мекка, що знаходиться на Аравійському п-ві. Там виконується низка обрядових дій послідовність яких була встановлена Пророком Мухаммадом. Дії, які мусить виконати прочанин, містять обхід Ка'аби, споруди у формі куба, в одну зі стін якої закріплений «Чорний камінь». У напрямку Ка'аби мусульмани виконують свої молитви.

Хаджем можна назвати лише паломництво, яке проводиться в місяцях Шавваль, Зулькадда і Зульхіджа за мусульманським місячним календарем. В інший період таке паломництво має назву умра. Умра від хаджу відрізняється тим, що в умрі не потрібно відвідувати долину Муздаліфу та «побивати шайтана каменями». Не бажано проводити умру в день стояння на горі Арафат та відповідно у свято Ід аль-Адха. Існують різні думки мусульманських правових шкіл щодо обов'язку проведення умри. Деякі вважають, що мусульманин повинен провести умру, інші переконанні, що це бажано, але вибір залишається за конкретною особою. Найкраще виконати умру на початку

363 Благотворительность — один из базовых принципов Ислама [Электронный ресурс] // Ислам в Україні. — 05.06.2018. — Режим доступа: <http://islam.in.ua/ru/obshchestvo/blagotvoritelnost-odin-iz-bazovyh-principov-islama>

місяця Зульхіджа. Потім, перебуваючи в Мецці, вийти зі стану «іхраму», дочекатись 8-го числа, знову увійти в «іхрам» і відразу виконати хадж. Цей вид мусульманського паломництва має назву «хадж ат-таматту»³⁶⁴.

З огляду на значну кількість мусульман, які бажають здійснити хадж, «Організація Ісламська Конференція» (ОІК, після 2001 р. – ОІС, Організація Ісламського Співробітництва) в 1987 р. видала резолюцію, за якою вводилися квоти на хадж для кожної країни. Вираховувалось таким чином, щоб на кожен мільйон мусульман виділялось 1000 місць. В Україні, у зв'язку з тим, що діє декілька мусульманських духовних управлінь, виникали конфлікти з причини розподілу квот. Для того щоб їх попередити в 2009 р. у м. Джидді (Королівство Саудівська Аравія – КСА), зібралися представники найбільших українських мусульманських організацій та міністерства хаджу КСА. Було прийняте рішення, що квота прочан з України буде складати 500 осіб на рік за умовного розрахунку, що в нашій країні проживає 500 тис. мусульман. Мусульманські організації домовилися як розподілити квоту між собою. У 2011 р., квота була зменшена до 200 осіб, тому що за період незалежності з України більше за один раз паломників в хадж не відправлялося. В 2011 р. паломництво здійснило 190 осіб³⁶⁵.

Із хаджом пов'язане відзначання одного з двох мусульманських свят – Ід аль-Адхи (в тюрк. народів – Курбан Байраму) – свято жертвопринесення. Відбувається Ід аль-Адха 10-го числа місяцю Зульхіджа (за мусульманським місячним календарем), відразу після «дня Арафату». Як і хадж, це свято пов'язується з особою Пророка Ібрагіма. За мусульманським віровченням Пророк за наказом Бога повинен був принести в жертву свого первістка Ісмаїла. Не зважаючи на моральні страждання Ібрагім був сповнений рішучості виконати цей наказ. Проте в останній момент син був замінений на барана,

³⁶⁴ Али-заде, Айдын Ариф оглы. Исламский энциклопедический словарь / А. Али-заде ; [науч. ред. Р. Мухаметов]. – М. : Ансар, 2007. – С. 355.

³⁶⁵ Якубович Михаил. Хадж украинских мусульман в годы независимости [Электронный ресурс] / М. Якубович // RISU . – 05.09.2012. – https://risu.org.ua/ru/index/monitoring/kaleido_digest/49502/

якого він приніс в жертву. Як вірять мусульмани все це відбувалося в долині Міна, що не далеко від Мекки³⁶⁶. Сенс даної історії полягає в міцній вірі Пророка та рішучості виконувати волю Всевишнього. Символічно наслідуючи жертву Ібрагіма мусульмани в це свято ріжуть тварин, тим самим демонструючи власне бажання триматися заданих ідеалів.

Після того, як тварина зарізана існує традиція розподілення отриманого м'яса. М'ясо ділиться на три рівні частини, перша залишається для родини особи, яка приносила жертву. Друга частина дарується родичам, або найближчим друзям, які в свою чергу, можуть поділитись м'ясом зарізаної тварини, а третя віддається бідним, що є важливо для підтримки незаможних мусульман, особливо це стосується країн третього світу, або місцевостей, в яких отримати дозволене для їжі мусульман м'ясо важко отримати³⁶⁷.

В Україні найчастіше забоєм тварин і розподілом м'яса займаються релігійні організації. Враховуючи, що в державі порівняно не значна частина населення сповідує іслам і громадяни (особливо діти) не звикли бачити як масово ріжуть тварин, що пов'язано зі значною кількістю крові, забій проходить в закритих приміщеннях з дотриманням всіх санітарно-гігієнічних норм. Кількість осіб, які займаються забоєм, розподілена таким чином, щоб одні різали, а другі відразу обробляли туші тварин. Списки незабезпечених мусульман, яким потрібне м'ясо, складаються заздалегідь і потім, протягом найближчих днів, його намагаються їм віддати³⁶⁸. Святкування може проходити біля приміщень мечетей і культурних центрів або ж в спеціально орендованих для цього територіях.

366 Праздник Курбан-Байрам 2018: молитвы, традиции и обычаи мусульман [електронний ресурс]. – режим доступу: <https://sputnik-georgia.ru/spravka/20170831/237147189/Prazdник-Kurban-Bajram-2017-molitvy-tradicii-i-obychai-musulman.html>

367 Ханиф Сюзанн. Ислам : путь Бога / Сюзанн Ханиф; Пер. Т. В. Гончарова.– К. : "Ансар Фаундейшн", 2003. – С. 115.

368 Ассоциация мусульман Украины организовала раздачу мяса по случаю Курбан-байрама [Электронный ресурс] // Крым.Реалии. – 12.09.2016. – Режим доступа: <https://ru.krymr.com/a/news/27982459.html>

Ід аль-Адха, аналогічно до Ід аль-Фітру, це сімейне свято. Створюються умови щоби в першу чергу свято сподобалось дітям оскільки існує думка, що таким чином вони виховуються в мусульманській моралі. Проводяться різноманітні спортивні конкурси, як для дітей, так і дорослих, готуються страви етнічної кухні в залежності від регіону. В Україні найчастіше це арабські чи кримськотатарські страви, залежно від того яка мусульманська громада організовує свято.

Останньою підтемою аналізу адаптації мусульман до життя в Україні виокремимо проблему ісламофобії. Для будь-якої особи безпека і комфорт є пріоритетними обставинами для проживання в певній місцевості. Дехто з опитаних респондентів відзначав проблеми, що періодично виникають в мусульман з причини їхнього зовнішнього вигляду³⁶⁹. Зазначалося, також, про складність для осіб не слов'янської зовнішності знайти роботу³⁷⁰. Тобто, проблема нетерпимості щодо мусульман в нашій державі є, і на неї варто докладніше звернути увагу.

Після здобуття незалежності Україна оголосила намір побудувати демократичну та правову державу. Одним із найбільш важливих атрибутів такої держави є право на свободу совісті, користуючись яким громадянин України може сповідувати будь-яку релігію або ж не сповідувати жодної, що гарантовано українським законодавством, в першу чергу Конституцією України (ст. 35) і законом про «Про свободу совісті та релігійні організації». Існують також норми міжнародного права, яких Україна зобов'язалась дотримуватись. Вони проголошені в «Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи переконань», що затверджена Генеральною Асамблеєю ООН від 25 листопада 1981 р. Незважаючи на вищезгадані документи, за період незалежності в Україні неодноразово траплялися випадки релігійної нетерпимості на які потрібно звертати увагу з метою недопущення їхнього розгортання в більш непередбачуваній формі.

369 Архів КЕК. – Ф. 44. – П. 4. – Од. зб. 2. – Арк. 2.

370 Архів КЕК. – Ф. 44. – П. 4. – Од. зб. 6. – Арк. 2.

Ісламофобію можна вважати одним із найпоширеніших останнім часом видів релігійної нетерпимості. Це різновид ксенофобії, тобто різкого неприйняття особою чи певною спільнотою чужої (в нашому випадку мусульманської) культури, поведінки, манери спілкуватись тощо. Як і будь яка ксенофобія ісламофобія часто виявляється в дихотомії «ми – вони». В спеціалізованих статтях досить часто надається визначення ісламофобії яку надав заступник ректора Сассекського університету (Велика Британія) професор Гордон Конуей. Він вважає, що «ісламофобія – це страх та ненависть до ісламу та мусульман, яка існує в ЗМІ всіх рівнів та поширена на всі прошарки суспільства³⁷¹». Вважається, що вперше цей термін було вжито у публікації в 1997 р. у доповіді британського дослідника Р. Траста, яка мала назву – «Ісламофобія – виклик для всіх». За іншою версією цей термін поширився із Франції, і популяризували його активісти іранського походження³⁷². Але безперечним є твердження, що широке поширення і термін, і явище набули після терористичних актів, які сталися в США 11 вересня 2001 р.

Нині існує три основних погляди на причини широкого поширення ісламофобії. Перший, це прояви антагонізму між християнською та мусульманською цивілізаціями. Другий – це зростання кількості терактів вчинених мусульманами і найглобальніший з них, вже згадувана вище атака на Всесвітній торговельний центр. Крім того, можна виділити все більш зростаюче розчарування у світських політичних ідеологіях і навпаки, стійкість і навіть зростання впливу й популярності релігійних систем, де іслам є однією з найбільш динамічних. Наслідком є несприйняття цих процесів

371 Крымин Алексей, Энгельгардт Георгий. Исламофобия. [Электронный ресурс] / А. Крымин, Г. Энгельгардт // Журнальный зал. – 2003. – Режим доступа: http://magazines.russ.ru/oz/2003/5/2003_5_56.html

372 Гагагова, Л. Между страхом и ненавистью: исламофобия в России // Родина. – 2006. – №6. – С. 27-31.

немусульманським населенням і як наслідок виявлення різних фактів ісламофобії³⁷³.

Неприйняття ісламу, як релігії загалом та мусульман зокрема у якості її носіїв може виявлятися в різних формах. Однією з найочевидніших є ісламофобія в ЗМІ, коли іслам зображується виключно негативно. Небезпека цього явища полягає в тому, що найбільше вразливі впливу даної інформації особи, які безпосередньо ніколи з мусульманами не контактували і відповідно, вже до зустрічі з ними мають упередження ставлення³⁷⁴. Тому, найчастіше саме ЗМІ, надаючи інформацію без відповідних тлумачень і пояснень, стимулюють «побутову» ісламофобію. Вона виражається в антагонізмі деяких осіб чи організацій до будь-яких виявів мусульманської культури. Це можуть бути негативні висловлювання на адресу осіб ісламського віросповідання (найбільше це стосується жіночого одягу) або ж і колективні напади на людей східної зовнішності. Дуже розповсюдженим виявом «побутової» ісламофобії також є надписи місць поклоніння образливими надписами. Такі факти часто фіксуються і в Україні³⁷⁵.

Ісламофобія також може виражатись в формі мігранто- та релігієфобії. Вже із самої назви зрозуміло, що перше це негативне ставлення до мігрантів. Думка про те, що міграція з мусульманських країн до Європи є ні чим іншим як виявом «зіткнення цивілізацій» стала популярною завдяки С. Хантінгтону та його однойменній праці³⁷⁶. Виходячи із цієї теорії при збільшенні кількості вихідців з мусульманських країн вони неминуче почнуть зазіхати на основи західної цивілізації, паралельно нав'язуючи свою культуру.

373 Шевченко О.М. Формирование и виды ксенофобии в эпоху позднего модерна // Гуманитарные и социальные науки. – 2013. – № 5. – С. 89-96.

374 Матсон О.О. Исламофобия в немецком обществе // Вестник Брянского государственного университета. – 2015. – №2. – С.176-178.

375 Неизвестные испортили исламофобской надписью здание Ассоциации мусульман Украины [Электронный ресурс] // Крым.Реалии. – 23.03.2016. – Режим доступа: <https://ru.krymr.com/a/news/27630508.html>

376 Хантингтон С. Столкновение цивилизаций – М., 2003 . – С. 311.

Ще одним різновидом нетерпимості є релігієфобія. Особи, які є носіями подібних поглядів переконанні, що релігія, це справа виключно особиста, і вона не має права виходити в публічну сферу. І мусульмани, в такому випадку, підпадають під подвійне неприйняття, в першу чергу, як представники «іншої культури», в другу, як люди, що не бояться її привселюдно демонструвати³⁷⁷. Все це може виражатись або в формі «побутової» ісламофобії, про яку ми вели мову раніше, так і в ісламофобії з боку різноманітних органів державної влади, аналіз якої і буде проводитись нижче.

Але нас передусім цікавить не побутовий антагонізм стосовно мусульман, а вияв ісламофобії на рівні державних структур, оскільки саме це впливає на прегнення людей переселятись до України та впливає на міжнародний імідж нашої держави.

Незважаючи на своєрідний культурно-історичний контекст радянської і не пострадянської школи, в якій на уроках історії пропагувався наратив постійної боротьби православних козаків проти мусульман і кримських татар зокрема, в радянську добу проявів ісламофобії було не багато. Це можна пояснити двома факторами. По-перше, намаганням побудувати новий тип суспільства, який перебував би понад етнічними особливостями, так званий – «радянський народ». У такій парадигмі на культурні особливості зверталось мало уваги, вважалось, що релігійне минуле має набагато менше значення порівняно з соціалістичною сучасністю і тим більше комуністичним майбутнім. По-друге, після депортації в 1944 році кримських татар кількість мусульман, що мешкала на території УРСР значно скоротилася, що і давало можливість просто їх ігнорувати.

Можна вставити речення, що якщо Україна прагне до європейських стандартів толерантності то може наслідувати приклад Ради Європи.

³⁷⁷ Педзивиатр Конрад Исламофобия в Польше (на материале новейших социальных исследований) // Учен. зап. Казан. ун-та. Сер. Гуманит. Науки. – 2015. – №1 – С.236-249.

Після початку репатріації кримських татар у 1988 р. в Україні почала зростати кількість мусульман, що сприяло збільшенню випадків релігійної нетерпимості. Звичайно, в контексті Криму, багато що можна списати на несприйняття слов'янським населенням та органами місцевої влади питань щодо повернення власності кримців, яка була в них відібрана після депортації. Та все ж це часто виявлялося в формі відвертої ісламофобії. Як приклад можна вказати на перманентні конфлікти між органами УПЦ МП та мусульманською громадськістю. Влада майже завжди ставала на бік православних, що красномовно висвітлив муфтії ДУМК Емерлі Аблаєв в статті опублікованій у 2000 р.³⁷⁸.

Тепер звернемо увагу на інші регіони України. На материковій Україні, ми теж можемо побачити приклади ісламофобії. Цікаво, що найбільше їх траплялося під час президентства В. Януковича. Так, в 2011 р. міські ради Хмельницького та Білої Церкви, незважаючи на прохання мусульманських громад, відмовили у виділенні землі під будівництва мечетей. До цього органи місцевого самоврядування в більшості йшли на зустріч віруючим і за наявності земельних ділянок надавали їх. Але в основному мечеті будувалися або в Криму, або в містах східної України, де традиційно багато поволзьких татар. Та з початку 2000-х вже йшла мова про спорудження нових мечетей там де достатньо мусульман і вони мають відповідні релігійні потреби. В м. Хмельницькому вже в 2002 р. місцевий активіст Фазіл Рахім звертався до органів державної влади щодо виділення землі. Як зазначалося, мусульман задовольнила б будь-яка земельна ділянка, що знаходилась би в межах міста, до неї можна було б провести комунікації і поруч не було б місць продажі та розпиття алкогольних напоїв. У той час він не зміг отримати однозначну відповідь, в той же час часто чуючи від чиновників слова, що загалом вони не

378 Кримськотатарське питання : бюллетень / Кримський центр незалежних політичних дослідників і журналістів. - Сімферополь : 2000. – Ч. 3. – 2000. – С. 65.

бачать проблеми в будівництві мечеті³⁷⁹. Це питання було винесене на розгляд та голосування в міськраді лише в 2011 р. Власне сам по собі прецедент подібного голосування викликав в м. Хмельницькому значний резонанс. Було організоване пікетування міськради, яке проводило ВО «Свобода» з вимогою не дозволити будівництво³⁸⁰. Категорично проти будівництва висловлювались представники християнського духовенства, а також самі члени міськради³⁸¹.

У тому ж році подібний конфлікт відбувся і в Білій Церкві. Там мусульманська громада була зареєстрована ще в 1993 р. і з 2006 р. велася мова про будівництво мечеті. З 2009 р. відбувався пошук придатної для цього земельної ділянки. В 2011 р. було затверджено на архітектурній раді міста ескізний проект мечеті, але влітку того ж року ініціативною групою міських депутатів розпочалася кампанія щодо заборони будівництва мечеті в Білій Церкві. В рамках кампанії по місту роздавали листівки з антимусульманськими текстами, ісламофобські статті з'явилися в місцевій пресі, тощо³⁸². І як у випадку м. Хмельницького, щодо не доцільності побудови мусульманської культової споруди почали робити заяви представники християнських конфесій. Для улагодження проблеми міським головою був ініційований круглий стіл на якому мусульмани і противники будівництва змогли висловити свої позиції³⁸³,

379 Гурман Анатолій. Быть ли в Хмельницком первой на Подолье мечети? [Электронный ресурс] / А. Гурман // ZN,UA. – 01.11.2002. – Режим доступа: https://zn.ua/SOCIETY/byt_li_v_hmelnitskom_pervoy_na_podolie_mecheti.html

380 Ісаєнко Оксана. У Хмельницькому вирішували чи будувати мечеть під крики і шум [Електронний ресурс] / О. Ісаєнко // vsim.ua. – 10.08.2011. – Режим доступа: <https://vsim.ua/Podii/u-hmelnitskomu-virishuvali-chi-buduvati-mechet-pid-kriki-i-shum-10203669.html>

381 У Хмельницькому понад 200 чоловік пікетують – вимагають заборонити в місті будівництво мечеті [Електронний ресурс] // KRIMINAL.TV. – 11.09.2001. – Режим доступа: <https://kriminal.tv/news/u-hmelnitskomu-ponad-200-cholovik-piketut--vimagaut-zaboroniti-v-misti-budivnitstvo-mecheti.html>

382 Деркач Андрій. Біла Церква: без права на віру [Електронний ресурс] / А. Деркач // RISU. – 24.06.2011. – Режим доступа: https://risu.org.ua/article_print.php?id=43057&name=society_digest&_lang=ua&

383 Брилев Денис. Конфликт вокруг строительства мечети в Белой Церкви может стать тенденцией в «континентальной» Украине [Электронный ресурс] / Д. Брилев // Релігія в Україні. – 26.06.2011. – Режим доступа:

але до спільного знаменника дійти не змогли. В результаті, в серпні 2011 р., міська рада прийняла рішення про заборону будівництва мечеті в місті, що мало наслідком скасування дозволу на розробку проектної документації.

Таким чином, можна констатувати, що пояснення, за якими міськради міст Хмельницького і Білої Церкви забороняли будувати мечеті базувалися на певних ісламофобських стереотипах. В обох випадках згадувалося християнське минуле краю, висувалася теза, що наявність мечеті буде притягувати мусульман і змальовувалися приклади європейських країн які, як вважали прихильники заборони будівництва, потерпають від значної кількості мусульман-мігрантів. У подальшому в Білій Церкві це питання більше не піднімалося, тоді як в Хмельницькому одна з мусульманських громад все ще намагається домогтися дозволу на будівництво, але поки що безрезультатно³⁸⁴.

Найбільш яскравий період нетерпимості стосовно мусульман був перед футбольним чемпіонатом «Євро-2012». У цей час мусульман масово викликали до СБУ де «пропонували співпрацю», яка повинна була виражатись в наданні інформації про інших мусульман. Осіб, які відмовлялися «співпрацювати» таким чином, обіцяли брати на олівець і суворо карати, якщо вони вчинять якусь правопорушення. Найбільше подібних викликів було поміж новонавернених мусульман-українців³⁸⁵. Також, саме тоді найчастіше відбувалися обшуки в мечетях, будинках та квартирах мусульман за весь період незалежності України.

Однією з резонансних подій, які відбулися в 2012, було закриття в Одесі мусульманської організації «Сират аль-Мустахим» (Прямий шлях). Ця

http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/10510-konflikt-vokrug-stroitelstva-mecheti-v-beloy-cerkvi-mozhet-stat-tendenciej-v-kontinentalnoj-ukraine.html

384 Западенко Ігор. Вчетверте у Хмельницькому не наддали ділянку під мечеть [Електронний ресурс] / І. Западенко // RISU. – 07.05.2014. – Режим доступу: <https://risu.org.ua/ua/index/exclusive/reportage/56315/>

385 Речинский Станислав. «Мусульманский вопрос», ксенофобия, и другие «уловки 22» [Электронный ресурс] / С. Речинский // ОРД. – 30.01.2012. – Режим доступа: <https://ord-ua.com/2012/01/30/musulmanskij-vopros-ksenofobiya-i-drugie-ulovki-22/>

організація була створена двома вихідцями з арабських країн, єгиптянином Уда Халедом та сирійцем Масрі Мухаммадом і об'єднувала мусульман салафітського напрямку в Одесі. Незважаючи на те, що «Сират аль-Мустахим» діяла ще з 2009 р., про неї стало відомо лише коли в ЗМІ почали з'являтися статті такого типу – «В Одесі накрыли організацію ваххабітів, а в них вилучено вибухівку»³⁸⁶. Лише згодом почала з'являтися інформація від самих членів організації щодо причин їхнього затримання³⁸⁷. Коли справа дійшла до суду, їх звинувачували лише за розповсюдження екстремістської літератури. Хоча суд визнав їхню провину, але вони відбули термін у в'язниці менше року і були відпущенні. Даний випадок демонструє, як за допомогою нав'язування з боку ЗМІ ісламофобії спецслужби можуть досягати своїх статистичних цілей боротьби «з ісламських тероризмом».

Після того, як в 2014 р. влада в Україні змінилася і розпочалася військова агресія Російської Федерації, значна частина мусульман долучилися до захисту Батьківщини. Тиск на мусульманські організації, який ми бачили вище зникає, але ісламофобія набуває нових форм. За короткий період часу зафіксовано кілька випадків втеч мусульман з Росії на територію України. Федеральна Служба Безпеки відразу їх оголошувала причетними до Ісламської Держави Іраку та Леванту і вимагала їхнього видання. В свою чергу Служба Безпеки України, незважаючи на те що представники силових структур РФ воюють на Сході України, погоджувалася на видачу цих осіб. Першого кого варто задати, це Амінат Бабаєва, громадянка Росії, родом з Дагестану, яка мешкала в Туреччині. Її колишній чоловік приєднався до «Ісламської Держави», після чого вони розлучилися. В 2016 р., коли між Росією та Туреччиною відносини

386 В Одесі накрыли організацію ваххабітів, а в них вилучено вибухівку «уловки 22». [Електронний ресурс] // ТСН. – 30.03.2012. – Режим доступу: <https://tsn.ua/ukrayina/v-odesi-nakrili-organizaciyu-vahhabitiv-v-nih-vilucheno-vibuhivku.html>

387 Одесские «террористы»: «Взрывчатку нам подкинули из-за нежелания платить дань СБУ» [Электронный ресурс] // Думская. – 29.03.2012. – Режим доступа: <http://dumskaya.net/news/odesskie-vahhabity-ne-byli-vahhabitami-i-vinyat-018448/>

стали налагоджуватись їй натякнули, що краще переїхати в іншу країну, а інакше її можуть видати. Вона обрала Україну, бо в неї тут жила подруга і вона знала про конфлікт між Україною та Росією. Як тільки вона прилетіла до Харкова, то відразу попросила надати притулок в Україні. Але працівники прикордонної служби не прийняли її заяву і, після того як за справу взялися в СБУ, жінку було затримано³⁸⁸. Незважаючи на спробу допомоги з боку адвокатів та правозахисників, буквально через декілька днів співробітники українських спецслужб передали її працівникам ФСБ. Як і в цілій низці інших випадків варто звернути увагу на небажання української сторони розібратись в питанні і зрозуміти, чи дійсно ця особа має відношення до ІДІЛу?³⁸⁹.

Ще більший резонанс викликав випадок з інгушем Тимуром Тумгоевим, який, рятуючись від переслідувань, втік через Туреччину до України в червні 2016 р. Звинувачуючи, що він воював в Сирії проти військ Башара Асада РФ подала заяву до Інтерполу на його розшук. Тому, як тільки Тумгоев прилетів зі Стамбула до Харкова він відразу був заарештований прикордонниками і згідно постанови Генпрокуратури повинен бути переданий до Росії. Лише те, що він перерізав собі вени, зупинило його видачу. Цей випадок викликав резонанс поміж правозахисників України і під СІЗО, де він знаходився, проводили мітинг з вимогою заборонити екстрадицію. Окрім того, вже перебуваючи в Україні, він заявив про своє бажання долучитися до добровольчого батальйону, щоб взяти участь в Антитерористичній операції проти проросійських сил на

388 Співпраця зі спецслужбами країни-агресора та порушення законодавства видається за роботу із “забезпечення інтересів національної безпеки” [Електронний ресурс] // Українська Гелсінська спілка з прав людини. – 23.09.2016. – Режим доступу: <https://helsinki.org.ua/articles/zayava-proektu-bez-kordoniv-ho-tsentr-sotsialna-diya-schodo-nasylnytskoho-vykradennya-hromadyanky-rf-aminat-babajevoji/>

389 Сергацкова Екатерина. Как СБУ и ГПУ выдают беженцев за исламских террористов [Электронный ресурс] / Е. Сергацкова // hromadske. – 28.10.2016. – Режим доступу: https://ru.hromadske.ua/posts/Kak_Sbu_I_Gpu_Vydayut_Bezhenczev_Za_Islamskix_Terroristov

Донбасі³⁹⁰. Після того, як на звернення Харківської Правозахисної Групи (ХПГ) комітет ООН заборонив екстрадицію Тумгоєва його було звільнено під особисте зобов'язання з'являтися на вимогу прокурора. Відразу він відбув на південь Донецької області в місце розташування добровольчого батальйону імені шейха Мансура. В складі добробата він брав участь в бойових діях. Проте, у вересні 2018 р. під приводом перевірки документів Тімура Тумгоєва було повторно викликано до Харкова де його затримали та швидко передали російській стороні³⁹¹. Таким чином, людину, яка воювала проти російських окупантів, було екстрадовано в Росію. Як і випадку з А. Бабаєвою, правоохоронні органи України повірили ФСБ в причетність Тумгоєва до ІДІЛу, не зважаючи на його заперечення. Як наслідок, в офіційній пресі можна зустріти слова чиновників МВС, що вихідці з країн СНД, які є членами ісламістських радикальних організацій та терористичних угруповань, просять політичний притулок в Україні³⁹². Такі факти можна пов'язувати з ісламофобією, оскільки щодо мусульман не діє «презумпція невинності» і слідчі органи майже автоматично приписують приналежність мусульман до терористичних рухів.

У 2017-18 рр. відбулася низка обшуків Службою Безпеки України в приміщеннях Ісламських культурних центрів, які входили до ГО «Альраїд» та, відповідно, ДУМУ «Умма». Спочатку у 2017 р. обшукали ІКЦ Сум і Житомира. В березні 2018 р. пройшов обшук одночасно в ІКЦ м. Києва та вдома в одного з

390 Ингуш экстрадиции которого добивается ФСБ вскрыл себе вены дабы не оказаться в России [Электронный ресурс] // АНТИКОР. – 24.06.2017. – Режим доступа: https://antikor.com.ua/articles/176083-ingush_ekstraditsii_kotorogo_dobivaetsja_fsb_vskryl_sebe_veny_daby_ne_okazatsja_v_rossii

391 Деркач Анвар. Екстрадиція добробатівця Тумгоєва до Росії [Електронний ресурс] / А. Деркач // Радіо Свобода. – 14.09.2018. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/ekstradytsiia-tumgoeva-do-rosiii/29489944.html>

392 Науменко Н. М. Посилення міжвідомчої взаємодії як ефективний інструмент протидії незаконній міграції // Міграція. – Одеса. – 2018. – червень. – № 7 (197). – С. 2.

активістів ГО «Альраїд» громадянина Йорданії Таріка Сархана³⁹³. У всіх випадках шукали літературу радикального змісту всупереч тому, що в Україні немає законодавчо затвердженого списку заборонених видань. Таку літературу знаходили, причому це завжди була одна й та сама книга. Зі слів юриста Київського ІКЦ ці книги були підкинуті, оскільки під час обшуку порушено низку процесуальних норм. Всі книги, які друкує ГО «Альраїд», виходять під певним грифом, який був відсутнім на знайдених СБУ примірниках³⁹⁴. На кінець 2018 р., ця ситуація не мала розвитку³⁹⁵.

Підсумовуючи вищенаведений матеріал ми констатуємо, що в організаційному плані мусульмани-мігранти мають доволі розгалужену мережу організацій з усіма розвиненими функціями: від видавничої до соціальної. Варто також звернути увагу на ту обставину, що більшість мусульманських організацій підтримують суверенітет та територіальну цілісність України і не можуть вважатися потенційними агентами стороннього впливу. Конкуренція та полеміка між ними створюють середовище противаг, яке, проте, не можна розглядати як потенційно конфліктне і яке може серйозно вплинути на політичну стабільність в Україні.

Специфіка культурної адаптації мусульман-мігрантів в основному пов'язана з особливостями настанов ісламу і не зустрічає якихось особливих суб'єктивних чи об'єктивних перешкод. Більше того, можна висловити точку зору, що Україна мала би виробити більш конкретну й чітку політику щодо соціально-культурної адаптації в тому числі й мусульман. Це може стосуватися

393 Це брудна конкуренція чи невинуватна недбала діяльність державних органів? – Тарик Сархан про обшук СБУ в його квартирі [Електронний ресурс] // АЛЬРАІД. – 13.03.2018. – Режим доступу: <http://www.arraid.org/ua/node/6020>

394 Мамаєва Марія. Обшуки і провокації: Мусульмани заявили про системне переслідування їх з боку СБУ [Електронний ресурс] / М. Мамаєва // ASN. – 07.03.2018. – Режим доступу: <http://asn.in.ua/ua/news/publishing/154443-obyski-i-provokacii-musulmane-zajavili-o-sistemnom.html>

395 Люлька В., Ісламофобія в Україні (1991-2017 рр.): історична ретроспектива. Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць. Випуск 53. – Київ, 2017. – С. 77-81

як мовного питання (навчання української мови зокрема), так і принципів виділення землі для культових споруд мусульман, які унеможлилювали би конфліктні ситуації чи непорозуміння.

Найважливішим в адаптації є впевненість у власній безпеці, тому значна увага приділена ісламофобії, як явищу, що, на жаль, має прояви в Україні. Проте ми не можемо їх назвати системними, оскільки жодна політична парламентська сила в Україні не декларувала ісламофобських принципів, а кількість ксенофобських проявів щодо мусульман на різних рівнях не є значущою.

Враховуючи ту обставину, що кількість мусульман в Україні буде збільшуватися, що є світовою тенденцією, на порядку денному української влади має бути питання постійної комунікації з ісламськими організаціями, пояснення і роз'яснення для українського суспільства культурних, філософських та інших особливостей ісламу тощо. І навпаки, державна влада, в свою чергу повинна мінімізувати будь-які форми силового втручання в діяльність мусульманських організацій, зокрема проведення масованих обшуків, натомість зосередившись на методах спільної культурно-просвітницької діяльності.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження міграційних рухів з країн мусульманського світу до України, за період з 1991 р. до 2019 р., можна сформулювати низку висновків та узагальнень.

– Під час роботи на дисертацією було проаналізовано історіографію та джерельну базу дослідження. Встановлено, що ґрунтовні історичні праці, які стосуються безпосередньо міграції з країн мусульманського світу до України, відсутні, тому в історіографічній частині дисертації розглянуті наукові напрацювання за дотичною тематикою. Проаналізувавши наукову літературу, щодо перебування мусульман на території України з часу їх появи у VIII ст. н. е. і до отримання Україною незалежності 1991 р. можна дійти думки, що ця тематика викликала значний інтерес у наукових, суспільних, релігійних колах, однак викликала значні дискусії, різні, часом кардинально протилежні підходи. Розглядаючи період Незалежності України, дослідники та публіцисти зосередилися переважно на ролі мігрантів у формуванні та діяльності мусульманських організацій, та відносин між ними. В проаналізованій релігійній та релігієзнавчій літературі значна увага приділена духовним практикам мусульман в Україні. Це можна пояснити помітним впливом цих традицій на адаптацію в українському соціумі. Водночас, досліджуючи юридичну літературу, були розглянуті зміни міграційного законодавства за період незалежності України та звернуто увагу на недовільне врегулювання цих процесів, передусім в першій половині 1990-років.

– Окрему увагу в дисертації приділено спеціалізованій пресі, а саме, газеті «Прикордонник України», що дозволило простежити трансформацію підходів офіційних осіб стосовно мусульманської міграції до України. Зокрема, можна звернути увагу, що з 1991 р. по 2019 р. відбулися суттєві зміни у ставленні до мігрантів з боку офіційних служб України, від однозначно негативного до появи розуміння об'єктивності міграційних процесів та потенційної можливості

отримати для України користь, за умови проведення відповідної міграційної політики.

У дисертації використані архівні джерела, а також особисті польові дослідження (власні задокументовані опитування мігрантів з мусульманських країн), які знаходяться у Науковому архіві кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Для кращого розуміння підходів української держави до проблеми міграції проаналізовано відповідні Закони України: «Про імміграцію», «Про громадянство України», «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», «Про національні меншини в Україні». Досить цінними є аналіз низки редакцій відповідних законопроектів, а також змін та доповнень до цих законів.

Аналізуючи динаміку зміни кількості мігрантів з країн мусульманського світу, зокрема використано результати Всеукраїнського перепису населення 2001 р. та данні Державної прикордонної служби України. Адже, можна стверджувати, що за роки незалежності України, була тенденція до збільшення чисельності мусульман, проте дотепер не було алгоритму, щоб вирахувати їх точну кількість.

– У дисертації з'ясовано, що першими мігрантами мусульманами, що з'явилися на території України, були представники різних тюркомовних етносів, які оселилися переважно в Криму, Північному Причорномор'ї та Приазов'ї. Міграційні процеси продовжували відбуватися після включення Південної України до Золотої Орди. Наслідком ісламізації даних територій стала поява у XV ст. Кримського Ханства, держави, яка проіснувала до кінця XVIII ст., і є частиною мусульманської спадщини в історії України. Після завоювання Кримського Ханства Російською Імперією, почалися гоніння на кримськотатарський народ, наслідком яких стало стрімке скорочення мусульманського населення на Кримському півострові. У XIX ст. значна частина кримських татар мігрувала до Османської Імперії. Після встановлення

радянської влади, ситуація лише погіршилася, апофеозом цього стала депортація кримськотатарського народу, влаштована сталінським режимом 18 травня 1944 р. Внаслідок усвідомлення кримськотатарським народом власної ідентичності, прагнення до збереження, відновлення своїх традицій, перебуваючи у засланні у Середній Азії та Сибіру, кримські татари прагнули повернутися назад у Крим, на це вказують джерела в архіві СБУ.

Визначено, що попри значне скорочення кількості кримських татар, натомість у період Російській Імперії на територію України почали мігрувати поволзькі татари. Оселялися вони переважно у великих індустріальних містах: Києві, Одесі, Катеринославі (Дніпрі), містах Донбасу. Їхні громади домагалися того, щоб в містах мешкання відкривалися мечеті або молитовні кімнати. Поволзькі татари, не були депортовані, як кримські, радянським режимом, але проведення політики атеїзму, стала причиною закриття всіх мечетей на території України.

З'ясовано, що руйнування радянського режиму у кінці 1980-х – на початку 1990-х рр спонукало дві хвилі масових міграцій мусульман до України. У першу чергу, це репатріація кримських татар, які повернулися на свою історичну батьківщину, у Крим. У другу, – міграція турків-месхетинців, які залишали Узбекистан (місце свого попереднього проживання), рятуючись від гонінь. Висвітлення міграції цих двох народів важливе у контексті дослідження феномену одночасного переселення значної кількості мусульман та реакції на це, як українських владних структур, громадськості, так і місцевих мусульманських громад.

– Встановлено, що після проголошення Україною незалежності, спостерігалася тенденція до збільшення кількості мусульман, що мігрували на її територію. Щоб дослідити чисельність вихідців з країн мусульманського світу, визначено найефективнішим джерелом дані Всеукраїнського перепису населення 2001 р., які порівнювалися з переписами, що проводилися у радянську добу (передусім з тим, що пройшов у 1989 р.). Водночас, був зроблений офіційний запит до Державної прикордонної служби України,

стосовно кількості громадян країн мусульманського світу, що перетнули український кордон на в'їзд у 2000 р. та 2001 р. Отримані дані дають змогу стверджувати, що у 2001 р., в Україні перебувало значно більше вихідців з мусульманських країн, ніж це зазначено у переписі населення. Виходячи з аналізу спеціалізованої преси, а саме газети «Прикордонник України», у період з 1992 по 2018 рр., з'ясовано, що часті згадки про нелегальний перетин кордону України мігрантами, у тому числі, і мусульманами, свідчать про тенденцію до зростання кількості мігрантів (очевидно не всі вони були офіційно зафіксованими відповідними органами). Отже, неможливо вказати точні дані, про чисельність мусульман, що мешкали у цей період в Україні, але існувала постійна тенденція до збільшення їх кількості.

– Визначено характерні риси, особливості та етапи трансформації української нормативно-правової бази, яка практично була створена в період Незалежності вперше, оскільки у радянський період не було проблеми масової міграції іноземців на територію УРСР. При написанні та ухваленні законів, законодавці орієнтувалися на міжнародні договори, такі як, «Загальна декларація прав людини» та «Конвенція про статус біженця». У період незалежності України, закони, що мали кілька редакцій (наприклад, Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту») кожного разу ставали ліберальнішими стосовно мігрантів. Водночас, проблемою України були та залишаються, передусім не грубі недоліки у міграційному законодавстві, а не дотримання відповідних законів.

Із метою проведення порівняльного аналізу, на прикладі досвіду інших країн щодо «міграційної амністії», було розглянуто спроби вирішення проблеми нелегальної міграції. Висвітлені переваги та недоліки підходу, за яким всі нелегальні мігранти, що перебувають у період «міграційної амністії» у країні, мають змогу легалізуватися. Стосовно України, то також звернено увагу, що досить красномовною була дискусія на сторінках газети «Міграція», про доцільність використання такого досвіду в нашій країні. Аргументи «проти» мали емоційне наповнення, стверджувалося, що Україна не може отримати

жодної користі від «міграційної амністії», наслідком її проведення буде збільшення кількості іноземців. Натомість у дисертації звертається увага що, є успішні приклади проведення «міграційної амністії» інших країн (наприклад США), у підсумку якої скорочується тіньова економіка, збільшується надходження податків, звужується база для криміналу та корупції, тощо. Отже, можна прогнозувати проведення «міграційної амністії» в майбутньому, з врахуванням аналізу успішного досвіду інших країн.

– Розглядаючи теоретичні питання мусульманської міграції, проаналізовано погляди мусульманського віровчення на зміну прихильниками даної релігії місця свого постійного проживання шляхом міграції до іншої країни. Адже значна частина мігрантів до України під час переселення керувалася постулатами ісламу. Імміграція в ісламі називається арабським терміном «гіджра». Її ознакою є переселення особи за кордон, а не зміна місця проживання в межах однієї країни (для такої зміни використовується термін «інтикаль»); переселення мусить бути на постійне місце проживання, а не трудовою чи академічною міграцією.

Характерно, що досить часто мігранти керувалися прикладами імміграції з історії раннього ісламу. Так, першою «гіджрою» вважається переселення групи мусульман до Ефіопії у 615 р., другою є переселення пророка Мухаммада з Мекки до Медини у 622 р. В обох випадках міграція відбувалася під час гонінь на мусульман з боку язичницького населення Мекки. Таким чином, в ісламі заохочується еміграція з країн в яких мусульмани відчують гоніння. На думку ісламських теологів іммігрувати можна лише в країну, де повною мірою існує можливість сповідувати іслам. Протягом значного періоду часу такими країнами вважалися виключно мусульманські держави. З середини ХХ ст. ситуація змінилася, і значна кількість мусульман почали мігрувати до країн Європи, аргументуючи тим, що там безпечно і дозволяється дотримуватися приписів ісламу. Ці принципи стосуються України, де проголошено рівність всіх релігій, та існує власний автохтонний народ, що традиційно сповідує іслам

– кримські татари. Тому за період незалежності України вихідці з країн мусульманського світу, досить часто шукали захисту у нашій країні.

– У наслідок зростання чисельності мусульман в Україні реєструються нові мусульманські організації, та зростають існуючі відмінні як за конфесійною, так і етнічною ознакою. Часто організації об'єднувалися в структури, що називалися «духовні управління». За часи незалежності України було створено п'ять таких структур: Духовне управління мусульман України, Духовне управління мусульман Криму (пізніше Духовне управління мусульман Автономної Республіки Крим), Духовний центр мусульман України, Духовне управління мусульман України «Умма» та Київський «Муфтіят». Якщо ДУМ АРК об'єднує переважно кримських татар, а ДЦМУ та Київський «Муфтіят» поволзьких татар, то ДУМУ та ДУМУ «Умма» є поліетнічними структурами. ДУМУ об'єднує мусульман, що тримаються поглядів наближених до суфійського руху «хабашитів», тоді як ДУМУ «Умма» консолідує прихильників руху «Брати Мусульмани». Окрім названих структур, в Україні діє низка мусульманських організацій, які не об'єднуються в духовні управління з причини відмінності у поглядах. У даному контексті варто згадати про салафітські, шіїтські організації, та рух «Хізб ут-Тахрір». Усі ці організації та рухи об'єднують мусульман, що мігрували до України протягом останнього часу, тих хто вже поколіннями живуть в Україні, так і новонавернених в іслам етнічних українців. Таким чином, досить чисельна мусульманська міграція до України суттєво змінила, як конфігурацію мусульманських організацій, так і спрямованість їхньої діяльності.

У дисертації розглянуто специфіку адаптації мігрантів мусульман до життя в Україні. Висловлено припущення, що найкраще це можна висвітлити на прикладі «стовпів ісламу», тобто релігійних правил обов'язкових для виконання вірянами. На прикладі, реалізації сплати релігійного податку «закяту», дотримання посту в місяць Рамадан, та організації «хаджу», тобто обов'язкового паломництва до м. Мекки, було проілюстровано що в Україні

створені умови для проживання мусульман і відповідно є потенціал для подальшого зростання чисельності вихідців з мусульманських країн.

– Важливим аспектом адаптації мусульман до життя в Україні є аналіз виявів ісламофобії, тобто нетерпимого ставлення до ісламу, як релігії. Встановлено, що протягом періоду з 1991 р. по 2019 р. була значна кількість виявів ісламофобії з боку офіційних державних органів. Як приклади: закриття однієї з мусульманських організацій м. Одеси; відмова надання для орендування землі, для побудови мечеті у м. Хмельницький та м. Біла Церква. Можна вважати, що ісламофобія була одним із мотивів екстрадиції до Росії мусульман, що намагалися врятуватися в Україні від гонінь російських спецслужб. Попри це, як зазначали респонденти-мусульмани під час проведення опитування, вони вважають ставлення українців до ісламу терпимим, у порівнянні з тією ж Росією, життя в Україні комфортнішим із соціокультурного та релігійного поглядів.

Підсумовуючи, зазначимо, що іслам є однією з традиційних релігій України, і мусульмани мешкають на її території протягом багатьох віків, що створює досить сприятливі умови для проведення виваженої міграційної політики в інтересах нашої держави. Після здобуття Україною незалежності у 1991 р., разом із падінням тоталітарного режиму, лібералізувалося міграційне законодавство і кількість вихідців з країн мусульманського світу, які мігрували до України, почала зростати, що в умовах демографічної кризи дає можливість наповнювати трудовими ресурсами нашу економіку. Водночас, незважаючи на окремі випадки ісламофобії та недосконалості українського законодавства, Україна продовжує дотримуватися євроінтеграційної політики, яка передбачає рівноправність всіх релігій, створення для мусульман умов повноцінного сповідування власної релігії, що вочевидь на користь українському суспільству.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. ДЖЕРЕЛА

1.1. АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

- 1.1.1 Архів кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі АКЕК КНУ імені Т. Шевченка). – Ф. 44. – П. 1. – Од. зб. 1. – 7 арк.
- 1.1.2. АКЕК КНУ імені Т. Шевченка. – Ф. 44. – П. 1. – Од. зб. 2. – 4 арк.
- 1.1.3. АКЕК КНУ імені Т. Шевченка. – Ф. 44. – П. 1. – Од. зб. 3. – 4 арк.
- 1.1.4. АКЕК КНУ імені Т. Шевченка. – Ф. 44. – П. 1. – Од. зб. 4. – 4 арк.
- 1.1.5. АКЕК КНУ імені Т. Шевченка. – Ф. 44. – П. 1. – Од. зб. 5. – 7 арк.
- 1.1.6. АКЕК КНУ імені Т. Шевченка. – Ф. 44. – П. 1. – Од. зб. 6. – 5 арк.
- 1.1.7. АКЕК КНУ імені Т. Шевченка. – Ф. 44. – П. 1. – Од. зб. 7. – 4 арк.
- 1.1.8. АКЕК КНУ імені Т. Шевченка. – Ф. 44. – П. 1. – Од. зб. 8. – 4 арк.
- 1.1.9. АКЕК КНУ імені Т. Шевченка. – Ф. 44. – П. 1. – Од. зб. 9. – 6 арк.
- 1.1.10. АКЕК КНУ імені Т. Шевченка. – Ф. 44. – П. 1. – Од. зб. 10. – 4 арк.
- 1.1.11. АКЕК КНУ імені Т. Шевченка. – Ф. 44. – П. 4. – Од. зб. 2. – 5 арк.
- 1.1.12. АКЕК КНУ імені Т. Шевченка. – Ф. 44. – П. 4. – Од. зб. 3. – 5 арк.
- 1.1.13. АКЕК КНУ імені Т. Шевченка. – Ф. 44. – П. 4. – Од. зб. 4. – 4 арк.
- 1.1.14. АКЕК КНУ імені Т. Шевченка. – Ф. 44. – П. 4. – Од. зб. 6. – 3 арк.
- 1.1.15. АКЕК КНУ імені Т. Шевченка. – Ф. 44. – П. 4. – Од. зб. 7. – 3 арк.
- 1.1.16. АКЕК КНУ імені Т. Шевченка. – Ф. 44. – П. 4. – Од. зб. 8. – 4 арк.
- 1.1.17. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 938. – 1 арк.
- 1.1.18. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 947. – 3 арк.
- 1.1.19. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 964. – 8 арк.
- 1.1.20. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 1109. – 2 арк.
- 1.1.21. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 947. – 7 арк.

1.2. ЗБІРНИКИ ДОКУМЕНТІВ

- 1.2.1. Бажан О. Кримськотатарський національний рух (друга половина 40-х – початку 90-х років) // Кримські татари 1994–1994 рр. Статті. Документи. Свідчення очевидців. – Київ, 1995. – С. 41.
- 1.2.2. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: Документи. Факти. Свідчення (1917–1991) / Упор.: Ю. Білуха, О. Власенко. – К., 2004. – С. 122-125.
- 1.2.3. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2014 р. [електронний ресурс]. – режим доступу: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2014/55893>.
- 1.2.4. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2018 р. [електронний ресурс]. – режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2018/70440.
- 1.2.5. Кримські татари, 1944–1994 рр.: Статті. Документи. Свідчення очевидців / Відп. ред. Ю. З. Данилюк. – К.: Рідний край, 1995. – С. 264.
- 1.2.6. Полное собрание русских летописей. Том 32. Хроники: Литовская и Жмойтская, Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного / сост. и ред. тома: д.и.н. Н. Н. Улащик, подготовка текста хроники Быховца: В. А. Чемерицкий; Институт истории СССР АН СССР. – М.: Наука, 1975. – 235 с.
- 1.2.7. Прибыткова И. М. Эмиграционный потенциал ранее депортированных крымских татар в Республике Узбекистан / И. М. Прибыткова; Представительство МОМ в Украине. – К., 1998. – 100 с.
- 1.2.8. Рашид-ад-Дин Ф. Джамии ат-таварих. Сборник летописей. Том 2 / Перевод с персидского Ю.П. Верховского. Примечания Ю.П. Верховского и Б.И. Панкратова. Редакция проф. И.П. Петрушевского. – М.; Л.: Издательство АН СССР. 1960. – 213 с.
- 1.2.9. Студії з Криму, I–IX : відбитки з “Записок Історично-Філологічного Відділу” / ред. А. Е. Кримський. – Київ, 1930. – 209 с.
- 1.2.10. Якубовский А. Ю. Рассказ Ибн-ал-Биби о походе малоазийских турок на Судак, половцев и русских в начале XIII в.: (Черты из торговой

жизни половецких степей) /А. Ю. Якубовский // Византийский временник. – М., 1927. – Т. 25. – С. 53-76.

1.3. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ, ЗАКОНОДАВЧІ ТА ПІДЗАКОННІ АКТИ

- 1.3.1. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.: Преса України, 1997. – 80 с.
- 1.3.2. Закон України «Про громадянство України» від 08.10.1991 р. № 1636-ХІІ [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 01.03.2001. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1636-12>
- 1.3.3. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства надзвичайних ситуацій України, Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, інших центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується через відповідних міністрів» від 10.06.2018 р. № 5459-VI [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 10.06.2018. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5459-17>
- 1.3.4. Закон України «Про національні меншини в Україні» від 25.06.1992 р. № 2494-ХІІ [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 12.12.2012. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>
- 1.3.5. Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» від 17.04.1991 р. № 962-ХІІ [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 02.01.2020. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12>
- 1.3.6. Закон України «Про біженців» від 24.12.1993 р. № 3818-ХІІ [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 03.07.2001. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3818-12>

- 1.3.7. Закон України «Про біженців» від 08.07.2001 р. № 2557-III [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 04.08.2011. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2557-14>
- 1.3.8. Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 08.07.2011 р. № 3671-VI [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 03.03.2016. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17>
- 1.3.9. Закон України «Про приєднання України до Конвенції про статус біженців та Протоколу щодо статусу біженців» від 10.01.2002 № 2942-III [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 08.02.2002. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2942-14>
- 1.3.10. Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» Закон України від 04.02.1994 № 3929-XII [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 25.12.2011. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3929-12>
- 1.3.11. Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 22.09.2011 № 3773-VI [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 13.02.2020. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>
- 1.3.12. Закон України «Про імміграцію» від 07.06.2001 № 2491-III [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 25.06.2016. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2491-14>
- 1.3.13. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення положень судового захисту іноземців та осіб без громадянства і врегулювання окремих питань, пов'язаних з протидією нелегальній міграції» від 19.05.2016 № 1379-VIII [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 18.06.2016. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1379-19>

- 1.3.14. Закон України «Про банки і банківську діяльність» [Електронний ресурс]. // Законодавство України. – 29.05.2020. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2121-14>
- 1.3.15. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 р. № 55-ХІІ [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 16.07.1990. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/55-12>
- 1.3.16. Постанова Кабінету міністрів України від 16 лютого 1995 р. N 119 Про заходи щодо надання допомоги особам, які змушені були залишити місця постійного проживання в Чеченській Республіці Російської Федерації та прибули в Україну [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 30.05.1997. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119-95-%D0%BF>
- 1.3.17. Про внесення змін до статті 9 Закону України "Про громадянство України" щодо встановлення спрощеного порядку прийняття до громадянства України іноземців та осіб без громадянства, які проходять військову службу у Збройних Силах України [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 19.02.2016. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/957-19>
- 1.3.18. Декларація прав національних меншин від 01.11.1991 р. № 1771-ХІІ [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 01.11.1991. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1771-12>
- 1.3.19. Протокол щодо статусу біженців від 04.10.1967 р. (укр/рос) [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 10.01.2002. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_363
- 1.3.20. Розпорядження Кабінету міністрів України від 9 квітня 2008 р. N 581-р Про проведення у 2011 році Всеукраїнського перепису населення [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 09.04.2008. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/581-2008-%D1%80/ed20080409>

- 1.3.21. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. 217 А (III) [Електронний ресурс] // United Nation. Ukraine. – 24.02.2016. – Режим доступу: http://www.un.org.ua/images/documents/3722/Загальна_декларація_прав_людини.pdf
- 1.3.22. Конвенція о статусе беженцев. Принята 28 июля 1951 года Конференцией полномочных представителей по вопросу о статусе беженцев и апатридов [Електронний ресурс] // Организация Объединенных Наций. – (б.д.). – Режим доступу: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/refugees.shtml
- 1.3.23. The International Migration Report 2017 [Online] // United Nations. Department of Economic and Social Affairs. - 2017, December 18. - Retrieved from: <https://www.un.org/development/desa/publications/international-migration-report-2017.html>

1.4. ДАНІ ПЕРЕПИСІВ НАСЕЛЕННЯ

- 1.4.1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г./ под ред. Н. А. Тройницкого; Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел. – [Санкт-Петербург: б.и.], 1897–1905. – Т. 47 : г. Одесса . – 1904. – 167 с.
- 1.4.2. Население СССР. Справочник / Под. ред. А. Я. Боярского. – М.: Политиздат, 1974. – 192 с.
- 1.4.3. Численность и состав населения СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. Статистический сборник / ЦСУ СССР. – М.: Финансы и статистика, 1984. – 366 с.
- 1.4.4. Национальный состав населения СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. / Госкомстат СССР. – М., 1991. – 160 с.
- 1.4.5. Національний склад населення України. – Частина I. За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. – Київ, 1991. – 217 с.
- 1.4.6. Розподіл населення за національністю та рідною мовою. [Електронний ресурс] // Всеукраїнський перепис населення '2001. – (б.д.). – Режим

доступу:

http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/nationality_population/nationality_popul1/select_5/?botton=cens_db&box=5.1W&k_t=00&p=100&rz=1_1&rz_b=2_1%20%20&n_page=5.

- 1.4.7. Державна служба статистики України. Всеукраїнський перепис населення. Банк даних. Розподіл населення за національністю та рідною мовою [Електронний ресурс] / Всеукраїнський перепис населення. – (б.д.). – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/Census/databasetree_uk.asp

1.5. РЕЛІГІЙНІ ДЖЕРЕЛА

- 1.5.1. Преславний Коран. Переклад смислів українською мовою / Переклав М. М. Якубович. – Медина: Центр імені Короля Фагда з друку Преславного Сувою, 2012. – С. 129.
- 1.5.2. Сахих аль-Бухари. Мухтасар полный вариант / Паревод В. М. Нирша. – М.: «УММА», 2003. – 959 с.
- 1.5.3. Сахих Муслим. Сборник достоверных хадисов имама Муслима [Электронный ресурс] // Энциклопедия хадисов. – (б.д.). – Режим доступа: <https://hadis.uk/sborniki-xadisov/saxix-muslim/>

2. НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА

2.1. МОНОГРАФІЇ ТА СТАТТІ

- 2.1.1. III-й съезд мусульман Украины завершил свою работу // Минарет. Газета ДУМУ. – 2000. – № 35 (спец. вып.). – С. 20-21.
- 2.1.2. Konta R., Liulka V., Ethnocultural features of the month of Ramadan represented by Sunni Muslims in Kyiv: intercultural dialogue in the conditions of globalizational migration. East European Historical Bulletin. Issue 14. – Drohobych, 2020. – P. 206-213.

- 2.1.3. Liulka V., The newspaper “Border Guard of Ukraine” as a source of research on migration movements to Ukraine (1992–2018). *Evropský filozofický a historický diskurz*. V. 6, Iss. 1. – Praha, 2020. – P. 48-54.
- 2.1.4. Шушківський А. І. Духовне управління мусульман України [Електронний ресурс] / А. Шушківський // Енциклопедія сучасної України. – 2008. – режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=19637
- 2.1.5. Абдалла Баяни: «жить в обществе по духовным законам» // Міграція. – Одеса. – 2016. – лютий. – № 2 (168). – С. 11.
- 2.1.6. Абдулла Гульнара. Про походження кримських татар [Електронний ресурс] / Г. Абдулла // Іслам в Україні. – 30.03.2016. – Режим доступу: <https://islam.in.ua/ua/istoriya/pro-pohodzhennya-krymskyh-tatar>
- 2.1.7. Аблятіфов Р. Кто є кримські татари для держави Україна? // Агора: науково-публіцистичне видання. – Київ, 2006. – Вип. 4: Подолання розбіжностей – розвиток особливостей. – С. 126-137.
- 2.1.8. Абу Ислам аш-Шаркаси. Куда совершать хиджру? [Электронный ресурс] / аш-Шаркаси Абу Ислам // Alif Ammara Livejournal. – 02.03.2011. – Режим доступа: <http://alifammara.livejournal.com/16519.html>
- 2.1.9. Албанці України. Кто вони? [електронний ресурс] // Ukraïner. – 27.11.2019. – Режим доступу: <https://ukrainer.net/albantsi/>
- 2.1.10. Александров Дмитрий. Муфтий смуты [Электронный ресурс] / Д. Александров // Украина Криминальная. – 27.04.2005. – Режим доступа: <https://cripo.com.ua/persons/p-4850/>
- 2.1.11. Крымин Алексей, Энгельгардт Георгий. Исламофобия. [Электронный ресурс] / А. Крымин, Г. Энгельгардт // Журнальный зал. – 2003. – Режим доступа: http://magazines.russ.ru/oz/2003/5/2003_5_56.html
- 2.1.12. аль-Албани, Мухаммад Насируддин Хадж Пророка (да благословит его Аллах и приветствует), о котором рассказали великие и заслуживающие доверия передатчики со слов Джабира (да будет доволен им Аллах) / Мухаммад Насируддин аль-Албани; под общ. ред. С. Захарны. – 2 е изд., доп. – М.: Издатель Эжаев, 2007. – 224 с.

- 2.1.13. Аль-Исмаил Т. Жизнь Мухаммада: жизнеописание Пророка на основе самых ранних источников / Т. Аль-Исмаил. – Киев: Ансар Фундейшн, 2009. – 332 с.
- 2.1.14. АМУ підтримала Хартію мусульман України [Електронний ресурс] // Асоціація мусульман України. – (б. д.). – Режим доступу: <https://amu.org.ua/news/amu-pidtrimala-hartiyu-musulman-ukrayini>
- 2.1.15. Гурман Анатолий. Быть ли в Хмельницком первой на Подолье мечети? [Электронный ресурс] / А. Гурман // ZN,UA. – 01.11.2002. – Режим доступа: https://zn.ua/SOCIETY/byt_li_v_hmelnitskom_pervoy_na_podolie_mecheti.html
- 2.1.16. Деркач Андрій. Біла Церква: без права на віру [Електронний ресурс] / А. Деркач // RISU. – 24.06.2011. – Режим доступу: https://risu.org.ua/article_print.php?id=43057&name=society_digest&lang=ua&
- 2.1.17. Арістова А., Колодний А., Шестопалец Д. Внутріконституційні процеси в мусульманській уммі України // Українське релігієзнавство. – Київ, 2013. – № 65. – С. 135-145.
- 2.1.18. Ассоциация мусульман Украины организовала раздачу мяса по случаю Курбан-байрама [Электронный ресурс] // Крым.Реалии. – 12.09.2016. – Режим доступа: <https://ru.krymr.com/a/news/27982459.html>
- 2.1.19. Ахтямов Н. С. Исламская экономическая модель: концептуальные и теоретические основы // Вестник РГГУ. Серия «Экономика. Управление. Право». – 2013. – № 15 (116). – С. 253-254.
- 2.1.20. Бадауи Надя Мухаммедовна, Куделин Андрей Александрович Влияние арабского Возрождения (ан-нахда) на идеологию «Братьев-мусульман» // Вестник РУДН. Серия: Всеобщая история. – 2017. – № 1. – С. 53-66.
- 2.1.21. Бажан О. Г. Депортація народів Криму в роки Другої світової війни через призму документів радянських спецслужб // Кримські татари:

- історія та сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу): Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13-14 травня 1994 р.). – К., 1995. – С. 163.
- 2.1.22. Бекірова Гульнара. «Історія любить повторюватися». Кримські татари і еміграція [Електронний ресурс] / Г. Бекірова // Іслам в Україні. – 06.04.2015. – Режим доступу: <https://islam.in.ua/ua/istoriya/istoriya-lyubit-povtoryuvatisya-krimski-tatari-i-emigraciya#slideshow>
- 2.1.23. Беліцер Наталія. Турки-месхетинці у пост-радянському просторі: кого це хвилює? // Проблеми міграції: український інформаційно-аналітичний журнал / Центр досліджень проблем міграції. – Київ, 1997. – № 1. – С. 17-20.
- 2.1.24. Бикова Тетяна. Партія «Мілли-Фірка». Як кримські татари просили приєднати Крим до України. [електронний ресурс]. – режим доступу: http://www.dsnews.ua/nasha_revolyutsiya_1917/partiya-milli-firka-yak-krimski-tatari-prosili-priednati-07082017200000.
- 2.1.25. Бідюю України є наявність чисельних внутріконфесійних колізій, існування декількох управлінських інституцій однієї й тієї ж конфесії. // Релігійна панорама. – Київ, 2008. – № 7 (94). – С. 18.
- 2.1.26. Благотворительность – один из базовых принципов Ислама [Электронный ресурс] // Іслам в Україні. – 05.06.2018. – Режим доступу: <http://islam.in.ua/ru/obshchestvo/blagotvoritelnost-odin-iz-bazovyh-principov-islama>
- 2.1.27. Богучарський Е. М. Мусульманський етикет / Е. М. Богучарський. – М.: Рипол классик, 2009. – 272 с.
- 2.1.28. Большаков О. Г. История Халифата. – Т. 1 Ислам в Аравии, 570-633 / О. Г. Большаков. – М.: Изд. фирма “Вост. лит.” РАН, 2000. – 312 с.
- 2.1.29. Братченко С., Андрієнко В. Правовий статус іноземців та осіб без громадянства в Україні // Проблеми міграції: український інформаційно-аналітичний журнал / Центр досліджень проблем міграції. – Київ, 1999. – № 1. – С. 2-13.

- 2.1.30. Брилев Д. В. «Запретный» ислам в советской Украине // Islamology. – 2017. – № 2. – С. 158-162.
- 2.1.31. Брилев Д. В. «Исламская» история Украины: легенды прошлого и мифы современности // Практична філософія: науковий журнал / Благодійна орг-ція “Центр практичної філософії”; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – Київ, 2015. – № 2 (56). – С. 140-146.
- 2.1.32. Брильов Д. В. Мусульманська громада Одеси в дореволюційні часи // Гілея: науковий вісник. – 2018. – Вип. 131. – С. 257-260.
- 2.1.33. Бубенок О. Б. Мусульманське населення на теренах сучасної України: особливості формування етнічного складу // Східний світ / НАН України, Інститут сходознавства ім. А. Кримського. – Київ, 2006. – № 1. – С. 25-48.
- 2.1.34. Булатов А. Новые мусульманские течения Крыма // Релігійна панорама. – Київ, 2010. – № 12 (122). – С. 85.
- 2.1.35. В Киеве создано Духовное управление мусульман Крыма [Электронный ресурс] // Центр журналистских исследований. – 20.11.2016. – Режим доступа: <https://investigator.org.ua/ua/topnews/190850/>
- 2.1.36. В Одесі накрыли організацію ваххабітів, а в них вилучино вибухівку «уловки 22». [Електронний ресурс] // ТСН. – 30.03.2012. – Режим доступа: <https://tsn.ua/ukrayina/v-odesi-nakrili-organizaciyu-vahhabitiv-v-nih-vilucheno-vibuhivku.html>
- 2.1.37. Люлька В. Міграційнаамністія — дискусійні питання // Дні науки історичного факультету: матеріали XI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. / Колектив авторів – Київ, 2018. – С. 86-89.
- 2.1.38. Варшавер Евгений Александрович, Рочева Анна Леонидовна Интеграция мигрантов: что это и какую роль в ее осуществлении может играть государство // Журнал исследований социальной политики. – Москва. – 14 (3). – С. 315-330.

- 2.1.39. Вивчення впливу зовнішньої міграції 1991–1996 рр. на зміни етнічного складу населення України та її регіонів : Жовтень 1998 / М. О. Шульга, Р. П. Шульга, Н. Л. Бойко, Т. Ю. Загороднюк; Представництво МОМ в Україні. – Київ: МОМ, 1998. – 95 с.
- 2.1.40. Ворона Д. М. До питання про міграційний кодекс України // Держава та регіони: науково-виробничий журнал / Класичний приватний ун-т. – Запоріжжя, 2012. – С. 45-47.
- 2.1.41. ВР Крима намерена запретить деятельность партии Хизб-ут-Тахрир [Электронный ресурс] // Корреспондент.net. – 02.04.2008. – Режим доступа: <https://korrespondent.net/ukraine/politics/422727-vr-kryma-namerena-zapretit-deyatelnost-partii-hizb-ut-tahrir>
- 2.1.42. Гайворонський Олекса. Зв'язок Криму з Україною є нерозривним вже багато століть [Електронний ресурс] / О. Гайворонський // Іслам в Україні. – 04.01.2016. – Режим доступу: <https://islam.in.ua/ua/istoriya/zvyazok-krymu-z-ukrayinoyu-ye-nerozryvnyum-vzhe-bagato-stolit-oleksa-gayvoronskyu>
- 2.1.43. Гатагова Л. Между страхом и ненавистью: исламофобия в России // Родина. – 2006. – № 6. – С. 27-31.
- 2.1.44. Гулина Ольга. Миграция как проявление божественного закона [Электронный ресурс] / О. Гулина // Гефтер. – 16.12.2016. – Режим доступа: <http://gefter.ru/archive/20426>
- 2.1.45. Делегація Хізб ут-Тахрір в Україні відвідала посольства мусульманських країн у зв'язку з подіями в Аракані [Електронний ресурс] // Хізб ут-Тахрір Україна. – 23.09.2017. – Режим доступу: <https://hizb.org.ua/uk/in-ukraine/4592-office/press-releases/110522-pres-reliz-delehatsiia-khizb-ut-takhrir-v-ukraini-vidvidala-posolstva-musulmanskykh-krain-u-zviazku-z-podiiamy-v-arakani.html>
- 2.1.46. Брилев Денис. Конфликт вокруг строительства мечети в Белой Церкви может стать тенденцией в «континентальной» Украине [Электронный ресурс] / Д. Брилев // Релігія в Україні. – 26.06.2011. – Режим доступа:

http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/10510-konflikt-vokrug-stroitelstva-mecheti-v-beloj-cerkvi-mozhet-stat-tendenciej-v-kontinentalnoj-ukraine.html

- 2.1.47. Деркач Анвар. Екстрадиція добробатівця Тумгоєва до Росії [Електронний ресурс] / А. Деркач // Радіо Свобода. – 14.09.2018. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/ekstradytsiia-tumgoeva-dorosiii/29489944.html>.
- 2.1.48. Джанов А. В. Походы сельджукских войск на Сугдак и Киликию в правление Ала ад-Дина Кайкубада I // Сугдейский сборник. – Киев; Судак, 2008. – Вып. 3. – С. 46-78.
- 2.1.49. Духовне управління мусульман Криму: історія, еволюція, проблеми // Релігійна панорама. – Київ, 2010. – № 6 (116). – С. 87.
- 2.1.50. З будівлі Меджлісу в Сімферополі зняли прапор України [Електронний ресурс] // Крим.Реалії. – 30.09.2014. – Режим доступу: <https://ua.krymr.com/a/26613053.html>
- 2.1.51. Заблуждения течения “Хизб ат-тахрир” / Духовное управление мусульман Украины. – 6-е изд. – Киев: Аль-Иршад, 2009. – 28 с.
- 2.1.52. Зайцев И. В. Крымское ханство: вассалитет или независимость? // Османский мир и османистика. Сборник статей к 100-летию со дня рождения А.С. Тверитиновой (1910–1973). – М., 2010. – С. 288-298.
- 2.1.53. Замдыханов Рамиль. Татары в Донбассе [Электронный ресурс] / Р. Замдыханов // Говорит Донецк. – 11.01.2017. – Режим доступа: <http://fromdonetsk.net/tatary-v-donbasse.html>
- 2.1.54. Затриманих у луцькому хостелі пакистанців видворили за межі України // Міграція. – Одеса. – 2018. – листопад. – № 11 (201). – С. 7
- 2.1.55. Здіорук С. І. Україна, іслам, Європа: сучасний світовий контекст (порівняльний аналіз суспільних та державних орієнтацій мусульман) // Українське релігієзнавство. – Київ, 2006. – № 37. – С. 95-113.
- 2.1.56. Здіорук С. Конфесійно-історичні аспекти поширення ісламу на теренах України і сучасне мусульманське середовище / Ісламські процеси у світі

- та в Україні: реалії і прогнози. Колективна монографія // Українське релігієзнавство. – К.:УАР, 2011. – № 57 – С. 122-131.
- 2.1.57. Зиннатуллин Айдар Зуфарович «Братья-мусульмане» в США // Исламоведение. – Махачкала, 2016. – № 1. – С. 16-23.
- 2.1.58. Зінченко Ю. І. Кримські татари: іст. нарис / Ю. І. Зінченко ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К., 1998. – 205 с.
- 2.1.59. Золотая коллекция уроков – шейха ‘Абдуллаха аль-Һарарий [Электронный ресурс] // ISLAM.UA. – 17.04.2018. – Режим доступа: <https://islam.ua/video/zolotaya-kollektsiya-urokov-shejha-abdullaha-al-hararij/>
- 2.1.60. Зуб (Руденко) Н. М. Близькосхідні діаспори в Україні: студенти як чинник формування (XIX – початок XXI ст.) // Сходознавство / Нац. акад. наук України; Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського. – Київ, 2014. – № 67. – С. 47-56.
- 2.1.61. Зуб (Руденко) Н. М. Діаспори Кавказу та Близького Сходу в Києві (1914–2014) / (Руденко) Н. М. Зуб // Східний світ. – 2015. – № 2. – С. 23-36.
- 2.1.62. Зустріч представників трьох мусульманських спільнот України // Релігійна панорама. – Київ, 2009. – № 4 (102). – С. 30.
- 2.1.63. Ибн Хишам. Жизнеописание Пророка Мухаммада, рассказанное со слов аль-Баккай, со слов Ибн Исхака аль-Мутталиба (первая половина VIII века) / Перевод с арабского Н. А. Гайнуллина. – Москва: Умма, 2007. – 656 с.
- 2.1.64. Ингуш экстрадиции которого добивается ФСБ вскрыл себе вены дабы не оказаться в России [Электронный ресурс] // АНТИКОР. – 24.06.2017. – Режим доступа: https://antikor.com.ua/articles/176083-ingush_ekstraditsii_kotorogo_dobivaetsja_fsb_vskryl_sebe_veny_daby_ne_okazatjsja_v_rossii
- 2.1.65. Інтерв'ю с Олегом Балеховым на тему: Путь от православного священника к мусульманину-шииту, а также шиизм з Україне

- [Электронный ресурс] // Філософія і Релігієзнавство. – 14.03.2016. – Режим доступа: <https://tureligious.com.ua/yntervyu-s-olehom-balehovym-na-temu-put-ot-pravoslavnoho-svyaschennyka-k-musulmanynu-shyuytu-a-takzhe-shyuzm-v-ukrayne/>
- 2.1.66. Интервью с Чрезвычайным и Полномочным Послом Республики Кыргызстан в Украине Улукбеком Чиналиевым [Электронный ресурс] // ZN,UA. – 10.10.1997. – Режим доступа: https://zn.ua/ARCHIVE/kyrgyzstan__ukraina_svedenie_paralleley__intervyu_u_s_chrezvychaynym_i_polnomochnym_poslom_respubliki_.html
- 2.1.67. Ислам и общественное развитие в начале XXI века / отв. редакторы В. Я. Белокреницкий, А. З. Егорин, Н. Ю. Ульченко. – М., 2005. – 496 с.
- 2.1.68. Иванчо В. І. Конституційно-правовий статус іноземців в Україні та країнах ЄС: порівняльний аналіз: монографія / В. І. Иванчо, Ю. М. Бисага, О. О. Піфко; Держ. ВНЗ “Ужгород. нац. ун-т”. – Ужгород: Гельветика, 2016. – 199 с.
- 2.1.69. Западенко Ігор. Вчетверте у Хмельницькому не наддали ділянку під мечеть [Електронний ресурс] / І. Западенко // RISU. – 07.05.2014. – Режим доступа: <https://risu.org.ua/ua/index/exclusive/reportage/56315/>
- 2.1.70. Ісаєнко Оксана. У Хмельницькому вирішували чи будувати мечеть під крики і шум [Електронний ресурс] / О. Ісаєнко // vsim.ua. – 10.08.2011. – Режим доступа: <https://vsim.ua/Podii/u-hmelnitskomu-virishuvali-chi-buduvati-mechet-pid-kriki-i-shum-10203669.html>
- 2.1.71. Ісламська ідентичність в Україні / О. В. Богомолів [и др.]; Центр близькосхідних досліджень. – К.: AMES, 2005. – 130 с.
- 2.1.72. Ісмагілов С. Духовне управління мусульман України «Умма» // Релігійна панорама. – Київ, 2009. – № 3 (101). – С. 80.
- 2.1.73. Касаткин П. И., Хрусталеv И. М., Аватков В. А. Евробезопасность, интеграция и «Мягкая сила» миграции в XXI веке / П. И. Касаткин, И. М. Хрусталеv, В. А. Аватков // Вестник МГИМО. – 2012. – № 6. – С. 79-93.

- 2.1.74. Кирюшко М. Демократія і релігійна свобода (мусульмани в християнському середовищі сучасної України) // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень: Збірник / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. Національна академія наук України. – Київ, 2002. – С. 282-293.
- 2.1.75. Кирюшко М. І. Іслам в Криму: релігійно-національна самоідентифікація кримськотатарського народу. Монографія / М. І. Кирюшко, О. Є. Бойцова; НАНУ; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень. – Київ, 2005. – 300 с.
- 2.1.76. Ківалов С. В. Адміністративно-правовий статус біженців в Україні: проблеми теорії і правового регулювання: монографія / С. В. Ківалов, Л. Р. Біла-Тіунова, К. О. Нестеренко; Нац. ун-т “Одес. юрид. акад.”. – Одеса: Фенікс, 2013. – 206 с.
- 2.1.77. Ковалишин І. Правовий статус біженців в Україні як вид правового статусу іноземців // Право України : юридичний журнал / Міністерство юстиції України; Конституційний Суд України та ін. – Київ, 2001. – № 2. – С. 38-42
- 2.1.78. Ковалишин І. Проблеми удосконалення визначення поняття "біженець" у законодавстві України // Право України: юридичний журнал / М-во юстиції України, Конституційний Суд України, Верховний Суд України [та ін.]. – Київ, 2005. – № 11. – С. 60-63.
- 2.1.79. Козловський І. А., Луковенко І. Г. Духовний центр мусульман України // Історія релігій в Україні у 10 т. – Т.7: Релігійні меншини Україн / Кол. монографія за ред. А. Колодного. – Київ, 2010. – С. 536-542.
- 2.1.80. Констатация наступления Рамадана и установления, касающиеся появления молодого месяца [Электронный ресурс] // О Рамадане. – (б. д.). – режим доступу: http://www.oramadane.ru/publ/knigi/khanafitskij_fikkh_kniga_posta/konstat

acija_nastuplenija_ramadana_i_ustanovlenija_kasajushhiesja_pojavlenija_molodogo_mesjaca/27-1-0-109

- 2.1.81. Конта Р., Люлька В. Формування та сучасний стан єзидів в Україні як окремої етноконфесійної групи: теоретико-методологічні аспекти / Ростислав Конта // Етнічна історія народів Європи. – 2015. – Вип. 47. – С. 85-89.
- 2.1.82. Корнєєв В. В. Ісламська фінансова модель: особливості розвитку // Вісник соціально-економічних досліджень. – 2012. – Вип. 1. – С. 312-318.
- 2.1.83. Коротко про Хізб ут-Тахрір [Електронний ресурс] // Хізб ут-Тахрір Україна. – (б. д.). – Режим доступу: <https://hizb.org.ua/uk/about-hizb-ut-tahrir.html>
- 2.1.84. Котигоренко В. О. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації / В. О. Котигоренко. – К.: Світогляд, 2005. – 222 с.
- 2.1.85. Краткий курс истории "Хамаса" [Электронный ресурс] // Газета Коммерсантъ. – 27.01.2016. – Режим доступа: <https://www.kommersant.ru/doc/644413>
- 2.1.86. Крим в етнополітичному вимірі / авт. кол.: М. Панчук (кер.) та ін.; ред. кол.: І. Ф. Курас (гол.) та ін.; рец.: д. і. н. О. Майборода, д. і. н., чл.-кор. НАН України В. Євтух; Національна академія наук України (Київ), Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Київ: Світогляд, 2005. – 533 с.
- 2.1.87. Кримськотатарське питання: бюллетень / Кримський центр незалежних політичних дослідників і журналістів. – Сімферополь: 2000. – Ч. 3. – 2000. – С. 65.
- 2.1.88. Кузьменко О. В. Адміністративно-правовий статус біженців в Україні / О. В. Кузьменко. – Д.: Наука і освіта, 2001. – 108 с.
- 2.1.89. Латигіна Наталія Анатоліївна. Іслам: шлях крізь століття / Н. А. Латигіна; Київ. нац. торг.-екон. ун-т. – Київ: КНТЕУ, 2016. – 360 с.

- 2.1.90. Левченко І. С. Українська політика щодо біженців // Міграція. – Одеса. – 2019. – січень. – № 1 (203). – С. 13.
- 2.1.91. Львова Н. А., Покровская Н. В. Особенности исламского налогообложения в условиях современной финансовой системы // Финансы и кредит. – 2015. – № 8 (632). – С. 31-40.
- 2.1.92. Люлька В. Актуальність та перспективи об'єднання мусульманських організацій в Україні. Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць. – Випуск 56. – Київ, 2018. – С. 138-142.
- 2.1.93. Люлька В. Діяльність прихильників руху «Брати мусульмани» в Україні // Шевченківська весна – 2020 (секція «історія»): Матеріали XVIII міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених (м. Київ, 13 березня 2020 року). – Київ: Історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка, 2020. – С. 73-76.
- 2.1.94. Люлька В. Ісламофобія в Україні (1991–2017 рр.): історична ретроспектива. Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць. – Випуск 53. – Київ, 2017. – С. 77-81.
- 2.1.95. Люлька В. Міграційна амністія – дискусійні питання // Дні науки історичного факультету: матеріали XI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених / Колектив авторів. – Київ, 2018. – С. 86-89.
- 2.1.96. Люлька В. Мусульманська міграція: теоретичні основи // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія – № 4 (139). – Київ, 2018 – С. 45-48.
- 2.1.97. Маганья Лиза. Иммиграционная политика США: тенденции и результаты [Электронный ресурс] / Л. Маганья // Журнал «Отечественніє записки». – 2004. – Режим доступа: <http://www.strana-oz.ru/2004/4/immigracionnaya-politika-ssha-tendencii-i-rezultaty>
- 2.1.98. Маєвська Л. Ідеологічні особливості неовагабізму // Українське релігієзнавство. – Київ, 2011. – № 57. – С. 162-171.

- 2.1.99. Максуд Р. Ислам / Р. Максуд / Пер. с англ. В. Новикова. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 1998. – 304 с.
- 2.1.100. Малахов В. С. Интеграция мигрантов: Концепции и практики / Владимир Малахов. – М., 2015. – 272 с.
- 2.1.101. Малиновська О. А. Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії: монографія / О.А. Малиновська. – К.: НІСД, 2018. – 472 с.
- 2.1.102. Малиновська О. Нові етнічні меншини в Україні як результат міграції (на прикладі турків-месхетинців) // Агора: науково-публіцистичне видання. – Київ, 2006. – Вип. 4: Подолання розбіжностей – розвиток особливостей. – С. 138-147.
- 2.1.103. Малиновська О. Турки-месхетинці в Україні: між інтеграцією та репатріацією // Міграція. – Одеса. – 2019. – березень. – № 3 (205). – С. 12.
- 2.1.104. Малиновська Олена. Біженці в Україні // Проблеми міграції: український інформаційно-аналітичний журнал / Центр досліджень проблем міграції. – Київ, 1998. – № 2. – С. 2-12.
- 2.1.105. Малиновська Олена. Імміграційна амністія як засіб мінімізації загроз нелегальної міграції: зарубіжний досвід та доцільність використання в Україні // Міграція. – Одеса. – 2013. – березень. – № 3 (133). – С. 9.
- 2.1.106. Матвеев К. П. История Ислама / К. П. Матвеев. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2005. – 254 с.
- 2.1.107. Матсон О. О. Исламофобия в немецком обществе // Вестник Брянского государственного университета. – 2015. – № 2. – С. 176-178.
- 2.1.108. Месхетинцы [Электронный ресурс] // Грузия для всех. – (б.д.) . – Режим доступа: <http://www.travelgeorgia.ru/236/>
- 2.1.109. Мороз Володимир. Мусульманські оселі Галичини: що ми призабули з історії [Електронний ресурс] / В. Мороз // RISU. – 20.08.2015. –

Режим доступу:
https://risu.org.ua/ua/index/exclusive/events_people/60889/

- 2.1.110. Мусульманська спільнота України: інституціоналізація і розвиток / О. А. Аулін та ін.; під заг. ред. О. А. Ауліна; Всеукр. громад. орг. “Укр. центр ісламознавства”. – Вінниця: Консоль, 2016. – 400 с.
- 2.1.111. Муфтий Тамим Ахмед: «Наша задача – не дати використовувати іслам в політичних цілях» [Електронний ресурс] // Газета «День». – 28.02.2003. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/ru/article/panorama-dnya/muftiy-tamim-ahmed-nasha-zadacha-ne-dat-ispolzovat-islam-v-politicheskikh>
- 2.1.112. Муфтий Тамим Ахмед: «Наша задача – не дати використовувати іслам в політичних цілях» [Електронний ресурс] // Газета «День». – 28.02.2003. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/ru/article/panorama-dnya/muftiy-tamim-ahmed-nasha-zadacha-ne-dat-ispolzovat-islam-v-politicheskikh>
- 2.1.113. Мухаммад Ашик Іляхий Аль-Бараний. Фикх. Необходимое упрощение вопросов Аль-Кудурия / Пер. с арабск. А. И. Рустамова. – К.: Ансар Фаундейшн, 2004. – 282 с.
- 2.1.114. На З'їзді мусульман України обрали нову духовну раду [Електронний ресурс] // УНІАН. – 26 листопада 2018. – Режим доступу: <https://religions.unian.ua/islam/10352178-na-z-jizdi-musulman-ukrajini-obrali-novu-duhovnu-radu.html>
- 2.1.115. Науменко Н. М. Посилення міжвідомчої взаємодії як ефективний інструмент протидії незаконній міграції // Міграція. – Одеса. – 2018. – червень. – № 7 (197). – С. 2.
- 2.1.116. Нгуэн Д.-К., Зуммерматтер Ш. Миграция и беженцы в Европе: цифры и факты [Електронний ресурс] / Д.-К. Нгуэн, Ш. Зуммерматтер // Swissinfo.ch. – 11.07.2017. – Режим доступу: https://www.swissinfo.ch/rus/politics/интерактив_миграция-и-беженцы-в-европе--цифры-и-факты/41557352

- 2.1.117. Неизвестные испортили исламофобской надписью здание Ассоциации мусульман Украины [Электронный ресурс] // Крым.Реалии. – 23.03.2016. – Режим доступа: <https://ru.krymr.com/a/news/27630508.html>
- 2.1.118. Неруш С. Остановим экологические преступления на Земле // Міграція. – Одеса. – 2016. – лютий. – № 2 (168). – С. 9.
- 2.1.119. Нетеса С. В. До питання про діяльність мусульманських національно-культурних товариств на території незалежної України // Східний світ. – Київ, 2005. – № 2. – С. 50-58.
- 2.1.120. Нуриев Б. Д. Закят в классическом мусульманском праве // Вестник КГУ. – 2015. – № 3. – С. 178-182.
- 2.1.121. Мамаева Марія. Обшуки і провокації: Мусульмани заявили про системне переслідування їх з боку СБУ [Електронний ресурс] / М. Мамаєва // ASN. – 07.03.2018. – Режим доступу: <http://asn.in.ua/ua/news/publishing/154443-obyski-i-provokacii-musulmane-zajavili-o-sistemnom.html>
- 2.1.122. Одесские «террористы»: «Взрывчатку нам подкинули из-за нежелания платить дань СБУ» [Электронный ресурс] // Думская. – 29.03.2012. – Режим доступа: <http://dumskaya.net/news/odesskie-vahhabity-ne-byli-vahhabitami-i-vinyat--018448/>
- 2.1.123. Опровержение заблуждений Ибн Таймийи на основе книги шейха ‘Абдуллаха Аль-харарий “Аль-макалятус-суннийя” / Духов. упр. мусульман Украины; [пер. с араб яз. и сост.: А. М. Тамим и др.]. – Киев: АЯ ГРУП, 2018. – 80 с.
- 2.1.124. Осипов А. Г. Ферганские события: конструирование этнического конфликта [Электронный ресурс] / А. Г. Осипов // IGPI.RU. – 2004. – Режим доступа: <http://www.igpi.ru/info/people/osipov/1172304934.html>
- 2.1.125. Партія мусульман України, очолювана в Донецьку Рашидом Брагіним, своїми діями прагне розколоти мусульман Криму // Релігійна панорама. – Київ, 2004. – № 2 (42). – С. 23.

- 2.1.126. Педзивиатр Конрад Исламофобия в Польше (на материале новейших социальных исследований) // Учен. зап. Казан. ун-та. Сер. Гуманит. Науки. – 2015. – № 1 – С. 236-249.
- 2.1.127. Піскун Олександр. Становлення міграційної політики в Україні // Проблеми міграції: український інформаційно-аналітичний журнал / Центр досліджень проблем міграції. – Київ, 1997. – № 1. – С. 4-7.
- 2.1.128. Позняк Олексій. До проблеми інформаційного забезпечення аналізу міграційних процесів та напрямків його вдосконалення // Проблеми міграції : український інформаційно-аналітичний журнал / Центр досліджень проблем міграції. – Київ, 1998. – № 1. – С. 17-22.
- 2.1.129. Посол мира Тарик Сархан – среди организаторов Конференции “За мир” в Киеве [электронный ресурс]. – режим доступа: <http://www.islamsng.com/ukr/news/14445>.
- 2.1.130. Путь к совершенству: сб. ст. о суфизме / [редкол.: А. М. Тамим и др.]. – 1-е изд. – Киев: АЯ ГРУП, 2016. – 256 с.
- 2.1.131. Разъяснение фетвы шейха аль-Альбани о хиджре из Палестины [Электронный ресурс] // Анти-террор. – 18.06.2009. – Режим доступа: http://anti-irhab.com/albany_hijra_palestine/
- 2.1.132. Рахман Х. У. Краткая история ислама: Хронология событий, 570-1000 гг. от Рождества Христова / Х. У. Рахман. – Москва: УММАН, 2002. – 409 с.
- 2.1.133. Речинский Станислав. «Мусульманский вопрос», ксенофобия, и другие «уловки 22» [Электронный ресурс] / С. Речинский // ОРД. – 30.01.2012. – Режим доступа: <https://ord-ua.com/2012/01/30/musulmanskij-vopros-ksenofobiya-i-drugie-ulovki-22/>
- 2.1.134. Рогатин Владимир Николаевич Саид Исмагилов – муфтий майдана на Украине: религиозно-политические взгляды и его деятельность // Мусульманский мир. – Казань, 2016.– № 4. – С. 114-119.

- 2.1.135. Родионов М. А. Ислам классический / М. А. Родионов. – Спб.: “Петербургское Востоковедение”, 2001. – 256 с.
- 2.1.136. Руда Людмила. Правове регулювання працевлаштування іноземців в Україні // Проблеми міграції: український інформаційно-аналітичний журнал / Центр досліджень проблем міграції. – Київ, 2001. – № 3. – С. 46-52
- 2.1.137. Сабери Фахиме. Политический ислам в Египте: причины поражения “Братьев-мусульман” и Мухаммеда Мурси // Власть. – Москва, 2014. – №10. – С. 113-115.
- 2.1.138. Саган О. Н. Етноконфесійний синкритизм в ісламі (на прикладі Криму) // Українське релігієзнавство. – Київ, 2006. – № 37. – С. 120-135.
- 2.1.139. Садыхова А. А. Евроислам: две концепции и перспективы // Труды. – Санкт-Петербург: СПбГУКИ, 2010. – Т. 190. – С. 159-165.
- 2.1.140. Саматов Габдулхак. Можно ли мусульманину употреблять в пищу конину? [Электронный ресурс] / Г. Саматов // Islam today. — 23.06.2015. – Режим доступа: <http://islam-today.ru/veroucenie/vopros-otvet/mozno-li-musulmaninu-upotreblat-v-pisu-koninu/>
- 2.1.141. Тучинская Светлана. В Україні на знак протесту голодують десятки сомалійців [Електронний ресурс] / С. Тучинская // Права Людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. – 19.01.2012. – Режим доступу: <http://khpg.org/index.php?id=1336252678>
- 2.1.142. Сембер С. В., Стойка В. С., Легеза Н. Е. Ісламські банки: особливості функціонування та розвитку // Економіка промисловості. – 2016. – № 1. – С. 5-16.
- 2.1.143. Сергацкова Екатерина. Как СБУ и ГПУ выдают беженцев за исламских террористов [Электронный ресурс] / Е. Сергацкова // hromadske. – 28.10.2016. – Режим доступа: https://ru.hromadske.ua/posts/Kak_Sbu_I_Gpu_Vydayut_Bezhenczev_Za_Islamskix_Terroristov

- 2.1.144. Сирінська О. А., Майоров М. В. Громада турків-месхетинців в умовах збройного конфлікту на Сході України // Східний світ / НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. – Київ, 2015. – № 1. – С. 138-148.
- 2.1.145. Соціальна концепція мусульман України // Українське релігієзнавство. – Київ, 2018. – № 84. – С. 133-144.
- 2.1.146. Співпраця зі спецслужбами країни-агресора та порушення законодавства видається за роботу із “забезпечення інтересів національної безпеки” [Електронний ресурс] // Українська Гелсінська спілка з прав людини. – 23.09.2016. – Режим доступу: <https://helsinki.org.ua/articles/zayava-proektu-bez-kordoniv-ho-tsentr-sotsialna-diya-schodo-nasylnytskoho-vykradennya-hromadyanky-rf-aminat-babajevoji/>
- 2.1.147. Степанченко Олександр. Ісламська держава Ногая на землях південно-західної України [Електронний ресурс] / О. Степанченко // Іслам в Україні. – 29.12.2015. – Режим доступу: <https://islam.in.ua/ua/istoriya/islamska-derzhava-nogaya-na-zemlyah-pivdenno-zahidnoyi-ukrayiny>
- 2.1.148. Степанченко Олександр. Коли Іслам прийшов на землю України [Електронний ресурс] / О. Степанченко // Іслам в Україні. – 04.03.2016. – Режим доступу: <https://islam.in.ua/ua/istoriya/koly-islam-pryuushov-na-zemlyu-ukrayiny>
- 2.1.149. Табарани аль-Муджамуль-Кабир. Важность джамаата [Электронный ресурс] / аль-Муджамуль-Кабир. Табарани // ГолосИслама.ru . – 24.12.2012. – Режим доступу: <https://golosislama.com/news.php?id=13838>
- 2.1.150. Тагірова Анна. Перша мусульманська громада Дніпропетровська [Електронний ресурс] / А. Тагірова // Іслам в Україні. – 08.07.2014. – Режим доступу: <https://islam.in.ua/ua/istoriya/persha-musulmanska-gromada-dnipropetrovska>

- 2.1.151. Татары и Татарстан в XX – начале XXI веков (этностатистика) / Д. М. Исхаков, Г. Ф. Давлетшина. – Казань., 2007. – 124 с.
- 2.1.152. Татары. Народы и культуры / отв. ред. В. А. Тишков, С. В. Чешко. – М.: Наука, 2001. – 583 с.
- 2.1.153. Тиндик Н. П. Інститут притулку як правова гарантія дотримання прав людини // Університетські наукові записки Хмельницького університету управління та права: часопис Хмельницького університету управління та права / Хмельницький університет управління та права. – Хмельницький, 2008. – Вип. 3 (27). – С. 299-303.
- 2.1.154. Третьяков Дмитро. Свобода пересування – невід’ємне право людини і громадянина // Проблеми міграції: український інформаційно-аналітичний журнал / Центр досліджень проблем міграції. – Київ, 2001. – № 1. – С. 19-35
- 2.1.155. Тягнибок Олег. Міграційна амністія, або чергові граблі для українського народу // Міграція. – Одеса. – 2013. – березень. – № 3 (133). – С. 8.
- 2.1.156. Наумлюк Антон. У вас никаких прав здесь нет. ФСБ пытается крымчан [Электронный ресурс] / А. Наумлюк // Радио Свобода. – 01.09.2018. – Режим доступа: <https://www.svoboda.org/a/29465382.html>
- 2.1.157. У Полтаві знову виявлено нелегалів з Бангладешу // Міграція. – Одеса. – 2018. – серпень. – № 8 (198). – С. 11.
- 2.1.158. У Хмельницькому понад 200 чоловік пікетують – вимагають заборонити в місті будівництво мечеті [Електронний ресурс] // KRIMINAL.TV. – 11.09.2001. – Режим доступа: <https://kriminal.tv/news/u-hmelnitskomu-ponad-200-cholovik-piketuut--vimagaut-zaboroniti-v-misti-budivnitstvo-mecheti.html>
- 2.1.159. Фет Марина. “Вырванные с корнем” и “унесные ветром” // Міграція. – Одеса. – 2009. – серпень. – № 7 (90). – С. 7.

- 2.1.160. Фетисова Мария. Пункт временного размещения беженцев – место мира, родник толерантности, сад религий // Міграція. – Одеса. – 2009. – квітень. – № 3 (86). – С. 7.
- 2.1.161. Фірсов Р. М. Формування цілей та завдань кримськотатарського національного руху. Україна, 1990–91 рр. // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство / НАНУ; Ін-тут політ. і етнонац. дослід. НАН України; Ред. кол.: І. Ф. Курас, Ю. А. Левенець, М. І. Панчук та ін. – Київ, 2004. – С. 161-180.
- 2.1.162. Ханиф Сюзанн. Ислам: путь Бога / Сюзанн Ханиф; Пер. Т. В. Гончарова.– К.: “Ансар Фаундейшн”, 2003. – 180 с.
- 2.1.163. Ханмагомедов Я. М. Религиозная реформа Пророка Мухаммада и формирование исламского хаджа // Исламоведение. – 2011. –№ 3. – С. 70-81.
- 2.1.164. Хантгтон С. Столкновение цивилизаций – М., 2003 . – 576 с.
- 2.1.165. Хаусави Абдуррахман ибн Абдульджаббар. Запретная пища и последствия её употребления [Электронный ресурс] / Абдуррахман ибн Абдульджаббар Хаусави // Почему Ислам? – 08.07.2012. — Режим доступа: <https://www.whyyislam.ru/main/zapretnaya-pishcha.htm>
- 2.1.166. Хван Елена. “Жизнь продолжается...” // Міграція. – Одеса. – 2012. – лютий. – № 2 (120). – С. 7.
- 2.1.167. Хоменець Роман. Окремі аспекти правового статусу іноземців // Проблеми міграції: український інформаційно-аналітичний журнал / Центр досліджень проблем міграції. – Київ, 2001. – № 3. – С. 11-14.
- 2.1.168. Хуснутдінов Канафія. Київський муфтіят // Історія релігій в Україні^ У 10 т. – Т. 7: Релігійні меншини України / Кол. монографія за ред. А. Колодного. – Київ, 2010. – С. 545-550.
- 2.1.169. Цалик Станислав. Как Татарка дала дуба. [електронний ресурс]. – режим доступу: <https://bigkiev.com.ua/kak-tatarka-dala-duba>.
- 2.1.170. Царегородцева И. А. “Братья-мусульмане” и власть в Египте: диалог или противостояние? // Азия и Африка сегодня: ежемесячный

научный и общественно-политический журнал / РАН; Ин-т востоковедения; Ин-т Африки. – Москва, 2010. – № 5 (634). – С. 32-36.

- 2.1.171. Це брудна конкуренція чи невинуватена недбала діяльність державних органів? – Тарик Сархан про обшук СБУ в його квартирі [електронний ресурс]. – режим доступу: <http://www.arraid.org/ua/node/6020>.
- 2.1.172. Чалий Петро. Міграція і питання громадянства // Проблеми міграції: український інформаційно-аналітичний журнал / Центр досліджень проблем міграції. – Київ, 1998. – № 3. – С. 2-12.
- 2.1.173. Черкасова Ирина. Кто есть Муфтий Украины? [Электронный ресурс] / И. Черкасова // Ансар. – 13.01.2014. – Режим доступа: <http://ansar.ru/analytics/2014/01/13/46835>
- 2.1.174. Число беженцев из Сирии превысило 5 млн. человек [Электронный ресурс] // Корреспондент.net. – 30.03.2017. – Режим доступа: <http://korrespondent.net/world/3833848-chyslo-bezhentsev-uz-syruu-prevysylo-5-mln-chelovek>
- 2.1.175. Чубаров Ельведін. Курултай кримськотатарського народу: витоки і скликання національного з'їзду. [Електронний ресурс] / Е. Чубаров // Меджліс кримськотатарського народу. Офіційний сайт. – 2011. – Режим доступу: <http://qtm.org/ua/загальна-інформація-про-курултай>.
- 2.1.176. Чугаєв О. А., Чередниченко А. В. Ісламський банкінг та його фінансові інструменти в контексті концепції потенційної моделі фінансової системи // Економічний часопис-XXI. – 2011. – № 3-4. – С. 13-16.
- 2.1.177. Шаповал Володимир. Інститут притулку в національному праві (конституційно правовий аспект) // Проблеми міграції: український інформаційно-аналітичний журнал / Центр досліджень проблем міграції. – Київ, 1998. – № 1. – С. 2-5.

- 2.1.178. Шевченко О. М. Формирование и виды ксенофобии в эпоху позднего модерна // Гуманитарные и социальные науки. – 2013. – № 5. – С. 89-96.
- 2.1.179. Шейх Мухаммад Насыруддин аль-Альбани. Обряды хаджа и умры согласно Корану, Сунне и преданиям праведных предшественников [Электронный ресурс] / Мухаммад Насыруддин аль-Альбани // К Исламу. – 11.05.2013. – Режим доступа: http://static.toislam.ws/files/biblioteka/biblioteka_pdf/05_fiqh/05_hadj/02_hadj_i_umra.pdf
- 2.1.180. Шейх Салих аль-Фаузан. Можно ли поехать в хадж взяв деньги в долг? [Электронный ресурс] / Салих аль-Фаузан // К Исламу. – 07.11.2009. – Режим доступа: https://toislam.ws/articles/articles-fiqh/articles-hajj/hajj_v_dolg
- 2.1.181. Шестопалець Д. Репрезентація ісламу в публікаціях газети «Арраїд» // Українське релігієзнавство. – Київ, 2013. – № 67. – С. 71-79.
- 2.1.182. Шестопалець Д. Теологічні позиції ДУМУ в контексті інституціоналізаційних процесів в ісламі в Україні // Українське релігієзнавство. – Київ, 2014. – № 69. – С. 92-105.
- 2.1.183. Шийти в Україні // Релігійна панорама. – Київ, 2009. – № 11 (109). – С. 79.
- 2.1.184. Шорш Халид Саид: «Иракцам легче получить годовой Шенген, чем разовую визу в Украину» [Электронный ресурс] / Халид Саид Шорш // Экономические новости. – 27.11.2015. – Режим доступа: <https://enovosty.com/ekonomika/full/285-shorsh-halid-said-irakcam-legche-poluchit-godovoj-shengen-chem-razovuyu-vizu-v-ukrainu>
- 2.1.185. Якубович М. Ad fontes: ідеологічний ресурс українського ісламу / Ісламські процеси у світі та в Україні: реалії і прогнози. Колективна монографія // Українське релігієзнавство. – К.: УАР, 2011. – №57 – С. 149-161.

- 2.1.186. Якубович М. Іслам в Україні: історія та сучасність / Михайло Якубович. – Вінниця, 2016. – 264 с.
- 2.1.187. Якубович Михаил. Хадж украинских мусульман в годы независимости [Электронный ресурс] / М. Якубович // RISU. – 05.09.2012. –
https://risu.org.ua/ru/index/monitoring/kaleido_digest/49502/
- 2.1.188. Якубович Михайло. Іслам у Західній Україні: традиційна релігія? [Електронний ресурс] / М. Якубович // Тиждень.ua. – 21.02.2016. –
Режим доступа: <https://tyzhden.ua/History/158188>
- 2.1.189. Якубович Михайло. Іслам у незалежній Україні: здобутки і втрати // 25-ти річчя Української незалежності як історія релігійних свобод та світоглядного плюралізму: державні інституції та релігійні організації у пошуках моделей партнерства / Збірник наукових матеріалів. – Київ, 2017. – С. 275-383.
- 2.1.190. Якубович Михайло. Східний містицизм і сучасність [електронний ресурс] / М. Якубович // Тиждень.ua. – 10.11.2018. – Режим доступа: <https://tyzhden.ua/World/222035>
- 2.1.191. Діанова Н. М. Формування етно–конфесійної структури населення міст Південної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / Н. М. Діанова. – Одеса: Астропринт, 2010. – 176 с.
- 2.1.192. Іноземці в Україні. Політико-правові аспекти / Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України; авт. дослідж. та упоряд. Н. Пархоменко, О. Сушко; ред. кол. В. Побережний [та ін.]. – К., 2001. – 81 с.
- 2.1.193. Малиновская Е. А. Турки-месхетинцы в Украине: этносоциологический очерк / Е. А. Малиновская. – К.: Генеза, 2006. – 320 с.
- 2.1.194. Азербайджанці Дніпропетровщини історія та сучасність. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2011. – С. 34-35.

2.2. ДИСЕРТАЦІЇ

- 2.2.1. Грабар Н. М. Адміністративно-правове забезпечення статусу біженців в Україні: дис... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Грабар Наталія Михайлівна; Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. – Л., 2007. – 226 арк.
- 2.2.2. Ковалишин І. Г. Правовий статус біженців в Україні: проблеми теорії і практики: дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Ковалишин Ігор Григорович; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2005. – 198 арк.
- 2.2.3. Колесніченко Ганна Леонідівна. Ісламський чинник у сучасному політичному процесі України: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Колесніченко Ганна Леонідівна; Чорномор. держ. ун-т ім. П. Могили. – Миколаїв, 2009. – 217 арк.

2.3. ДОВІДКОВА ЛІТЕРАТУРА

- 2.3.1. Али-заде, Айдын Ариф оглы. Исламский энциклопедический словарь / А. Али-заде. – Москва: Ансар, 2007. – 400 с.
- 2.3.2. Ислам класический: Энциклопедия. – М.; СПб., 2005. – 426 с.
- 2.3.3. Ислам: Энциклопедический словарь. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – 315 с.
- 2.3.4. Мироненко О. М. Закон Української Народної Республіки про національно-персональну автономію 1918 // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 3 : Е – Й. – 672 с.
- 2.3.5. Новік В. О. Довідник для біженців та іммігрантів / В. О. Новік. – К.: ГРОТ, 2001. – 304 с.
- 2.3.6. Посібник для біженців та шукачів притулку / упоряд. В. О. Новік; Управління у справах міграції та біженців Київської міської держ. адміністрації. – Ужгород: Патент, 2004. – 96 с.

- 2.3.7. Чорний Сергій. Національний склад населення України в ХХ сторіччі: Довідник / Чорний Сергій. – Київ: ДНВП “Картографія”, 2001. – 88 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1

**Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості
про апробацію результатів дисертації**

Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України:

1. Люлька В., Ісламофобія в Україні (1991-2017 рр.): історична ретроспектива. / В. А. Люлька // Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць. Випуск 53. – Київ, 2017. – С. 77-81.
2. Люлька В., Актуальність та перспективи об'єднання мусульманських організацій в Україні. / В. А. Люлька // Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць. Випуск 56. – Київ, 2018. – С. 138-142
3. Люлька В., Мусульманська міграція: теоретичні основи. / В. А. Люлька // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія, №. 4 (139). – Київ, 2018. – С. 45-48
4. Konta R., Liulka V., Ethnocultural features of the month of Ramadan represented by Sunni Muslims in Kyiv: intercultural dialogue in the conditions of globalizational migration. / R. Konta, V. Liulka // East European Historical Bulletin. Issue 14. – Drohobych, 2020. – P. 206-213

Статті у періодичних наукових виданнях інших держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або

Європейського Союзу, з наукового напрямку, за яким підготовлено дисертацію здобувача:

5. Liulka V., The newspaper “Border Guard of Ukraine” as a source of research on migration movements to Ukraine (1992-2018). / V. Liulka // *Evropský filozofický a historický diskurz*. V. 6, Iss. 1. – Praha, 2020. – P. 48-54

Матеріали наукових конференцій:

6. Люлька В. Міграційна амністія — дискусійні питання / В. А. Люлька // *Дні науки історичного факультету: матеріали XI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. / Колектив авторів — Київ, 2018. — С. 86-89
7. Люлька В. Діяльність прихильників руху «Брати мусульмани» в Україні / В. А. Люлька // *Шевченківська весна – 2020 (секція «історія»): Матеріали XVIII міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених м. Київ, 13 березня 2020 року*. – Київ: Історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка, 2020. – С. 73-76

Додаток 2

**АДМІНІСТРАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ
ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ
(Адміністрація Держприкордонслужби)**

вул. Володимирська, 26, м. Київ, 01601, тел.: (044) 235-11-00, факс: (044) 239 - 84 - 80
E – mail: adpsu@dpsu.gov.ua, www.dpsu.gov.ua

__10.2019 № 42/Л-2045

Віталій Люлька
vlyulka85@gmail.com

Шановний пане Люлька!

В Адміністрації Державної прикордонної служби України розглянуто Ваш запит щодо надання інформації від 28 жовтня 2019 року.

За результатами розгляду надаємо наявну статистичну інформацію щодо кількості фактів перетинання державного кордону іноземцями на в'їзд в Україну за 2000 р., 2010 р. та 2018 р.

Додаток: Інформація щодо кількості фактів перетинання державного кордону іноземцями на в'їзд в Україну за 2000 р., 2010 р. та 2018 р. на 1 арк. в 1 прим.

Директор Департаменту організації роботи,
планування та контролю

Андрій ВІХТЮК

Олег Пилипчук (044) 527-62-76

Додаток

ІНФОРМАЦІЯ
щодо кількості фактів перетинання державного кордону
іноземцями на в'їзд в Україну

	2000 рік	2010 рік	2018 рік
Туреччина	50615	131863	313558
Азербайджан	32920	83507	96131
Казахстан	22345	58098	47392
Узбекистан	31482	110485	25920
Сирія	13754	18944	13907
Єгипет	3174	5621	13722
Туркменістан	11093	10303	12639
Марокко	1529	1932	12577
Іран	2659	10737	8710
Ірак	1009	4353	8593
Йорданія	3805	5279	7853
Ліван	3073	4928	7189
Таджикистан	5962	28842	6289
Киргизстан	8667	19130	6045
Кіпр	4425	3940	6032
Саудівська Аравія	385	1141	5418
Нігерія	1511	3012	5285
ОАЕ	2025	691	3544
Лівія	1325	2965	3387
Боснія і Герцеговина	1588	2604	2722
Туніс	2998	1554	2574
Алжир	1251	839	2246
Індонезія	950	5352	2122
Кувейт	689	929	2030
Пакистан	2984	1786	1881
Албанія	554	1156	1853
Палестина	1545	712	1664
Афганістан	5093	1004	1332
Бангладеш	3105	396	1028
Судан	912	778	808
Оман	413	93	781
Малайзія	506	1844	772

Катар	208	180	733
Ємен	336	234	597
Бахрейн	229	427	495
Гвінея	503	104	308
Кот-д'Івуар	0	78	306
Мальдіви	162	48	155
Гамбія	4	2	146
Коморські Острови	0	10	103
Сенегал	209	109	97
Сьєрра-Леоне	21	20	95
Сомалі	182	121	70
Мавританія	178	18	52
Гвінея-Бісау	184	3	44
Малі	237	46	34
Нігер	0	15	33
Буркіна-Фасо	193	46	28
Бруней	91	24	15
Джибуті	0	8	7
Чад	172	22	7

Додаток 3

**АДМІНІСТРАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ
ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ
(Адміністрація Держприкордонслужби)**

вул. Володимирська, 26, м. Київ, 01601, тел.: (044) 235-11-00, факс: (044) 239 - 84 - 80
E - mail: adpsu@dpsu.gov.ua, www.dpsu.gov.ua

27.12.2019 № 42/Л-2337

Віталій Люлька
vlyulka85@gmail.com

Шановний пане Люлька!

В Адміністрації Державної прикордонної служби України розглянуто Ваш запит щодо надання інформації від 21 грудня 2019 року.

За результатами розгляду повідомляємо, що відповідно до існуючої системи обліку та системи державної звітності Державна прикордонна служба України не здійснювала у 2000-2001 роках, збір та узагальнення інформації про кількість іноземців, які виїхали з України, в розрізі країн світу.

Водночас інформуємо, що у 2001 році в пунктах пропуску зафіксовано факти перетинання державного кордону на в'їзд в Україну громадянами: Туреччини (47,73 тис.), Узбекистану (22,67 тис.), Казахстану (16,51 тис.), Азербайджану (15,43 тис.), Сирії (14,02 тис.), Туркменістану (5,74 тис.), Киргизстану (4,46 тис.), Лівану (3,56 тис.), Таджикистану (3,53 тис.), Єгипту (3,49 тис.), Ірану (2,88 тис.), Йорданії (2,79 тис.), Пакистану (1,65 тис.), Боснії і Герцеговини (1,63 тис.), Тунісу (1,43 тис.), Індонезії (1,28 тис.), Афганістану (1,26 тис.), Лівії (1,08 тис.), Марокко (780), Алжиру (776), Бангладеш (742), Нігерії (495), Судану (454), Малайзії (443), ОАЕ (402), Кувейту (364), Албанії (274), Іраку (252), Саудівської Аравії (180), Ємену (129), Мальдівських островів (104), Гвінеї (69), Бахреїну (57), Сенегалу (50), Оману (48), Гвінеї Бісау (45), Буркіна-Фасо (29), Мавританії (17), Малі (17), Сомалі (17), Кот-д'Івуару (16), Сьєрра-Леоне (13), Катару (11), Чаду (4).

Директор Департаменту організації роботи,
планування та контролю

Андрій ВІХТЮК

Андрій Сіножинський (044) 527-62-76

Додаток 4

**АДМІНІСТРАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ
ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ**
(Адміністрація Держприкордонслужби)

вул. Володимирська, 26, м. Київ, 01601, тел.: (044) 235-11-00, факс: (044) 239 - 84 - 80
E - mail: adpsu@dpsu.gov.ua, www.dpsu.gov.ua

№ 01.2020 № 42/Л-10

Віталій Люлька
vlyulka85@gmail.com

Шановний пане Віталію!

В Адміністрації Державної прикордонної служби України розглянуто Ваш запит щодо надання інформації від 2 січня 2020 року.

За результатами розгляду інформуємо, що в 2000 році в пунктах пропуску через державний кордон зафіксовано 21,98 млн випадків перетинання державного кордону іноземними громадянами та особами без громадянства (на в'їзд – 11,691 млн, на виїзд – 10,289 млн), у 2001 році – 22,912 млн (на в'їзд – 11,877 млн, на виїзд – 11,035 млн).

Директор Департаменту організації роботи,
планування та контролю

Андрій ВІХТІУК

Андрій Сіножинський (044) 527-62-76